

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Τμήμα Κοινωνικής
Θεολογίας και Θρησκευολογίας

Π.Μ.Σ. "Κοινωνική Θεολογία
και Επιστήμες του Ανθρώπου"

Θρησκευτική αγωγή θέματα
διδασκτικής (θεωρία και πράξη)
του μαθήματος των
Θρησκευτικών

Μεταπτυχιακή
Διπλωματική Εργασία

Η ΣΧΕΣΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ
ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Αρχιμανδρίτης Αγαθάγγελος
Γιανναράκης

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα Κομνηνού

Μέλη: Διοτίμα Λιαντίνη

Βασίλειος Γαϊτάνης

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας, θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω σε όλους όσους συνέβαλλαν στην εκπόνησή της.

Ευχαριστώ θερμά στην επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κα. Ιωάννα Κομνηνού, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε εξ' αρχής, αναθέτοντάς μου το συγκεκριμένο θέμα, την επιστημονική της καθοδήγηση, τις υποδείξεις της, την επιμονή της, το αμείωτο ενδιαφέρον της, τη συμπαράστασή της, τη συνεχή της υποστήριξη και το αμείωτο ενδιαφέρον που έδειξε από την αρχή μέχρι το τέλος..

Επιπλέον, ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον μεταπτυχιακό φοιτητή και συνάδελφο Κωνσταντίνο Παβέλη για τη συνεχή υποστήριξη και βοήθειά του, καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

Τέλος, θα ήθελα εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον σεβασμιότατο μητροπολίτη μου Αρκαλοχωρίου Καστελλίου και Βιάννου κ. Ανδρέα και την οικογένειά μου για όλη τη στήριξη, τη συμπαράσταση και την κατανόησή τους, καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

Στην αείμνηστη μητέρα μου
Αναστασία Γιανναράκη

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΜΕΡΟΣ Α: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	10
Η σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας	10
1. Η αναζήτηση της αλήθειας.....	11
2. Οντολογική θεωρία για την ύπαρξη του θεού.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	14
Η Αποκάλυψη του Θεού	14
1. Θεότητα και Κτίση.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	22
Η Αρχή της Φιλοσοφίας.....	22
1. Μέχρι και τον Σωκράτη.....	22
2. Η Φιλοσοφία και η Ύπαρξη του Θεού.....	28
3. Θωμάς Ακινάτης (1225-1274 μ.Χ.)	29
4. Το Δόγμα της Διπλής Αλήθειας	32
5. Ο Θεός του Αριστοτέλη	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	38
Διαφορά Θεολογίας και Φιλοσοφίας	38
ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ	41
ΜΕΡΟΣ Β: ΑΛΗΘΕΙΑ, ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	45
Το Περιεχόμενο των Σχολικών Εγχειριδίων των Θρησκευτικών.....	45
1. Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών για τα Θρησκευτικά του Γενικού Λυκείου.....	45
2. Θρησκευτικά Α΄ Γενικού Λυκείου.....	45
3. Θρησκευτικά Β΄ Γενικού Λυκείου.....	50
4. Θρησκευτικά Γ΄ Γενικού Λυκείου	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	59
Η αλήθεια, η ύπαρξη και η δημιουργία του κόσμου μέσα από τα εγχειρίδια θρησκευτικών του Λυκείου.....	59
1. Λέξεις-Κλειδιά	59
2. Μεθοδολογία αναζήτησης.....	59

3. Αποτελέσματα	61
4. Συμπεράσματα.....	113
5. Συζήτηση	123
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΣΕΝΑΡΙΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ	
ΤΩΝ ΩΡΙΓΕΝΗ ΚΑΙ ΚΕΛΣΟΥ	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	126
Οργάνωση Διδακτικού Σεναρίου	126
1. Ο Ωριγένης και ο Κέλσος.....	126
2. Σκοποί και Στόχοι.....	129
3. Η Διδακτική Μέθοδος	129
4. Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός.....	134
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	138
Εφαρμογή του Διδακτικού Σεναρίου	138
1. Σχεδίαση.....	138
2. Εφαρμογή.....	138
3. Αξιολόγηση	142
4. Ολοκλήρωση της διαδικασίας.....	142
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ.....	144
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	146
Ελληνόγλωσση.....	146
Ξενόγλωσση	150

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αυτό που πρέπει να εξετάσουμε είναι το πώς σχετίζεται η φιλοσοφία με τη θεολογία. Αυτός που μπορεί να μας δώσει απάντηση, και μάλιστα έγκυρη, δεν είναι άλλος από τον άγιο Γρηγόριο τον θεολόγο, και αυτό γιατί ο άγιος Γρηγόριος παρουσιάζει μια πολύ έντονη συγγένεια με υπαρξιακούς φιλοσόφους, θεολόγους συγχρόνους του αγίου Γρηγορίου.

Ο άγιος Γρηγόριος αναφέρει για τη σχέση της φιλοσοφίας με τη θεολογία την εξής φράση: «η γάρ πίστις του καθ' ημάς λόγου πλήρωσης» (*Λόγος ΚΘ', §21: PG 36, σ. 104*). Η ολοκλήρωση του λόγου είναι η εκπλήρωση της πίστης. Έτσι, η θεολογία μπορεί να είναι η πλήρωση της φιλοσοφίας, όπως το πλήρωμα του νόμου είναι ο Χριστός. Επίσης, οι τρεις ιεράρχες κάνουν μια πολύ σαφή διάκριση μεταξύ της φιλοσοφίας, η οποία ασχολείται και ερευνά το κτιστό, και της θεολογίας, η οποία ασχολείται και μελετά την αποκάλυψη του Άκτιστου.

Με αφορμή τα παραπάνω, η παρούσα εργασία εξετάζει από τη μία αυτή τη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας, και από την άλλη ερευνά ζητήματα αλήθειας, ύπαρξης και δημιουργίας του κόσμου, και πώς αυτά διδάσκονται στο γενικό Λύκειο. Τέλος, επιχειρείται η ανάπτυξη των παραπάνω μέσω ενός σχεδίου διδασκαλίας.

Στο πρώτο, λοιπόν, μέρος της παρούσης, που χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, αναπτύσσεται η σχέση θεολογίας και φιλοσοφίας (Κεφάλαιο 1), η θεολογία, η αποκάλυψη του θεού και το άκτιστο (Κεφάλαιο 2), η φιλοσοφία και κυρίως η έννοια της «ανακάλυψης», με την οποία προσεγγίζονται και εξετάζονται τα περί θεού (Κεφάλαιο 3), και οι διαφορές μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας, αλλά και τη θέση της εκκλησίας (Κεφάλαιο 4).

Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι έννοιες της αλήθειας, της ύπαρξης και της δημιουργίας του κόσμου, στα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών του γενικού Λυκείου. Το μέρος αυτό χωρίζεται σε δύο κεφάλαια, στο πρώτο εκ των οποίων αναλύεται το περιεχόμενο των εγχειριδίων στις τρεις τάξεις του Λυκείου, ενώ στο δεύτερο αναλύεται το περιεχόμενο της έρευνας.

Τέλος, στο τέταρτο μέρος της εργασίας αυτής, παρουσιάζεται ένα σχέδιο διδασκαλίας με βάση το οποίο οι παραπάνω έννοιες δύνανται να προσπελαστούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες. Και αυτό το μέρος χωρίζεται σε δύο κεφάλαια, όπου θεμελιώνεται θεωρητικά το σχέδιο διδασκαλίας και τίθενται οι διδακτικοί σκοποί και

στόχοι (Κεφάλαιο 1), και κατόπιν αναλύεται ο τρόπος εφαρμογής του διδακτικού σεναρίου (Κεφάλαιο 2). Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με ένα κεφάλαιο συμπερασμάτων (*Αντί Επιλόγου*).

ΜΕΡΟΣ Α: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση της θεολογίας με τη φιλοσοφία είναι μια σχέση με πολλές αντιθέσεις, διαφωνίες, διαφορές, αλλά και συγκλίσεις, και «αναζητήσεις». Η θεολογία ασχολείται με τη θρησκεία, δηλαδή τον δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο και τον θεό. Γιατί δεν μπορεί κανείς να διανοηθεί ότι μπορεί να υπάρχει θρησκεία χωρίς την ύπαρξη θεού. Σε αυτή τη σχέση, ο άνθρωπος αισθάνεται τον θεό ως την πρώτη και ανώτερη αρχή. Δεν αισθάνεται τον θεό μόνο ως μια ανώτερη δύναμη, αλλά ως λυτρωτή του ή προστάτη του, προσπαθώντας να βρει ανταπόκριση μέσα από την προσευχή και τη λατρεία.

Οι τρόποι με τους οποίους προσπαθεί να επικοινωνήσει ο άνθρωπος με τον θεό δεν στηρίζονται μόνο στη νόηση ή μόνο στο συναίσθημα, ούτε στη βουλητική του ενέργεια, αλλά στις ενέργειες τις ψυχικές. Με τη λογική του μπορεί να καταλάβει τη γνώση του κόσμου και με τον νου του να αποκτήσει τη γνώση του θεού, την αποκάλυψη. Βλέπουμε λοιπόν στη θρησκεία να συμμετέχουν όλες οι ενέργειες της ψυχής, το συναίσθημα, το λογικό, και η βούληση. Όμως και η φιλοσοφία χρησιμοποιεί και το συναίσθημα και τη βούλησή, αλλά, πρωτίστως, το λογικό, γιατί πάνω σε αυτό στηρίζει τη θεωρία της. Παρατηρούμε λοιπόν ότι θεολογία και φιλοσοφία συγγενεύουν, πρώτα απ' όλα, γιατί και οι δύο αναζητούν την λύτρωση.

Οι θρησκείες είναι οι πρώτες φιλοσοφικές προσπάθειες των ανθρώπων και οι πρόδρομοι, όπως λέει και ο Αριστοτέλης, της φιλοσοφίας ήταν οι θεολόγοι (Μακράκης 1989). Η σχέση της φιλοσοφίας με τη θρησκεία, όπως φαίνεται από την παράλληλη πορεία τους, αναφέρεται κυρίως στην έρευνα της θρησκείας από τη φιλοσοφία, και έχει ξεκινήσει εδώ και πολλούς αιώνες, από τότε που ο άνθρωπος άρχισε να χρησιμοποιεί τον λόγο αντί για τον μύθο (Μακράκης 1989).

Ένα ακόμη πολύ σημαντικό στοιχείο στη σχέση μεταξύ των δύο επιστημών είναι ο τρόπος προσέγγισης του θεού. Η φιλοσοφία προσπαθεί με λογική, επιστημονική αναζήτηση να ανακαλύψει τον θεό. Για τη θεολογία δεν υπάρχει ανακάλυψη, αλλά μόνο αποκάλυψη, αποκάλυψη στην καθαρή καρδιά του ανθρώπου που είναι έτοιμη να δεχθεί την αλήθεια (Ιερόθεος 2005).

Από το τελευταίο προκύπτει ένα ακόμη ζητούμενο, η αναζήτηση της αλήθειας. Για τη φιλοσοφία η αλήθεια είναι υποκειμενική, γιατί ο κάθε φιλόσοφος έχει τη δική του γνώμη, δηλαδή άποψη για το τι είναι αλήθεια, και βάσει αυτής, την αναζητά. Για αυτόν τον λόγο, άλλωστε, υπάρχουν πάρα πολλές φιλοσοφικές αλήθειες, όσες δηλαδή και οι φιλόσοφοι, γιατί απλά ψάχνουν την αλήθεια με τη λογική. Η θεολογία, από την άλλη, δεν αναζητά αυτή την αλήθεια, τη μαθηματική, την πειραματική, τη λογική αλήθεια, αλλά μελετά τη μαρτυρία του ίδιου του θεού, την πίστη του ανθρώπου, την αποκεκαλυμμένη αλήθεια, αυτή που θα τον οδηγήσει στην σωτηρία και θα του αποκαλύψει τον ίδιο τον θεό (Ιερόθεος 2005).

Και η φιλοσοφία, βέβαια, ασχολήθηκε πολλές φορές με την οντολογική θεωρία σχετικά με την ύπαρξη του θεού. Είναι λοιπόν πολλές οι θεωρίες για την ύπαρξη ή μη του θεού, και επίσης πολλοί οι φιλόσοφοι, στοχαστές και διανοητές που ανέπτυξαν θεωρίες για την οντολογική αυτή ύπαρξή Του. Για όλα αυτά ο Kierkegaard θα παρατηρήσει ότι «αν ο θεός δεν υπάρχει, θα ήταν αδύνατον να το αποδείξει κανείς. Αν πάλι υπάρχει, θα ήταν ανοησία να προσπαθήσει κανείς να βρει αποδείξεις» (Μακράκης 1989).

Η θεολογία ασχολήθηκε έντονα με τη θεία αποκάλυψη. Η θεία αποκάλυψη δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί από τον άνθρωπο, ο οποίος, με την κοινή λογική, δεν μπορεί να κατανοήσει το υπερφυσικό. Δεν μπορεί να κατανοήσει το νέο από τον ίδιο τον Χριστό. Η αποκάλυψη ως νέο υπάρχει για τον άνθρωπο αλλά όχι για τον θεό, γιατί με αυτόν τον τρόπο υπήρχε ήδη στη βούληση του θεού από την ημέρα της δημιουργίας του κόσμου. Γι' αυτό και η αποκάλυψη ξεκινάει από τον Αδάμ μέσα από την Παλαιά Διαθήκη, εξελίσσεται στην Καινή Διαθήκη και κορυφώνεται με την έλευση του ίδιου του Χριστού. Το φιλοσοφικό πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού γενικώς δεν συγκαταλέγεται στα θέματα της ορθόδοξης θεολογίας. Ο κατεξοχήν δογματολόγος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Ιωάννης Δαμασκηνός, στα πρώτα πέντε κεφάλαια της *Εκδόσεως*, αναφέρει ότι αν είναι κανείς αμήτοος στην ορθόδοξη θεολογία, σίγουρα θα νομίσει ότι σ' αυτό το σημείο ο Δαμασκηνός κάνει μια φιλοσοφική εισαγωγή στο όλο πρόβλημα, όμως συμβαίνει το εντελώς αντίθετο. Γιατί ο λόγος, που γνωρίζει τον Θεό και Τον επισημαίνει, αποτελεί μια λειτουργία στην όλη υπαρξιακή ενότητα του ανθρώπου, μέσα στο «φως της θεογνωσίας» (Γκρίλλας 2018).

Από τον «ιδρυτή» της φιλοσοφίας, τον Θαλή τον Μιλήσιο, ο οποίος πιστεύει ότι η αρχή του κόσμου είναι το νερό, αρχίζει και το φιλοσοφικό ερώτημα για τη

δημιουργία του κόσμου. Η ιστορία της φιλοσοφίας συνεχίζει με τον Αναξίμανδρο, ο οποίος πιστεύει ότι τα πάντα προήλθαν από το νερό. Μέσα από την ιστορική αναδρομή των φιλοσόφων θα φτάσουμε στον Σωκράτη, έναν φιλόσοφο που γνωρίζει τα πάθη της ψυχής, και που δεν θα αφήσει να τον επηρεάσουν (Κάλφας και Ζωγραφίδης 2014). Η διδασκαλία του Σωκράτη έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτήν του Ιησού. Μέχρι σήμερα υπάρχουν αρκετοί που παραλληλίζουν τον Σωκράτη με τον Χριστό. Θα μιλήσει για την αρετή, θα πρεσβεύσει την αλήθεια, την τιμιότητα, θα αγωνιστεί για όλα αυτά. Πολλές οι ομοιότητες με τον Χριστό. Η τεράστια διαφορά μεταξύ τους είναι ότι ο Ιησούς είναι ο Θεός, ενώ ο Σωκράτης ένας κοινός θνητός. Και άλλοι, όμως, φιλόσοφοι θα ασχοληθούν με τη θεολογία. Ο Θωμάς Ακινάτης και ο Αριστοτέλης θα εκφράσουν τις δικές τους αλήθειες και θα θέσουν ερωτήματα λογικής (Αντωνιάδης 2009).

Μια ακόμη αντίθεση μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας η θεωρία της διπλής αλήθειας. Η θεωρία της διπλής αλήθειας προτείνει ότι μια πρόταση μπορεί να είναι ψευδής, σύμφωνα με τη λογική (και τη φιλοσοφία), και ταυτόχρονα να είναι αληθινή, σύμφωνα με την πίστη (και τη θεολογία), ή το αντίστροφο. Υπονοεί δηλαδή ότι δύο προτάσεις, αντίθετες ή αντιφατικές μεταξύ τους, μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα (Πελεγρίνης 2013: 713-714).

Τέλος, αυτό που αξίζει να μελετήσει κάποιος είναι αν υπάρχει διαφορά μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας. Η ελληνική φιλοσοφία ήταν πάντα αντικείμενο διαμάχης μεταξύ αυτών που την υποστήριζαν και εκείνων που την απέρριπταν, θέλοντας να υποστηρίξουν τη θεολογία. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε ποτέ διαμάχη μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας. Σημαντική υπήρξε η λογική σκέψη των φιλοσόφων, αλλά εξίσου σημαντική υπήρξε και η μετοχή πατέρων της εκκλησίας στην αποκαλυφθείσα αλήθεια. Φυσικά υπήρχαν πολλές και σημαντικές διαφορές μεταξύ της θεολογίας και της ελληνικής φιλοσοφίας. Η ελληνική φιλοσοφία αναζητά τη γνώση μέσα από λογικές μεθόδους, με γνώμονα τη λογική αρχή. Η θεολογία, από την άλλη πλευρά, γνωρίζοντας τα λογικά και γνωστικά όρια του ανθρώπου, κινήθηκε στον χώρο της αποκαλυπτικής εμπειρικής λογικής (Αρχιμανδρίτης Κύριλλος Κωστόπουλος 2006).

Όλη η θεολογία μας στηρίζεται στο θεμέλιο της ελευθερίας, και στο νόημα της αλήθειας. Αυτά είναι ο πυρήνας του ευαγγελίου, όπου όλα αυτά μαζί βιώνονται ως κοινωνία αγάπης. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι αγνοούν την ελευθερία ως αγάπη και το

αντίστροφο, αν και ήταν οι αρχαίοι Έλληνες εκείνοι που ανακάλυψαν τη φιλοσοφική ελευθερία αλλά και την πολιτική ελευθερία (Δεληκωνσταντής 1990).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας

Ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη θεολογία υπάρχουν ομοιότητες αλλά και διαφορές. Εκείνο που ενώνει, που συνδέει, την επιστήμη με τη θρησκεία είναι η μεταφυσική. Ο Kierkegaard αναφέρει στο έργο του *Η έννοια της Αγωνίας* ότι ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία, την πρώτη φιλοσοφία, ως μεταφυσική, προσθέτοντας έτσι σε αυτή και όσα πιστεύουμε ως θεολογία (Μακράκη 1989). Ένα βασικό πρόβλημα μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας είναι ποια είναι τα όρια μεταξύ τους. Πού αρχίζει η φιλοσοφία και πού τελειώνει η θεολογία; Δηλαδή ποια είναι τα σύνορα αυτών των δύο; Ποια είναι η πραγματικότητα και ποια η φαντασία;

Πολλές φορές προσπάθησαν οι επιστήμονες, οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι να χωρίσουν τη φιλοσοφία από τη θεολογία. Αυτό, ωστόσο, είναι κάτι που δεν έχουν καταφέρει μέχρι και σήμερα, γιατί απλά η σχέση ανάμεσα στον κόσμο, στον άνθρωπο και τον θεό έχει να κάνει με το Όν. Όμως η όποια ερμηνεία σχετικά με το Όν έχει να κάνει με τον θεό. Έτσι, τόσο η φιλοσοφία όσο και η θεολογία έχουν ένα κοινό σημείο αναφοράς και έρευνας. Υπάρχει λοιπόν μια σχέση μεταξύ τους, γιατί και οι δύο ασχολούνται με τη μεταφυσική (Τριαντάρη κ.ά. 2008).

Υπάρχει, όμως, και μια μεγάλη διαφορά μεταξύ τους: η θεολογία ασχολείται με την αποκάλυψη και όλα όσα εμπεριέχονται στην έννοια αυτή. Ασχολείται με την αποκάλυψη με σύστημα και με μέθοδο, γιατί δεν μελετά μέσω πειράματος. όπως γίνεται στις θετικές επιστήμες, ούτε μέσω μιας αλήθειας, από την οποία μπορεί να εκκινεί η φιλοσοφία. Η θεολογία είναι η πίστη του ανθρώπου, είναι η θεία αυθεντία, είναι η μαρτυρία του θεού. Η θεολογία είναι μια πίστη υπερβατική. Η πίστη δεν έχει συνήθως τη λογική που έχει η φιλοσοφία. Υπάρχει λοιπόν δυσκολία στο να συμβαδίσει η χριστιανική πίστη με τη γνώση της φιλοσοφίας. Σήμερα η φιλοσοφία προσπαθεί να πλησιάσει τη θεολογία αλλά και η φιλοσοφία τη θεολογία (Τριαντάρη κ.ά. 2008).

Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, αναφερόμενος στη φιλοσοφία, κάνει μία κριτική αρνητική αλλά και θετική. Από τη μια πλευρά, επαινεί τη φιλοσοφία, ενώ από την άλλη, την επιτιμά. Στον 26^ο Λόγο αναφέρει το εξής:

«ουδέν αναλώτερον, ουδέν αληπτότερον. Πάντα ενδώσει πρότερον η φιλόσοφος. Όνος εστίν άγριος εν ερήμω, φησίν ο Ιώβ, άνετος και ελεύθερος, καταγελών πολυοχίας πόλεως, μέμψιν φορολόγου μη ακούων. Μονόκερως εστί, ζώνον αυτόνομον. [...] Δύο ταύτα δυσκράτητα, Θεός και άγγελος, και το τρίτον φιλόσοφος, άυλος εν ύλη, εν σώματι απεριγραπτος, επί γης ουράνιος, εν πάθεισιν απαθής, πάντα ήττώμενος πλήν φρονήματος, νοκών τώ νικάσθαι του κρατείν νομίζοντας». (Μπέγζος 2009)

Ακόμη, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός πολλές φορές θα επικρίνει τους φιλοσόφους για την ειδωλολατρία. Θα μελετήσει τους αρχαίους φιλοσόφους Πυθαγόρα, Πλάτωνα, και Αριστοτέλη. Οι μελέτες του τον οδηγούν στο να πιστέψει ότι οι φιλόσοφοι είναι θύματα του παγανισμού της εποχής. Θα ασκήσει, λοιπόν, πολλές φορές κριτική, όχι θεολογική, αλλά φιλοσοφική. Ο Γρηγόριος, αν κανείς τον παρατηρήσει και τον μελετήσει, θα δει ότι χρησιμοποιεί τον όρο φιλοσοφία τόσο για τη θεολογία όσο και για τη φιλοσοφία, γιατί θεωρεί ότι δεν είναι αντίθετη η ορολογία της φιλοσοφίας προς τη θεολογία ούτε κάτι διαφορετικό. Αντιθέτως, τη θεωρεί συνώνυμο της θεολογίας. Ο Ναζιανζηνός θα πει ότι το «φιλοσοφώ» σημαίνει «κάνω λόγο», όπως και το «θεολογώ» σημαίνει «κάνω λόγο περί θεού» (Μπέγζος 2009).

Αν εξετάσουμε την ιστορία θα δούμε ότι η φιλοσοφία επηρέασε τη θεολογία, αλλά και ότι η θεολογία με τη σειρά της επηρέασε τη φιλοσοφία. Έχουμε πολλά παραδείγματα μεγάλων πατέρων της εκκλησίας οι οποίοι πρώτα αναζήτησαν και μελέτησαν πολλά ή σχεδόν όλα τα φιλοσοφικά κείμενα, και μετά βρήκαν την αλήθεια στον χριστιανισμό, όπως ο Ιουστίνος και ο ιερός Αυγουστίνος. Έχουμε, όμως, και το αντίθετο, δηλαδή την επίδραση της φιλοσοφίας στον χριστιανισμό. Και πάλι μεγάλοι πατέρες της εκκλησίας, όπως ο Κλήμεντας Αλεξανδρέας, ο Ωριγένης, ο Γρηγόριος Νύσσης, και ο Μάξιμος Ομολογητής, επηρεάστηκαν και ακολούθησαν την πλατωνική θεωρία στη θεολογία της φιλοσοφίας (Μακράκης 1989).

1. Η αναζήτηση της αλήθειας

Υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία, χαρακτηριστικά μάλιστα, μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία αναζητά εναγωνίως την αλήθεια, η οποία όμως στηρίζεται πάντα στην αναζήτηση του εκάστοτε φιλοσόφου, στηρίζεται δηλαδή στο υποκείμενο του φιλοσόφου. Γι' αυτό και υπάρχουν πολλές φιλοσοφικές αλήθειες, όσοι

είναι και οι φιλόσοφοι. Ο George Santayana στο βιβλίο του *Το βασίλειο της αλήθειας* μάς λέει ότι μόνο η σχετική αλήθεια μπορεί να υπάρξει, γιατί μόνο αυτή μπορεί να συλλάβει ο ανθρώπινος νους, και πως η απόλυτη αλήθεια δεν μπορεί να υπάρξει, γιατί απλά δεν μπορεί ένας απλός κοινός νους να τη συλλάβει (Μακράκης 1989). Φυσικά, στόχος της φιλοσοφίας είναι η αναζήτηση της απόλυτης αλήθειας, γιατί αυτό θα της δώσει την ολοκληρωμένη εικόνα της δημιουργίας του κόσμου. Όμως, όπως φάνηκε παραπάνω, αυτό που εμποδίζει την ανακάλυψη της απόλυτης αλήθειας από την πλευρά των φιλοσόφων δεν είναι τίποτα άλλο από τον υποκειμενισμό.

Η αλήθεια είναι παραδεκτή από όλους. Έτσι, παρατηρούμε ότι δημιουργούνται δυο άλλες έννοιες, αυτές της σχετικής και της απόλυτης αλήθειας. Οι φιλόσοφοι εξετάζουν την υποκειμενική αλήθεια, αυτή δηλαδή που ισχύει για τον καθένα τους ξεχωριστά. Σε αντίθεση με τον επιστήμονα που θα βρει την αλήθεια του στο εργαστήριο με πειράματα, ο φιλόσοφος θα προσπαθήσει να βρει τη δική του αλήθεια μέσα από την αναζήτηση στο επιστητό, αγωνιώντας πάντοτε για την απόλυτη αλήθεια. Εδώ υπάρχει και η μεγάλη διαφορά με τη θεολογία, η οποία μελετά και αναζητά την αποκάλυψη, τη χριστιανική αποκάλυψη. Δεν μελετά ένα πείραμα, μια αλήθεια δηλαδή υλική, που έχει απόδειξη, ούτε μπαίνει στο εργαστήριο, δεν αναζητά δηλαδή μαθηματικούς τύπους για να αποδείξει κάτι, αλλά μελετά την ίδια τη μαρτυρία του θεού, την πίστη του ανθρώπου. Η θεολογία λοιπόν μελετά ένα σύνολο από αλήθειες αποκεκαλυμμένες, θείες αλήθειες, που μεταξύ τους ενώνονται με την πίστη εκείνη την υπερφυσική, που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση ανθρώπινη. Η πίστη δεν βασίζεται στην λογική που στηρίζεται στη γνώση, στην οποία βασίζεται η φιλοσοφία (Ιερόθεος 2005).

2. Οντολογική θεωρία για την ύπαρξη του θεού

Η ύπαρξη του Θεού δημιούργησε πάρα πολλές θεωρίες μέχρι και σήμερα, πολλές αλήθειες, κοινές για κάθε θρησκεία. Επινοήθηκαν πολλές και διάφορες λογικές αποδείξεις. Η πιο γνωστή είναι αυτή του Αριστοτέλη, που τον συνδέει και με τον Ακινάτη. Ο τελευταίος λέει ότι ο θεός είναι συνάμα η αιτία του εαυτού του και όλων των όντων, η αίτια και το τέλος του κόσμου. Κάθε ον στον κόσμο οφείλει την ύπαρξή του σε ένα άλλο ον που είναι η αιτία του. Ο Άνσελμος Καντερβουρίας αναφέρει στη δική του θεωρία ότι ο θεός είναι το τέλειο, το ύψιστο ον. Επίσης, ο Kant αναφέρει για την ύπαρξη του θεού ότι η ηθική μας συνείδηση απαιτεί μια ολοκλήρωση, το υπέρτατο

αγαθό. Αλλά αυτό το αγαθό μας λέει δεν είναι μόνο ηθικό, ή μόνο φυσικό, αλλά και τα δύο μαζί. Στην επίγεια ζωή, αυτό δεν είναι εφικτό αλλά και αισθητό (Μακράκης 1989).

Μέσα από αυτήν την ανάγκη της θεωρίας της ύπαρξης του θεού δημιουργήθηκαν διάφορες αντιλήψεις, όπως αυτή της φυσικής θεολογίας, η οποία προσπαθεί να αποδείξει την ύπαρξη του θεού ως δημιουργού αλλά χωρίς παρέμβαση στην λειτουργία των ανθρώπων, δηλαδή θεωρεί ότι οι άνθρωποι λειτουργούν μόνοι τους, σύμφωνα με τον νόμο που έφτιαξε ο θεός. Επίσης, μια ακόμη θεωρία που υπάρχει και βρίσκεται πιο κοντά στη θεολογική είναι ότι ο θεός είναι ένα ον εξωκοσμικό, υπερβατικό, και είναι η αιτία της ύπαρξης του κόσμου, που με τη δύναμή του ενεργεί πάνω στους ανθρώπους όταν τον έχουν ανάγκη. Πρόκειται για τη θεωρία του θεισμού. Ένας γνωστός εκπρόσωπος μιας άλλης θεωρίας, αυτής του πανθεϊσμού, είναι ο Hegel, ο οποίος πιστεύει ότι ο θεός είναι απρόσωπος, και ότι υπάρχει μέσα στη φύση και μέσα στον κόσμο (Scruton 2005: 283).

Στο πέραςμα του χρόνου δημιουργήθηκαν πολλές θεωρίες, με πολλούς εκφραστές, σχετικά με την οντολογική θεωρία της ύπαρξης του θεού. Θεωρίες μεταφυσικής προσπαθούν να εξηγήσουν τον θεό ως νόηση, ως βούληση, ως ανάγκη του ανθρώπου να επινοήσει τον θεό και την ύπαρξή του μέσα από κριτήρια συναισθηματικά, ψυχολογικά, κοινωνικά. Για όλα αυτά ο Kierkegaard θα παρατηρήσει ότι «Αν ο θεός δεν υπάρχει, θα ήταν αδύνατον να το αποδείξει κανείς. Αν πάλι υπάρχει, θα ήταν ανοησία να προσπαθήσει κανείς να βρει αποδείξεις» (Μακράκης 1989).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Αποκάλυψη του Θεού

Σχετικά με το τι είναι η αποκάλυψη είναι πραγματικά πολύ αναλυτικός και επεξηγηματικός ο Καρμίρης (1995), ο οποίος γράφει ότι η αποκάλυψη είναι η πηγή, η ουσία της δογματικής:

«Πηγή της ορθοδόξου πίστεως άμα και της πραγματευομένης ταύτην Δογματικής είναι η θεία αποκάλυψις, ήτις είναι η ελευθέρα του Θεού ενέργεια, δι' ης ούτος αυτοαποκαλύπτεται τοις ανθρώποις, δηλ. φανερώνει την εαυτού ύπαρξιν και ουσίαν και ενέργειαν και το θέλημά του. Η αποκάλυψις δε αύτη εγένετο διά δύο ειδών: α) διά της φύσεως εμμέσως, δι' ο και ονομάζεται φυσική ή έμμεσος αποκάλυψις και β) διά της πίστεως υπερφυσικώς, δι' ο και ονομάζεται υπερφυσική ή άμεσος αποκάλυψις (REVELATIS SUPER NATURALIS).

Και φυσικώς μεν, απεκαλύφθη εμμέσως ό Θεός, ένθεν μεν εν τη δημιουργία και τη κυβερνήσει του κόσμου, ένθεν δε εν τη συνειδήσει του ανθρώπου υπερφυσικώς δε απεκαλύφθη άμέσως, τούτο μεν, εν τη Π.Δ. τούτο δε, εν τη Κ.Δ. Η υπερφυσική δι' αύτη αποκάλυψις είναι βεβαίως η κυρία αποκάλυψις. Τα της φυσικής αποκαλύψεως πραγματεύεται η ούτω λεγομένη φυσική θεολογία (THEOLOGIA NATURALIS). Την δε υπερφυσικήν αποκάλυψιν η καλουμένη υπερφυσική ή αποκεκαλυμμένη θεολογία (THEOLOGIA SUPERNATURALIS). Η μεταξύ αυτών διαφορά, έγκειται εν τούτω, ότι η μεν φυσική θεολογία στηρίζεται επί του ορθού λόγου η δε υπερφυσική θεολογία επί της Θείας 'Αποκαλύψεως. Η διάκρισις της Θείας Αποκαλύψεως εις φυσικήν και υπερφυσικήν, διδάσκεται ου μόνον από των Θείων Πατέρων της Εκκλησίας, αλλά και υπ' αύτης της Αγίας Γραφής. Ούτω ο μέγας Απόστολος των εθνών ορίζει εγγύτερον πρώτον μεν την φυσικήν Αποκαλύψιν, διδάσκων ότι ο Θεός αποκαλύπτει εαυτόν και το θέλημά του, αφ' ενός μεν εν τη περίξ φύσει (Ρωμ. 18-20).

[...] Τα ουσιώδη γνωρίσματα της υπερφυσικής Αποκαλύψεως, είναι τα εξής: 1) εγένετο αύτη μόνον προς τους Πατέρας, από του Αδάμ μέχρι του

Αβραάμ, είτα προς τους Ισραηλίτας και τέλος προς τους Χριστιανούς, αποκλειομένων π.χ. του Μωάμεθ, του Βούδα, του Ζαρατούστρα και εν γένει πασών των μη Χριστιανικών θρησκειών. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της θείας Αποκάλυψης είναι το άμεσο, το νέο, το υπερφυσικό γνώρισμα, συνεχές και θετικό. Η Θεία Αποκάλυψις περιέχει αφ' ενός μεν δημιουργικόν τι και νέο που δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί από την κοινή λογική των ανθρώπων, πάρα μόνο υπερφυσικά, αφετέρου έχει το χαρακτηριστικό γνώρισμα του συνεχούς και ενιαίου και θετικού». (Καρμίρης 1995)

Εννοείται ότι το νέο για την αποκάλυψη, και μάλιστα από τον Χριστό, είναι νέο για τον άνθρωπο αλλά όχι για τον Θεό, γιατί αυτό υπήρχε ήδη προ καταβολής κόσμου στη βούληση του θεού, πραγματοποιείται κατά τον χρόνο και κατά την εμφάνιση αυτού με τη συνεργασία των φυσικών δυνάμεων του κόσμου προς τη Θεία δύναμη, του αναλλοίωτου Θεού. Η υπερφυσική Αποκάλυψη ακολούθησε ιστορική εξέλιξη. Αρχίζει από τον Γενάρχη Αδάμ και, εν συνεχεία, από την Π.Δ. εξελίσσεται και αναπτύσσεται σταδιακά, ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, μέχρι την Κ.Δ., όπου κορυφώνεται με την παρουσία του Ιησού Χριστού και των αποστόλων. Αυτό αναφέρεται πολλές φορές στην Κ.Δ., π.χ. Εβρ. 1.1, Ιωαν. 1.1-14, Γαλ. 3.24. Γίνεται δε καταφανέστερο ερευνώντας τα επί μέρους δόγματα, τα περί εσχατολογίας, τα οποία δεν αναφέρονται αναλυτικά στην Π.Δ., αναπτύσσονται, όμως, σαφέστερα στην Κ.Δ.:

«Άξιον ιδιαίτερας παρατηρήσεως είναι, ότι πας ανώτερος βαθμός της Θείας Αποκαλύψεως, τηρών το ουσιώδες της προηγουμένης κατωτέρας βαθμίδος, συμπληροί και τελειοποιεί αυτό». (Καρμίρης 1995).

Ο θεός αποκάλυψε στους ανθρώπους όλο το περιεχόμενο της πίστεως, πρώτα μέσα από την Π.Δ., αναφέροντας την ανθρώπινη ασθένεια και αδυναμία εκ της προπατορικής αμαρτίας, και μάλιστα διά των επαγγελιών Πατριαρχών, διά του Νόμου του Μωάμεθ, διά των θυσιών της Ιουδαϊκής θρησκείας, και διά των Προφητών και προφητειών. Έπειτα, μέσα από την Κ.Δ., πραγματικά και ουσιαστικά, διά του μονογενούς Υιού του και των Αποστόλων. Τέλος, συνέχεια ενεργεί συστηματικά και πραγματικά στην Εκκλησία, μέσω των Ιεραρχών, των εν Αγίω Πνεύματι συνερχομένων στις οικουμενικές συνόδους. το Πνεύμα του Θεού φωτίζει αυτούς για

τη συστηματική ανάπτυξη και μεταλαμπάδευση του περιεχομένου της Θείας Αποκαλύψεως που έχει συντελεστεί. Σε διάφορους χρόνους έχουν συντελεστεί θείες αποκαλύψεις από θεόπνευστους ανθρώπους, μέσα από τον γραπτό όσο και από τον προφορικό λόγο. Πρώτη και αυθεντική διατύπωση των Θείων Αποκαλύψεων αποτελεί η Αγία Γραφή:

«Την Αγίαν Γραφήν ήτοι την τε Παλαιάν και Καινήν Διαθήκην, η δε διά του προφορικού λόγου, την Ιεράν Παράδοσιν (Πρ. Β΄ Θεσσαλ. 2, 15· Α΄ Κορ. 11, 2). Εκ των προειρημένων γίνεται φανερόν ότι η υπερφυσική αποκάλυψις δεν εγένετο άπαξ μόνον και αμέσως, ουδέ εδόθη τοις ανθρώποις υπό του Θεού πλήρης και τελεία και αυτοτελής διδασκαλία, αλλά βαθμηδόν και κατ' ολίγον πολυμερώς και πολυτρόπως ότε μεν ως σκιά, ότε δε ως πραγματικότης και εν αρχή μεν ως Νόμος διά του Μώσεως και των Προφητών, ότε δε ήλθε το πλήρωμα του χρόνου ως χάρις και αλήθεια διά του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού». (Καρμίρης 1995)

1. Θεότητα και Κτίση

Το φιλοσοφικό πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού γενικώς δεν συγκαταλέγεται στα θέματα της ορθόδοξης θεολογίας. Ο κατεξοχήν δογματολόγος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Ιωάννης Δαμασκηνός, στα πρώτα πέντε κεφάλαια της *Εκδόσεως*, αναφέρει ότι αν είναι κανείς αμύητος στην ορθόδοξη θεολογία, σίγουρα θα νομίσει ότι σ' αυτό το σημείο ο Δαμασκηνός κάνει μια φιλοσοφική εισαγωγή στο όλο πρόβλημα, όμως συμβαίνει το εντελώς αντίθετο. Γιατί ο λόγος, που γνωρίζει τον Θεό και Τον επισημαίνει, αποτελεί μια λειτουργία στην όλη υπαρξιακή ενότητα του ανθρώπου, μέσα στο «φως της θεογνωσίας» (Γκρίλλας 2018).

Στην κατάσταση αυτή βρίσκεται από «το αλογώτατον της απώλειας βάραθρον», και από την παραπλανητική «αφροσύνη». Τούτο σημαίνει δύο πράγματα: από τη μια μεριά φιλοσοφεί, όπως ακριβώς ο αυτονομημένος και λίγο ή πολύ διαβρωμένος φιλοσοφικός νους, και από την άλλη έχει ακλόνητη ασφάλεια μαζί με όλη την ανθρώπινη ύπαρξη, ώστε να θεωρεί τον Θεό και να Τον επισημαίνει στην κτίση και στα γεγονότα της ιστορίας. Επομένως, οι συλλογισμοί δεν είναι πρωτογενείς και πρωταρχικοί, αλλά μολονότι άψογοι από καθαρή φιλοσοφική άποψη, είναι συνυφασμένοι λειτουργικά με την εμπειρία της όλης ύπαρξης, που έχει γνώση των θείων πραγμάτων στην κτίση και στην ιστορία (Σβορώνος 1987).

Μονάχα δύο πράγματα υπάρχουν: η θεότητα και η κτίση. Τούτη είναι η πρώτη και πρωταρχική οντολογική διάκριση κατά τρόπο ριζικό. Έτσι θεμελιώνεται η ετερότητα θεότητας και κτίσης. Ωστόσο, κατά βάση μονάχα μια πραγματικότητα υπάρχει, κι αυτή είναι η θεότητα, γιατί η θεότητα είναι το ον και η κτίση το μη ον. Η κτίση δηλαδή υπάρχει, επειδή μετέχει στη θεότητα (Λεμοντζής 2021). Απ' αυτήν παίρνει συνεχώς το είναι τις ιδιότητές της και τις δυνατότητες εξέλιξής της. Επομένως, στην πραγματικότητα νοείται μονάχα η αυτοϋπαρκτη πραγματικότητα, η οποία λέγεται και ον. Η πίστη, μονάχα ως ζωντανό περιεχόμενο μιας εμπειρίας, είναι έκφραση ευγνωμοσύνης για το πλήρωμα όλων αυτών των αγαθών, από το θεμελιακό ως την κορυφή της θεογνωσίας και συνάμα μέριμνα και αγωνία μην τυχόν και αφανιστούν το είναι, η ζωή και ο πλούτος της θεογνωσίας. Έτσι, η σχέση θεότητας και κτίσης, όπως την αποτυπώνουν τα μνημεία της ορθόδοξης θεολογίας και την ξέρουν οι ζωντανοί χαρισματικοί φορείς, καθορίζει με σαφήνεια το περιεχόμενο της δογματικής διδασκαλίας ως προς τη φυσική και την (λεγόμενη) υπερφυσική αποκάλυψη (Ματσούκας 2016).

Η φυσική από την υπερφυσική αποκάλυψη δεν μπορεί να διακριθεί γιατί είναι πραγματικότητα. Στην προκειμένη περίπτωση, όσοι είναι επηρεασμένοι από τη διάσπαση φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης και από τη διαμάχη διαφωτιστών και θεολόγων της Δύσης, κυρίως προτεσταντών, σχετικά με τη θέση και την αξία της φυσικής αποκάλυψης, διχάζονται σε δύο παρατάξεις. Οι μεν συγκεντρώνουν χωρία και περικοπές από την Άγια Γραφή και τα πατερικά κείμενα, θέλοντας να υποστηρίξουν ότι και η ορθόδοξη θεολογία δέχεται κι αυτή ως ένα σημείο τη φυσική αποκάλυψη. Οι δε, από φόβο μήπως χάσει τίποτα η υπερφυσική αποκάλυψη, αρνούνται τη φυσική ή τη θεωρούν απλώς σαν ένα σκαλοπάτι που οδηγεί στην υπερφυσική. Καταλαβαίνει κανείς εύκολα πως οι δύο αυτές στάσεις είναι ξένες και αταίριαστες προς την ορθόδοξη παράδοση, και κατανοούνται πλήρως στο πλαίσιο της (δυτικής) διελκυστίνδας μεταξύ φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης (Τριαντάρη κ.ά. 2008).

Στην προκειμένη περίπτωση, τούτο ούτε φυσική αποκάλυψη των διαφωτιστών σημαίνει ούτε τον άλλο πόλο της διελκυστίνδας μεταξύ φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης. Θα πρέπει να μελετήσει κάποιος αυτές τις δύο αποκαλύψεις αποστασιοποιημένος, για να δει τη στενή σχέση φυσικού και υπερφυσικού. Πρώτα, η θεία φανέρωση γιατρεύει τη φυσική υποδομή, ξαναπλάθει την κατά φύση πραγματικότητα και έπειτα παρέχει τη θεογνωσία. Έτσι, σ' όλα τα λογικά όντα όλης

της κτίσης, δίχως εξαίρεση, όσο λιγότερο είναι αλλοιωμένη η υποδομή, η κατά φύση υποδομή, τόσο οι δυνατότητες να πετύχουν τη θεογνωσία είναι περισσότερες. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η βασική προϋπόθεση για τη θεογνωσία έξω από τα χαραγμένα όρια της αποκάλυψης του Θεού, στην ιστορία του Ισραήλ και της Εκκλησίας (Ματσούκας 1978).

Είναι λανθασμένη η άποψη ότι η φυσική αποκάλυψη μπορεί να υπάρξει εκτός εκκλησίας, και ότι μόνο μέσα στα όρια της εκκλησίας υπάρχει η υπερφυσική αποκάλυψη. Η οποιαδήποτε μορφή αποκάλυψης και οποιοδήποτε στάδιο αυτής, τόσο μέσα στην εκκλησία όσο και έξω από αυτήν, μπορεί να είναι αποκάλυψη φυσική-υπερφυσική. Υπό το πρίσμα των παραπάνω προϋποθέσεων, ως προς τη σχέση θεότητας και κτίσης, μπορεί κανείς να κατανοήσει εύκολα ποιο νόημα και ποια θέση στη δογματική διδασκαλία έχουν οι λεγόμενες αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Και στην προκειμένη περίπτωση, εξαιτίας της εμπλοκής στη διεκυστίνδα φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης, οι νεότεροι δογματολόγοι προβληματίζονται με πονοκέφαλο, μην ξέροντας τι να τις κάνουν αυτές τις αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού. Οι μεν, ενώ σε πολλά σημεία έχουν εμφανείς και σοβαρές σχολαστικές επιδράσεις, τις συζητούν με φιλοσοφικό τρόπο και πολλές φορές τις θέτουν στο περιθώριο. Οι δε, έχοντας συγκεχυμένες απόψεις για τον ορθόδοξο απορραϊσμό και θεωρώντας σαν σκιάχτρο τη φυσική θεολογία των διαφωτιστών, τις εξοβελίζουν τελείως από την έκθεση της δογματικής διδασκαλίας (Ματσούκας 2016:51).

Στη συνολική βιβλική και πατερική παράδοση βλέπουμε αρκετές φορές να γίνεται λόγος για την ύπαρξη του Θεού με αυτές τις αποδείξεις, κυρίως και κατά βάση με την κοσμολογική και την τελολογική απόδειξη (Ματσούκας 2016:52). Και μόνο η μνεία αυτών των αποδείξεων είναι ικανή να πείσει τον κάθε ορθόδοξο δογματολόγο, ώστε, δίχως κανένα ενδοιασμό, να τις κατατάξει στο περιεχόμενο της Δογματικής του. Αλλά όταν είναι κανείς μνημένος στην ορθόδοξη θεολογία, αντιλαμβάνεται αμέσως ότι η θέση των αποδείξεων αυτών, μέσα στη συνολική δογματική διδασκαλία, δεν μπορεί ν' απομονωθεί με κανέναν τρόπο και να εξεταστεί καθαυτή. Απλούστατα οι αποδείξεις αυτές αποτελούν μια μορφή γνώσης που συνυφαίνεται λειτουργικά με το περιεχόμενο και τα στάδια της όλης θεογνωσίας. Αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχει αυτή η άρρηκτη ενότητα φυσικού και μεταφυσικού, φυσικής και υπερφυσικής αποκάλυψης. Όλη η πολυπλοκότητα του προβλήματος δημιουργείται από τη διάσπαση της παραπάνω ενότητας φυσικού και μεταφυσικού. Οπότε ο περιπλανώμενος θεολόγος

πότε πιάνει τη φυσική αποκάλυψη και πότε την υπερφυσική, αγωνιζόμενος με μόχθο να καθορίσει τα αυτονομημένα όρια της καθεμιάς χωριστά (Staniloae 1990: 54-65).

Η μέθοδος, όμως, αυτή είναι από την πατερική γραμμή και εξάπαντος αντίθετη προς την ορθόδοξη θεολογία. Γι' αυτό και στον χώρο της νεότερης θεολογίας των δογματολόγων οι αποδείξεις αμφισβητούνται, αναγνωρίζονται ως ένα σημείο, θεωρούνται απλώς φιλοσοφικά δεκανίκια, εξοβελίζονται και, τελικά, δεν μπορούν να βρουν τη θέση τους μέσα στο πλαίσιο της δογματικής διδασκαλίας. Στα πατερικά έργα, όμως, και σ' αυτόν τον Ιωάννη Δαμασκηνό, κατέχουν μια αυτονόητα άνετη και αδιαμφισβήτητη θέση. Ίσως η νεότερη εμπλοκή δεν θα είχε εκ πρώτης όψεως μεγάλη σημασία, αν δεν οφειλόταν στην αλλοίωση βασικής αρχής μεταξύ θεότητας και κτίσης και τη σχέση μεταξύ τους. Γι' αυτό ακριβώς η νεότερη δογματική οφείλει να επιμείνει και να ξεδιαλύνει για καλά το παραπάνω κρίσιμο σημείο (Ματσούκας 2016).

Όταν κάνει τούτο το ξεκαθάρισμα, διακρίνει αμέσως και επιτυχώς τη ριζική διαφορά, λόγου χάρη μεταξύ του συλλογισμού, με βάση την κοσμολογική απόδειξη, που συναντά στην *Προς Εβραίους Επιστολή*, και του παραπλήσιου συλλογισμού που διαβάζει σε έργα του διαφωτιστή Βολτέρου. Στη βιβλική απόδειξη λέγεται ότι κάθε σπίτι έχει τον κατασκευαστή του. Το ίδιο επομένως ισχύει και για τον κόσμο. Για τον Βολτέρο είναι πέρα για πέρα αδιανόητος ο ισχυρισμός πως ένα ρολόι κι ένα σπίτι δεν έχουν κανέναν κατασκευαστή. Το ίδιο επίσης παράλογη είναι μια άποψη που αρνείται τον Θεό ως δημιουργό του κόσμου. Αυτές οι δυο απόψεις, τόσο του βιβλικού κειμένου όσο και του Βολτέρου, είναι πανομοιότυπες, και θα έλεγε κανείς εκφράζουν την ίδια αλήθεια (Ματσούκας 2016).

Σε διαφορετική περίπτωση, θα μπορούσε ένας περισσότερο προσεκτικός ερευνητής να ισχυριστεί ότι ο Βολτέρος ως ένα σημείο συμφωνεί με τη βιβλική άποψη. Όλες όμως αυτές οι γνώμες σίγουρα είναι παραπλανητικές. Ο Βολτέρος κρατάει τη φυσική αποκάλυψη, απορρίπτοντας την ιστορική, δίχως να υποψιάζεται διόλου την ορθόδοξη διδασκαλία για τον αρραγή και οργανικό δεσμό φυσικής και ιστορικής αποκάλυψης. Αυτός ο δεσμός δεν μπορεί να παραλληλιστεί μήτε προς την απομονωμένη φυσική αποκάλυψη μήτε προς τις δύο αποκαλύψεις, φυσική και ιστορική, σε δυο αυτοτελή επίπεδα. Γι' αυτό η ορθόδοξη διδασκαλία δεν συμβιβάζεται διόλου προς την απομονωμένη φυσική αποκάλυψη ούτε θεωρεί πως ως ένα σημείο συμφωνεί μαζί της. Απλώς αποτελεί μια διδασκαλία και μια εμπειρία, που σίγουρα έχει την αξία της, εφόσον ερμηνευθεί με το πρίσμα της ορθόδοξης διδασκαλίας. Επομένως,

και αυτή η φυσική αποκάλυψη του Βολτέρου, όταν υπάρχει και όσο υπάρχει, είναι συνάμα φυσική και ιστορική (υπερφυσική).

Ως προς το γεγονός της φυσικής αποκάλυψης με το παραπάνω νόημα, η ορθόδοξη θεολογία δεν έχει καμιά αντίρρηση, ενώ σίγουρα απορρίπτει τη φιλοσοφική ερμηνεία, όπως την υιοθετούν οι διαφωτιστές. Έτσι, μπορεί να καταλάβει κανείς εύκολα για ποιο λόγο οι βιβλικοί συγγραφείς και οι πατέρες υιοθετούν με μεγάλη άνεση την κοσμολογική και την τελολογική απόδειξη, ενώ δεν θα μπορούσαν να κάνουν το ίδιο και για την οντολογική της σχολαστικής θεολογίας. Οι δύο πρώτες αποδείξεις, πολύ συχνές σε βιβλικά και πατερικά κείμενα, αποτελούν καρπούς συλλογιστικών πράξεων, οι οποίες γεννιούνται και ανδρώνονται μέσα σε μια εμπειρία γεγονότων (Ματσούκας 2016).

Στην προκειμένη περίπτωση της αποκάλυψης, οι συλλογιστικές διατυπώσεις αυτών των αποδείξεων συνδέονται με γεγονότα της θείας οικονομίας. Απεναντίας, η οντολογική απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού μπορεί να πετύχει μέσα στην ορθόδοξη θεολογία. Κι αυτό συμβαίνει γιατί η σύλληψή της είναι εντελώς και καθαρά θεωρητική. Είναι πολύ γνωστό ότι η παραπάνω απόδειξη, που την υποστήριξε με πάθος καταρχήν ο Άνσελμος Καντερβουρίας, στηρίζεται στην πραγματοκρατία (realismus), δηλαδή στα *universalia* (Ματσούκας 1978:9-16). Κάθε γενική έννοια δεν αποτελεί μια απλή παράσταση του νου και δεν έχει απαραίτητα ένα πραγματικό αντίκρισμα. Επομένως, εφόσον ο νους έχει εντός του την παράσταση ενός υπέρτατου και τέλειου όντος, τούτο το ον κατ' ανάγκη υπάρχει και στην πραγματικότητα (Ματσούκας 2016:56-57).

Τούτη η απόδειξη της σχολαστικής θεολογίας δεν αποτελεί απλώς μια ανεξάρτητη συλλογιστική πράξη, αλλά τη βάση του θεολογικού συστήματος του σχολαστικισμού. Με άλλα λόγια, ενώ ο Δαμασκηνός στο «Προοίμιο» της *Εκδόσεως*, ακριβές της ορθοδόξου πίστεως, θέτει ως αρχή το «ακατάληπτον» της θείας ουσίας, στη σχολαστική θεολογία των πραγματοκρατών θεμελιώνεται η βάση μιας εννοιοκρατίας. Η διαμόρφωση της διαλεκτικής μεθόδου στο χώρο της Δύσης ήλθε αργότερα σε πλήρη αντίθεση προς τη διπλή μεθοδολογία των ορθόδοξων πατέρων της Ανατολής, όπως φαίνεται λεπτομερώς στον πρώτο τόμο της *Δογματικής*. Η αποδεικτική και εμπειρική οδός στους ορθόδοξους πατέρες αποτελεί τη βάση και την προϋπόθεση της επιστημονικής θεολογίας, ενώ η σχολαστική μέθοδος είναι ενιαία και εννοιοκρατική (Ματσούκας, 2016:57).

Αυτή ακριβώς είναι και η διαφορά μεταξύ του ακατάληπτου της θείας ουσίας και της γνώσης του Θεού διαμέσου της οντολογικής απόδειξης. Με άλλα λόγια, είναι μια διαφορά που έχει τις προϋποθέσεις της στην ανάλογη ερμηνεία της σχέσης μεταξύ θεού και ανθρώπου. Στην προκειμένη περίπτωση, το παν στη θεολογία εξαρτάται από την ερμηνεία που δίνει ο δογματολόγος σ' αυτήν τη μετοχή του μη όντος στο ον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η Αρχή της Φιλοσοφίας

1. Μέχρι και τον Σωκράτη

Η φιλοσοφία γεννήθηκε όταν ο Θαλής από την Μίλητο είπε πως η αρχή του κόσμου είναι το νερό. Έτσι, με την φράση αυτή συνηγόρησαν τρία πράγματα: πρώτον, το κίνητρο του Θαλή για να την αρθρώσει· δεύτερον, η μέθοδος που ακολούθησε ο Θαλής προκειμένου να καταλήξει στη διαπίστωσή του αυτή· τρίτον, ο τρόπος με τον οποίον την απύθυνε ο Θαλής στους άλλους. Έτσι, μέσω της περιέργειας να μάθει πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος, έχουμε την εμφάνιση ενός φιλοσοφικού ερωτήματος που δέχτηκε και δέχεται μέχρι σήμερα πολλές διαφορετικές απαντήσεις (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014).

Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως και πριν τον Θαλή υπήρχαν ιστορίες για το πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος. Αφορούσαν σε κάποιες περιπτώσεις διηγήσεις που είχαν ήδη καθιερωθεί, έτσι ώστε οι άνθρωποι να είναι υποχρεωμένοι, ανάλογα με τους Θεούς που πίστευε ο καθένας τους, να τις ασπαστούν. Σε άλλες περιπτώσεις, ήταν περιγραφές που εξυπηρετούσαν κάποια σκοπιμότητα, καθόσον είχαν διατυπωθεί για να δικαιολογήσουν την ύπαρξη και κυριαρχία των θεών. Η περιέργεια όμως του Θαλή να μάθει πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος, τον έσπρωξε να αναζητήσει μια εξήγηση διαφορετική από τις ιστορίες που πίστευαν οι άνθρωποι της εποχής γύρω του, την οποία θα ήταν δυνατόν να υιοθετήσουν πλέον όλοι, άσχετα με το αν πίστευαν στον εκάστοτε Θεό ή όχι. Έτσι, ο Θαλής, προσπαθώντας να ανακαλύψει μια γενικής αποδοχής εξήγηση για την δημιουργία του κόσμου, εγκαινίασε έναν καινούριο τρόπο σκέψης. Αντί να στηριχθεί στον μύθο και τη φαντασία, στηρίχθηκε στο μυαλό του με διαφορετικό τρόπο (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014).

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι τα βασικά συστατικά της φύσης είναι η φωτιά, το νερό, ο αέρας και το χώμα. Κάθε πράγμα δηλαδή στον κόσμο αποτελείται από αυτά τα τέσσερα στοιχεία. Ένα μεγάλο ή μικρό κομμάτι της φύσης παίρνει τη μορφή του ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο κάθε στοιχείο συμμετέχει στο κάθε πράγμα. Έτσι, για παράδειγμα, ένα στέρεο αντικείμενο διαθέτει περισσότερο το στοιχείο της γης, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως τα άλλα τρία στοιχεία δεν συμμετέχουν. Παρόλα αυτά, όμως, όσο και αν διαφέρουν δύο πράγματα μεταξύ τους, δεν παύουν να έχουν ως βάση τους τα ίδια αυτά τέσσερα στοιχεία. Οι Έλληνες λοιπόν πίστευαν πως,

ανεξάρτητα της μορφής των αντικειμένων, εάν διαλυθούν μέχρι εσχάτων, ό,τι και αν μείνει στο τέλος θα είναι νερό, γη, φωτιά και αέρας. Τα τέσσερα αυτά στοιχεία αποτελούν της μήτρες από τις οποίες γεννιούνται τα πράγματα που συνθέτουν την φύση. Συνεπώς, ο Θαλής για να καταλήξει πως η αρχή των πάντων είναι το νερό πέρασε από τη λογική στην εμπειρία και χρησιμοποίησε της πληροφορίες που μπορούσαν να του δώσουν οι αισθήσεις του. Έτσι, είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πως έφτασε σε αυτό το συμπέρασμα, δεδομένου και ότι η πατρίδα του ήταν η Μίλητος, μια πόλη με έντονο το υγρό στοιχείο, αφού πρόκειται για παραθαλάσσια πόλη όπου το πλεονάζον στοιχείο ήταν το νερό (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014).

Από τα πρώτα βήματα της φιλοσοφίας λοιπόν φαίνεται πως η μέθοδος που χρησιμοποιούταν για να δοθεί λύση στο εκάστοτε πρόβλημα ήταν η εφαρμογή της λογικής και της εμπειρίας (Πελεgrίνης 2010:18-19). Οι απόψεις του Θαλή δεν συνεχίστηκαν από τον μαθητή του, τον Αναξίμανδρο (612-545 π.Χ.), ο οποίος προς τον ισχυρισμό του Θαλή ότι τα πάντα προήλθαν από το νερό, αντιπαρέβαλε ότι η αρχή του κόσμου είναι εκείνο που ο ίδιος χαρακτήρισε με τον όρο «άπειρον». Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη δημιουργία του κόσμου, ο Αναξίμανδρος πίστευε πως αν ίσχυε πραγματικά αυτό που εισηγήθηκε ο Θαλής, ο κόσμος θα είχε καταστραφεί εν τη γενέσει του. Και αυτό γιατί τα τέσσερα στοιχεία από τα οποία αποτελείται το καθένα από τα πράγματα που συγκροτούν τον κόσμο, λόγω της ιδιοσυστασίας τους, αντιμάχονται το ένα το άλλο (π.χ. το νερό εξαφανίζει τη φωτιά) (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014). Οπότε, αν τα τέσσερα στοιχεία της φύσης μπορούν και συνυπάρχουν, είναι γιατί υπάρχει μια δύναμη, η δικαιοσύνη, η οποία κάθε φορά που ένα από τα στοιχεία επιχειρεί να κυριαρχήσει εκτοπίζοντας τα άλλα τρία, παρεμβαίνει προκειμένου να εξασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ τους.

Η ισορροπία αυτή, όμως, υπονομευόταν από τη θεωρία του Θαλή, διότι, αν το νερό υπερίσχυε των άλλων στοιχείων, τότε δεν θα υπήρχε αέρας, φωτιά ή γη, με αποτέλεσμα το επιχείρημά του να μην εφάπτεται της πραγματικότητας. Έτσι, ο Αναξίμανδρος υποθέτει πως κάτι άλλο πέρα από τα τέσσερα στοιχεία της φύσης θα πρέπει να είναι υπεύθυνο για τη δημιουργία της φύσης. Κάτι το οποίο είναι πέραν της φύσεως και που δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε, διότι ξεπερνάει τα όρια της λογικής, της εμπειρίας του μυαλού και της φαντασίας μας, είναι *άπειρον* (Πελεgrίνης 2010:21-22).

Με ανάλογο λοιπόν τρόπο, εφαρμόζοντας την ίδια μέθοδο, τη λογική και την εμπειρία, ο Αναξίμανδρος αμφισβήτησε τις απόψεις του δασκάλου του. Μέσα από τον διάλογο μαθητή-δασκάλου, όπου ο μαθητής μπορεί να εκφράσει ελεύθερα την άποψή του, προκύπτει η ίδρυση των σχολών φιλοσοφίας. Έτσι, ιδρύθηκε από τον Θαλή η πρώτη σχολή φιλοσοφίας, η σχολή της Μιλήτου, στην οποία συμμετείχαν ο Αναξίμανδρος και ο Αναξίμενης, για να ακολουθήσει η εμφάνιση και άλλων σχολών, όπως της Εφέσου, και μεταγενέστερα οι Σωκρατικές σχολές και οι σχολές νεοπλατωνικής φιλοσοφίας (Πελεργίνης 2010:24-25).

Μέσα από την ιστορική αυτή αναδρομή, φτάνουμε στον Σωκράτη, τον μεγαλύτερο φιλοσοφικό νου της Ελλάδας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ξεχωριστή μνεία στον Σωκράτη γίνεται όχι μόνο γιατί η παρουσία του υπήρξε τόσο σημαντική ώστε μετά τον θάνατο του τίποτα σχεδόν δεν υπήρξε όπως πριν, ούτε γιατί ο βίος του αποτελεί αντικείμενο μελέτης για επιστήμονες από όλον τον κόσμο, αλλά γιατί ο Σωκράτης αποτέλεσε από τους πρώτους ή ίσως τον πρώτο φιλόσοφο που μέσα από την απολογία του αναφέρθηκε στον έναν Θεό, μέσα σε μία χρονική περίοδο που το πλήθος μιλούσε για δωδεκάθεο. Αποτέλεσμα αυτού ήταν πολλοί σύγχρονοί μας αργότερα να τον θεωρήσουν πρόδρομο του χριστιανισμού, αφού, μιλώντας για τον έναν Θεό, προετοίμασε τον δρόμο για αυτό που θα ακολουθούσε (Τζιράκης 2014:34-35).

Ο δεύτερος λόγος είναι η εικόνα που προκύπτει από την περιγραφή του Σωκράτη και του βίου του μέσα από τα ιστορικά δεδομένα, που έχουν σκοπό να προβάλλουν τον τέλει άνθρωπο. Όπως ανέφερε και ο Gigon (1995):

«Είναι αυτός που δεν μπορούν να τον αγγίξουν η φτώχεια, ο φθόνος, ο χλευασμός, η καταδίωξη, ο θάνατος· αυτός που γνωρίζει καλά τα πάθη της ψυχής, αλλά δεν τα αφήνει να τον κυριεύσουν· αυτός που δεν θαμπώνεται από την δύναμη, τον πλούτο και την ομορφιά· αυτός που σε κάθε περίπτωση βρίσκει να πει το σωστό λόγο· αυτός, τέλος, που έχει σαφέστατη επίγνωση τι ξέρει και τι δεν ξέρει». (Τζιράκης 2014:34).

Με τη δημιουργία της εικόνας αυτής, ακολουθεί και η εντύπωση του τέλει ανθρώπου, πράγμα που οδηγεί στην προσπάθεια που έχει καταβληθεί από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες μέχρι και σήμερα για τον παραλληλισμό Σωκράτη και Χριστού. Άλλοι λόγοι που εξηγούν τη μελέτη της κατεύθυνσης αυτής είναι ότι το

πρόσωπο του Σωκράτη και ο θάνατός του απασχόλησαν και απασχολούν θεολόγους και φιλοσόφους, και ότι φιλολογικές περιγραφές που αναφέρονται στον Σωκράτη μελετώνται με ενδιαφέρον από έναν θεολόγο ή από έναν ιστορικό της θρησκείας. Η προσφορά του Σωκράτη στον κόσμο του πνεύματος είναι μεγάλη, αφού έστρεψε την προσοχή του ανθρώπου από τη φύση στον άνθρωπο ως μονάδα και στον εσωτερικό άνθρωπο. Κατάφερε τη μεταφορά του θεωρητικού λόγου των προσωκρατικών φιλοσόφων της Ιωνίας σε «πρακτικό λόγο», ανοίγοντας έτσι την οδό προς την έλλογη πράξη, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Η φωνή που προειδοποιούσε με βεβαιότητα τον Σωκράτη για το κακό, το λεγόμενο δαιμόνιο του Σωκράτη, τον έστρεψε στο να ερευνήσει τι είναι το καλό, και παρόλο που στο τέλος εξέφρασε την άγνοιά του επί του θέματος, κατάφερε να εκφραστεί κάπως για το καλό και την αρετή, γιατί το δαιμόνιο ήταν η θεία δύναμη που έχει ο άνθρωπος μέσα του (Αντωνιάδης 2009· Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014).

Γίνεται, έτσι, κατανοητό γιατί ο φιλόσοφος αποσύρθηκε από τον έλεγχο των ιδεών και αναλώθηκε στον έλεγχο προσώπων με την καθιέρωση της μαιευτικής μεθόδου, όπου με τις κατάλληλες ερωτήσεις καθοδηγούσε τον συνομιλητή του στην ανακάλυψη ανενεργών γνωστικών στοιχείων. Μια άλλη αιτία γι' αυτό, που τη δίνει ο ίδιος, ήταν ότι ο Θεός του επέβαλλε να «ξεγεννά» τους άλλους, αλλά, αντιθέτως, τον εμπόδισε να «γεννά» ο ίδιος (Τζιράκης 2014).

Έχοντας λάβει αυτά υπόψη, αναγνωρίζουμε πως ο Σωκράτης αποτελεί κορυφαίο Έλληνα φιλόσοφο, ο οποίος είναι άξιος θαυμασμού, αλλά ήταν ένας απλός άνθρωπος. Πρέπει, έτσι, προτού συνεχίσουμε στις ομοιότητες και τις διαφορές Χριστού και Σωκράτη, να διευκρινίσουμε πως ο Έλληνας φιλόσοφος πρέπει να εξετάζεται μέσα σε ανθρώπινα και ιστορικά πλαίσια (Τζιράκης 2014:48). Από την άλλη, ο Θεάνθρωπος Ιησούς Χριστός υπήρξε μοναδικό πρόσωπο στην ιστορία της ανθρωπότητας, και είναι ο μόνος αποκλειστικός φορέας της εν χρόνω και άπαξ γενομένης Αποκάλυψης του Θεού στον κόσμο. Αξίζει λοιπόν να δούμε μερικές διαφορές και ομοιότητες μεταξύ του Σωκράτη και του Ιησού Χριστού.

Ο Σωκράτης γεννήθηκε στην Αθήνα το 470 π.Χ. Στα παιδικά του χρόνια θα προσπαθήσει να μάθει την δουλειά του πάτερα του που ήταν γλύπτης. Ο Ιησούς Χριστός, στην αρχή, προσπάθησε να ακολουθήσει το επάγγελμα του πάτερα του που ήταν μαραγκός. Ο Σωκράτης θα παρατήρει τη γλυπτική για να ασχοληθεί με την φιλοσοφία που τόσο αγάπησε και που δίδασκε όπου και αν βρίσκονταν, για όλα τα

θέματα που απασχολούσαν τότε τους ανθρώπους, κοινωνικά, πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα. Ο Ιησούς θα παρατήρει την ξυλουργική τέχνη και θα αρχίσει και εκείνος να διδάσκει σε διάφορες πόλεις και χωριά. Συναναστρέφονταν ανθρώπους κάθε ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου, συζητώντας μαζί τους θέματα τόσο ηθικού όσο και θρησκευτικού χαρακτήρα. Σε όλες τις διδασκαλίες του, ο Ιησούς κάνει αναφορές σε θέματα κοινωνικά αλλά και πολιτικά προβλήματα της εποχής. Ο Σωκράτης, έχοντας το χάρισμα του λόγου, την πνευματική ευστροφία αλλά και τον ηθικό χαρακτήρα, προσεγγίζει εύκολα τους ευκατάστατους νέους της εποχής με τους οποίους μάλιστα συνδέονταν στενά. Ο Ιησούς, με τις ομιλίες του, θα προσελκύσει ανθρώπους από όλες τις ηλικίες, αλλά και όλα τα κοινωνικά στρώματα της εποχής (Μπώνταρ 2001).

Στο σημείο αυτό υπάρχει μία φαινομενική διαφορά με τον Χριστό. Ο Ιησούς, εκ πρώτης όψεως, δείχνει να μην είχε ιδιαίτερους δεσμούς με τους νέους της εποχής του, αλλά προσέλκυε οπαδούς όλων ανεξαιρέτως των τάξεων και ηλικιών. Συνεχίζοντας, άξια αναφοράς είναι μία βασική διαφορά των δύο προσώπων. Ο φιλόσοφος στην *Απολογία* αρχικά, προσπαθεί να αποδείξει ότι ο χρησμός του Μαντείου των Δελφών δεν είναι αληθινός. Με τον τρόπο αυτό θέτει υπό εξέταση την πιστότητα του Θεού Απόλλωνα. Αμφισβητεί δηλαδή ότι ο Θεός είπε την αλήθεια. Η αγωνία του Σωκράτη επιβεβαιώνεται από την προσπάθειά του να επαληθεύσει τον λόγο του Θεού Απόλλωνα με την έρευνα την οποία ανέλαβε να κάνει μεταξύ των συμπολιτών του. Αντίθετα, ο Χριστός δεν έθεσε ούτε μία στιγμή υπό αμφισβήτηση τον λόγο του Θεού Πατρός Του (Τζιράκης 2014).

Ο Σωκράτης δεν ενδιαφερόταν για τα υλικά αγαθά. Για τον λόγο αυτό δεν έπαιρνε χρήματα όταν δίδασκε, γιατί τον ενδιέφερε η πνευματική προαγωγή και καλλιέργεια των νέων της εποχής. Ήθελε να γίνουν δίκαιοι και ενάρετοι πολίτες. Ακριβώς αυτό έκανε και ο Ιησούς. Τον ενδιέφερε η αγάπη, η ηθική και οι άλλες αρετές. Ο Σωκράτης θα πάρει μέρος στο συμπόσιο που θα διοργανώσει ο ποιητής Αγάθων με κύριο πρόσωπο τον ίδιο. Ο Χριστός θα καλέσει τους μαθητές του σε μυστικό δείπνο, όπου κύριο πρόσωπο είναι ο Ίδιος, και όπου θα τους δώσει το σώμα του και το αίμα του. Και τα δύο αυτά γεγονότα έμειναν στην παγκόσμια ιστορία επίκαιρα, για διαφορετικούς φυσικά λόγους. Η ομοιότητα είναι μόνο εξωτερική ως γεγονός (Μπώνταρ 2001).

Ο Χριστός δεν θα συμβιβαστεί ποτέ με τη συνείδησή Του, το ίδιο και ο Σωκράτης. Ένα ακόμη κοινό στοιχείο που είχαν ο Σωκράτης με τον Ιησού είναι ο

τρόπος που δέχθηκαν την τιμωρία από την πολιτεία όταν δικάστηκαν. Ο Σωκράτης, νομοταγής πολίτης, παρά την αναστάτωση που έχει επιφέρει στην Αθήνα θα δεχθεί την τιμωρία και θα πει το κώνειο. Το ίδιο έκανε και ο Ιησούς παρότι θεός «Νυν δε η βασιλεία η εμή ουκ έστιν εντεύθεν» (Ιω. ΙΗ' 36). Και Εκείνος αναστάτωσε με τη διδασκαλία του την κοινωνία της εποχής, θα δεχθεί επομένως την τιμωρία, προκειμένου να μην δημιουργήσει πρόβλημα ως νομοταγής «πολίτης». Στον Σωκράτη δόθηκε η δυνατότητα να μην πει το κώνειο. Θα μπορούσε να παρακαλέσει τους δικαστές, θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί τους πλούσιους μαθητές του, όμως δεν το έπραξε. Όπως και δεν δέχθηκε να ακολουθήσει τους φίλους του στην απόδραση που σχεδίασαν γι' αυτόν, λέγοντάς τους ότι αυτό είναι ανέντιμο. Άλλωστε, αυτή του η απόφαση θα ανέτρεπε όλη του τη διδασκαλία. Όμως και στον Ιησού δόθηκε η ίδια ευκαιρία να γλιτώσει τον θάνατο. Δεν ακολούθησε τις παραινήσεις των μαθητών του. Θα μπορούσε και Εκείνος να μεταβάλλει τις θέσεις του προκειμένου να γίνει αρεστός στους Εβραίους και να μην Τον συλλάβουν, καταδικάσουν και θανατώσουν. Όμως Εκείνος θα δεχθεί την απόφαση του Πατέρα του. Έτσι, βασανίστηκε και θανατώθηκε προκειμένου να επιβεβαιώσει τη διδασκαλία Του με το ίδιο του το αίμα (Μπώνταρ 2001).

Ακόμη ένα κοινό στοιχείο που έχουν είναι ότι ο Σωκράτης δεν έγραψε, δεν άφησε γραπτά κείμενα. Για το έργο του μιλήσαν οι μαθητές του. Ακριβώς αυτό συνέβη και με τον Ιησού. Δεν άφησε πίσω του κείμενα γραπτά, αλλά για Εκείνον μίλησαν οι μαθητές του. Αναγκαίο να κάνουμε μια διευκρίνηση εδώ ότι σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εξομοιωθεί ο Σωκράτης με τον Ιησού. Με όσα αναφέρθηκαν, ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Σωκράτης ήταν ένας προπομπός του Χριστιανισμού, ένας προφήτης της εποχής, αν μάλιστα θυμηθούμε όταν έλεγε στον Αλκιβιάδη ότι περιμένουμε απεσταλμένο από τον ουρανό που θα έλθει για να μας διδάξει πώς θα πρέπει να είμαστε απέναντι στους θεούς και τους ανθρώπους. Και ελπίζουμε, έλεγε, να μην είναι μακριά εκείνη η ημέρα (Τζιράκης 2014).

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, θα λέγαμε ότι αυτό που κάνει χαώδη τη διαφορά μεταξύ Ιησού και Σωκράτη είναι ότι ο Ιησούς ήταν ο Θεός, ο δημιουργός, ενώ ο Σωκράτης ένας κοινός θνητός. Έτσι, μέσα από την μελέτη των πρώτων βημάτων της φιλοσοφίας, βλέπουμε πως αμέσως προκύπτει το ερώτημα που αφορά το πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος και αν υπάρχει κάποια οντότητα που είναι υπεύθυνη για την δημιουργία του. Απάντηση προσπαθούν να δώσουν πολλοί αρχαίοι Έλληνες

φιλόσοφοι, με αποτέλεσμα να καταρρίπτονται διαρκώς διάφορες θεωρίες, χωρίς να προκύπτει μια ικανοποιητική απάντηση που να ικανοποιεί το πλήθος. Έτσι, βάσει της φύσεως του ερωτήματος αντιλαμβανόμαστε τη στενή σχέση που παρουσιάζουν η φιλοσοφία με τη θεολογία, μιας και η θεολογία προσπαθεί να μας πείσει ότι, πέρα από τον κόσμο αυτόν μέσα στον οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να εξαντλήσουμε την επίγεια διαδρομή μας, υπάρχει ένας άλλος, καλύτερος κόσμος, ο παράδεισος (Τζιράκης 2014).

Το γεγονός, βέβαια, ότι και η θεολογία και η φιλοσοφία ασχολούνται με τα ίδια σχεδόν ερωτήματα δεν σημαίνει ότι ταυτίζονται κιόλας. Και αυτό γιατί τα μέσα που μεταχειρίζονται οι χειριστές τους για να μας πείσουν για το τι θα μπορούσε ή θα έπρεπε να ισχύει είναι τελείως διαφορετικά. Οι φιλόσοφοι, επικαλούμενοι τους κανόνες της λογικής και τα δεδομένα της παρατήρησης, διατυπώνουν τα επιχειρήματά τους ως προς τη λογική αλήθεια και βασίζονται στον λόγο, στις δυνάμεις του νου. Όπου όμως δεν μπορεί να δοθεί εξήγηση με τη λογική και τον νου, επικρατεί η αλήθεια των Γραφών, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο τη Διπλή Αλήθεια (Πελεγρίνης 2013: 713-714). Από την άλλη λοιπόν μεριά, οι θεολόγοι προκειμένου να μπορέσουν να μιλήσουν για αποκαλύψεις, για αλήθειες που δεν υπόκεινται στη λογική, δίνουν πρωτεύοντα ρόλο στην πίστη και αναγνωρίζουν πως ο ανθρώπινος νους δεν είναι ικανός να αφουγκραστεί πλήρως τη δράση του Θεού, πράγμα που έχουμε συναντήσει ήδη στον Αναξίμανδρο, χωρίς βέβαια να έχει ο ίδιος μιλήσει για τον Θεό ή, έστω, έναν θεό, αλλά για την αδυναμία του ανθρώπου να κατανοήσει τη δημιουργία του κόσμου. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως, παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις της Θεολογίας και της Φιλοσοφίας, οι πορείες τους είναι συνυφασμένες. Έτσι, δημιουργούνται και οι πρώτες μεγάλες αιρέσεις που θα αντιμετώπιζε η Εκκλησία μας. Ένα παράδειγμα του συγκεκριασμού αυτού είναι ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (Τζιράκης 2014).

2. Η Φιλοσοφία και η Ύπαρξη του Θεού

Όπως φάνηκε παραπάνω, η Φιλοσοφία θεωρεί κάτι ως υπαρκτό όταν έχει τη δυνατότητα να αποδείξει την ύπαρξή του με τη λογική και την εμπειρία, διαφορετικά αφήνεται στον λόγο των Γραφών, δημιουργώντας έτσι το πρόβλημα της διπλής αλήθειας. Οι πρώτοι φιλόσοφοι, αλλά και οι μεταγενέστεροι, χρησιμοποίησαν από τις αρχές της Φιλοσοφίας αυτά τα δύο εργαλεία. Με αυτά επιχειρεί η Φιλοσοφία να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού, την οποία δικαιολογεί και προσεγγίζει με τρεις τρόπους: λογικά, εμπειρικά και ηθικά.

Πρώτα θα γίνει λόγος για την οντολογική προσέγγιση-απόδειξη, της οποίας εισηγητής είναι ο Άνσελμος, ένας μοναχός του 12^{ου} αιώνα, ο οποίος, στη συνέχεια, εξελίχθηκε σε αρχιεπίσκοπο της Κανταβρυγίας. Αργότερα, την ίδια προσέγγιση επικαλέστηκε ο Καρτέσιος (1596-1650), προκειμένου να δικαιολογήσει την ύπαρξη του Θεού. Λέγεται οντολογική επειδή, κατά τους εισηγητές της, η ύπαρξη του Θεού αποτελεί μέρος του όντος εκείνου που συνηθίζουμε να λέμε Θεό. Πιο συγκεκριμένα, η λέξη «Θεός», βάσει του ορισμού της, σημαίνει το τέλειον. Ο Θεός είναι τέλειος γιατί έχει όλα τα χαρακτηριστικά της τελειότητας, τη σοφία, τη δύναμη, την καλοσύνη και την ύπαρξη. Διότι, εάν δεν διέθετε ύπαρξη, τότε αυτομάτως δεν θα ήταν και τέλειος. Έτσι, επειδή ο Θεός είναι τέλειος, θα πρέπει όλες τις ιδιότητες του να τις έχει στον υπέρτατο βαθμό: να μην διαθέτει απλώς σοφία, αλλά να είναι πάνσοφος· να μην είναι απλώς δυνατός, αλλά να είναι παντοδύναμος· να μην έχει απλώς καλοσύνη, αλλά να είναι πανάγαθος· να μην υπάρχει απλώς, αλλά να υπάρχει κατ' ανάγκην (Πελεγρίνης 2010).

Έτσι, σύμφωνα πάντοτε με την οντολογική απόδειξη, με το να υποστηρίζει κάποιος που δεν πιστεύει στην ύπαρξη του θεού ότι ο Θεός δεν υπάρχει είναι σαν να λέει ότι το τέλειον που είναι πάνσοφο, παντοδύναμο, πανάγαθο και υπάρχει κατ' ανάγκην δεν υπάρχει, πράγμα αντιφατικό και, συνεπώς, αδύνατον. Αργότερα, όμως, αποδείχθηκε πως το αν υπάρχει ή δεν υπάρχει ένα ον, στην πραγματικότητα δεν διαδραματίζει κανέναν απολύτως ρόλο στον προσδιορισμό μιας ύπαρξης. Δεν είναι δηλαδή ανάγκη για να πούμε τι είναι ένα πράγμα, αυτό να υπάρχει κιόλας. Έτσι, μπορούμε να κάνουμε αναφορά στον Θεό που είναι πάνσοφος, παντοδύναμος και πανάγαθος, έστω και αν δεν υπάρχει κάτι τέτοιο. Αποτέλεσμα είναι η ύπαρξη του Θεού, στο πλαίσιο της οντολογική απόδειξης, να παραμένει ένα ζητούμενο (Αυγελής 2012).

Επιχειρήθηκε λοιπόν να δικαιολογηθεί η ύπαρξη μέσα από μια άλλη προσέγγιση του ζητήματος, και όχι μέσα από την λογική ανάλυση της λέξης «Θεός». Φτάνουμε με αυτόν τον τρόπο στην κοσμολογική και αναλογική προσέγγιση, όπου η απόδειξη επιχειρείται μέσα από την παρατήρηση του κόσμου.

3. Θωμάς Ακινάτης (1225-1274 μ.Χ.)

Ο θεολόγος Άγιος Θωμάς Ακινάτης ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς μεσαιωνικούς στοχαστές του Σχολαστικισμού και πατέρας της θεολογικής σχολής. Στην πρώτη γραμμή της μεσαιωνικής σκέψης κυμαινόταν ένας αγώνας για τη

συμφιλίωση της σχέσης μεταξύ θεολογίας (πίστης) και φιλοσοφίας (λόγου). Οι άνθρωποι ήταν σε διαφωνία σχετικά με το πώς να συνδυάσουν τη γνώση που απέκτησαν μέσω της αποκάλυψης, με τις πληροφορίες που παρατήρησαν φυσικά, χρησιμοποιώντας το μυαλό και τις αισθήσεις τους. Βασισμένοι στη «θεωρία της διπλής αλήθειας» του Αβερρόη, οι δύο τύποι γνώσεων ήταν σε άμεση αντίθεση μεταξύ τους. Οι επαναστατικές απόψεις του Αγίου Θωμά Ακινάτη απέρριψαν τη θεωρία του Αβερρόη, υποστηρίζοντας ότι και η θεολογία αλλά και η φιλοσοφία είναι από τον θεό δοσμένα (Πελεργίνης 2013: 903-904).

Σύμφωνα με την ιδεολογία του Ακινάτη όχι μόνο ήταν συμβατά, αλλά μπορούσαν επίσης να συνεργαστούν. Πίστευε ότι η αποκάλυψη μπορούσε να καθοδηγήσει τον λόγο και να τον αποτρέψει από το να κάνει λάθη, ενώ ο λόγος θα μπορούσε να αποσαφηνίσει και να απομυθοποιήσει την πίστη. Ο Ακινάτης χρησιμοποίησε έννοιες άλλων φιλοσόφων, προγενέστερων, τις οποίες και οργάνωσε σύμφωνα με ένα εδραιωμένο σύστημα προς την ορθολογικότητα του κόσμου και την αποκάλυψη. Η Αρχή του οριζόταν από τον Θεό, του οποίου η ύπαρξη, υπερφυσική ή ορθολογική, ήταν η ανώτερη πηγή της αλήθειας (Πελεργίνης 2013: 903-904).

Η φιλοσοφία του Ακινάτη είναι βασισμένη στο Χριστιανικό δόγμα και η Θεία Αποκάλυψη αποτελεί την βάση της. Η κοσμολογική απόδειξη διατυπώθηκε από τον Θωμά Ακινάτη (1326-1274) με την εξής συλλογιστική:

α) Ο κόσμος υπάρχει.

β) Το καθετί στον κόσμο έχει κάποια αιτία, η οποία με τη σειρά της έχει κάποια άλλη αιτία, και αυτή πάλι κάποια άλλη αιτία, και ούτω καθεξής.

γ) Η αλυσίδα αυτή της μιας αιτίας που παραπέμπει σε κάποια άλλη προηγούμενη αιτία δεν μπορεί να συνεχίζεται επ' άπειρον προς τα πίσω και πρέπει κάπου να τελειώνει.

δ) Άρα, πρέπει να υποτεθεί μία πρώτη αιτία που δεν προκύπτει από κάποια άλλη προηγούμενη αιτία.

ε) Επειδή, όμως, το καθετί έχει κάποια αιτία, θα πρέπει και αυτή η πρώτη αιτία να έχει κάποια αιτία. Μόνο που η αιτία αυτή της πρώτης αυτής αιτίας δεν είναι έξω και πριν από αυτή, αλλά μέσα της. Είναι, δηλαδή, η ίδια αιτία του εαυτού της.

στ) Αυτή η πρώτη αιτία, που είναι αιτία του εαυτού της, είναι ο Θεός.

ζ) Άρα ο Θεός υπάρχει. (Ασημακόπουλος & Τσιαντούλας 2008)

Σχετικά με τη (δ) προκειμένη τίθεται το ερώτημα: γιατί να είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε ότι υπάρχει ένα τέλος στην αλυσίδα των αιτιών, ότι θα πρέπει να καταλήγει σε μία αιτία που δεν προέρχεται από κάποια άλλη αιτία, αφού βλέπουμε όλες τις άλλες να προκαλούνται από άλλες αιτίες; Αλλά, ακόμα και αν υποθεθεί ότι υπάρχει μία πρώτη αιτία, υπάρχουν και άλλα προβλήματα, όπως το γεγονός ότι ο Θεός εδώ είναι κάτι το απρόσωπο, κάτι που για έναν Χριστιανό δεν ισχύει, αφού διαθέτει υπόσταση και ιδιότητες. Και τέλος, τίθεται το ερώτημα: αφού ο Θεός είναι μια αιτία που είναι η ίδια αιτία του εαυτού της, τότε γιατί να μην είναι και ο κόσμος ο ίδιος η αιτία του; (Πελεgrίνης 2010).

Η επόμενη απόδειξη ονομάζεται αναλογική και την εισηγήθηκε ο Βρετανός φιλόσοφος Γουίλιαμ Πέιλυ (1743-1805). Στο πλαίσιο της αναλογικής απόδειξης, παρατήρησε ότι, αν περπατώντας κανείς στην έρημο σκοντάψει πάνω σε έναν βράχο, θα υποθέσει πολύ φυσικά ότι πρόκειται για κάτι που ήταν πάντα εκεί, ενώ, αν βρει ένα ρολόι, είναι λογικό να σκεφτεί πως κάποιος πέρασε από εκεί και είτε του έπεσε κατά λάθος, είτε το άφησε εκεί σκόπιμα. Σε καμία περίπτωση δεν θα σκεφτεί ότι το ρολόι μπορεί να ήταν εκεί πάντα. Ο λόγος είναι ότι, σε αντίθεση με τους βράχους και τα δέντρα που ανακύπτουν μόνα τους, το ρολόι αποτελεί έναν σύνθετο μηχανισμό τον οποίο μόνο ένας ωρολογοποιός θα μπορούσε να κατασκευάσει. Το ίδιο ισχύει και για τον κόσμο. Διακρίνοντας την πολυπλοκότητα άλλα και την αρμονία του κόσμου, ζητήματα που είναι μακράν περισσότερο πολύπλοκα από ένα ρολόι, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο κόσμος έχει δημιουργηθεί από κάποιο ον που ξεπερνάει τα όρια της φύσης (Πελεgrίνης 2010).

Και πάλι, όμως, ανακύπτουν διάφορα προβλήματα, όπως το ότι ο Θεός παρομοιάζεται, τηρουμένων των αναλογιών, με έναν ωρολογοποιό. Αλλά τον έναν τον έχουμε δει να εργάζεται, ενώ τον άλλο όχι. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μπορεί να λεχθεί ότι δεν υπάρχει τίποτα πίσω από αυτή την πολυπλοκότητα του σύμπαντος, και απλά προέκυψε από μια μακρόσυρτη διαδικασία δοκιμών των όντων που συνθέτουν τη φύση (Πελεgrίνης 2010). Εξάγεται, έτσι, το συμπέρασμα πως, άσχετα με το πόσες προσεγγίσεις και αν δημιουργηθούν σχετικά με τον Θεό, όσο η λογική και η εμπειρία αποτελούν τις βάσεις των προσεγγίσεων, δεν θα υπάρξει καμία προσέγγιση που θα γίνει αποδεκτή από όλους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η αιώνια διαφωνία μεταξύ άθεου και πιστού να μην οδηγεί πουθενά. Και αυτό γιατί ο πιστός απλώς πιστεύει βαθιά μέσα του

στον Θεό, χωρίς να ζητά αποδείξεις που να στηρίζονται στην λογική, ενώ, ο άθεος δεν μπορεί να πιστέψει χωρίς αυτές (Καλδής 2008).

4. Το Δόγμα της Διπλής Αλήθειας

Η θεωρία της διπλής αλήθειας προτείνει ότι μια πρόταση μπορεί να είναι ψευδής σύμφωνα με τη λογική (και τη φιλοσοφία) και ταυτόχρονα να είναι αληθινή σύμφωνα με την πίστη (και τη θεολογία), ή το αντίστροφο. Υπονοεί ότι δύο προτάσεις, η μία εκ των οποίων είναι αντίθετη ή αντιφατική της άλλης, μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα. Για παράδειγμα, η αθανασία της ανθρώπινης ψυχής μπορεί να θεωρηθεί ψευδής στη φιλοσοφία και αληθινή στη θεολογία, ή η θνητότητα της ανθρώπινης ψυχής και η αθανασία της ανθρώπινης ψυχής θα μπορούσαν και τα δύο να θεωρηθούν αληθινά, το πρώτο στη φιλοσοφία, το δεύτερο στη θεολογία (Πελεγρίνης 2013: 713-714).

Ο Αβερρόης θα υποστηρίξει τη θεωρία του Αριστοτέλη σχετικά με την αιωνιότητα του κόσμου, αλλά και τη θεωρία περί ψυχής. Ισχυρίστηκε ότι όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται μια υπόσταση, ένα σώμα. Ο κάθε άνθρωπος έχει ένα κομμάτι «ψυχής» μέσα του, αλλά μόνο για τη ζωή του. Όταν πεθάνει το σώμα, η ψυχή χάνεται. Αυτό σημαίνει, κατά τον Αριστοτέλη, ότι η ψυχή δεν έχει μεταθανάτια ζωή, δεν έχει κρίση από τον Θεό και δεν έχει μέλλον στον παράδεισο ή την κόλαση (Πελεγρίνης 2013: 712-714).

5. Ο Θεός του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης αντιλήφθηκε τον Θεό ως την τελική αιτία κάθε κίνησης στη Φύση και ως τον κορυφαίο στόχο κάθε δυναμικής αλλαγής στο σύμπαν, από την ύλη στη μορφή και από τη δυνατότητα στην πραγματικότητα. Ο Θεός του ήταν η πηγή κάθε κίνησης και ανάπτυξης. Ο Αριστοτέλης δεν απέδωσε το έλεος, την αγάπη, τη συμπάθεια και την πρόνοια στον Θεό, αλλά μάλλον στην αιώνια αυτοσυλλογή (Αντωνιάδης 2009: 372-378).

Ωστόσο, ο Ακινάτης και οι μεσαιωνικοί θεολόγοι πέτυχαν μια σύνθεση του Θεού και του Χριστιανισμού του Αριστοτέλη. Για τον Αριστοτέλη, η μεταφυσική καταλήγει τελικά στη θεολογία (Σφέκας 2004). Ο Θεός εξυπηρετεί δύο ρόλους στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, καθώς είναι η κύρια πηγή της κίνησης και της αλλαγής στο σύμπαν. Η θεολογία του Αριστοτέλη μπορεί να συνοψιστεί στην απάντηση δύο

ερωτήσεων. Πρώτον, γιατί πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη του Θεού; Η απάντηση αναπτύσσεται με μια θεωρία του Αριστοτέλη για την ύπαρξη αλλαγής και την κίνηση, με την εξής συλλογιστική πορεία:

(α) Υπάρχει μια αιώνια κυκλική κίνηση, δηλαδή η κίνηση της σφαίρας των σταθερών άστρων.

(β) Ό,τι κινείται, κινείται από κάτι άλλο.

(γ) Επομένως, πρέπει να υπάρχει είτε μια άπειρη σειρά αιτιών είτε μια αιτία κίνησης που η ίδια είναι «ασυγκίνητη».

(δ) Μια άπειρη σειρά κινήσεων είναι αδύνατη.

(ε) Τελικά, υπάρχει μια ακίνητη αιτία κίνησης, και αυτή είναι ο Θεός.

Ο ισχυρισμός ότι υπάρχει αιώνια κυκλική κίνηση είναι ασυμβίβαστος με τον δεύτερο θερμοδυναμικό νόμο. Η δεύτερη προϋπόθεση ότι οτιδήποτε κινείται, κινείται από κάτι άλλο, είναι ασυμβίβαστο με τον πρώτο νόμο κίνησης του Νεύτωνα. Και αν αυτό είναι ψευδές, τότε δεν χρειάζεται να αποδεχτεί κανείς την προϋπόθεση (γ) και τη διάσταση μεταξύ μιας άπειρης σειράς και ενός κινούμενου. Ο Αριστοτέλης δεν δίνει ικανοποιητική απόδειξη για το (δ), ότι μια άπειρη σειρά είναι αδύνατη. Ωστόσο, αυτό το σύστημα έχει μακρά ιστορία. Εκπονήθηκε από τον Ακινάτη ως ένας από τους «πέντε τρόπους» του προς τον Θεό και συνεχίζει να προτείνεται σε νεοσχολικά εγχειρίδια φυσικής θεολογίας (Αυγελής 2012).

Το δεύτερο ερώτημα είναι τι μπορεί να γνωρίζουμε για τον Θεό; Η απάντηση που δίνεται είναι ότι εφόσον ο Θεός είναι κινούμενος, πρέπει να είναι αμετάβλητος. Δεν μπορεί, συνεπώς, να αποτελείται από άλλες ουσίες. Άρα, πρέπει να είναι κάθε μορφής, να αποτελεί όλη την πραγματικότητα, και να είναι εντελώς άυλος. Ο Θεός δεν μετακινεί μηχανικά τον εξωτερικό ουρανό. Πράγματι, δεν μπορεί να το κάνει, αφού είναι άυλος και όχι στο διάστημα. Αντίθετα, τον μετακινεί με μη φυσικό τρόπο, όντας αντικείμενο έλξης ή επιθυμίας. Ο Θεός είναι, επομένως, αποτελεσματική αιτία, με το να είναι μια τελική αιτία. Η δική Του δραστηριότητα είναι μια καθαρά άυλη ύπαρξη, μια δραστηριότητα σκέψης, που έχει τον εαυτό της ως αντικείμενο. Οποιοδήποτε μικρότερο αντικείμενο θα ήταν υποβάθμιση της θεότητάς Του και ένα μεταβλητό αντικείμενο σκέψης θα συνεπαγόταν μια αλλαγή στο στοχαστή. «Η σκέψη του», καταλήγει αιγιματικά ο Αριστοτέλης, «σκέφτεται να σκέφτεται» (Noesis noeseos). Ο Θεός είναι απόλυτη αυτοσυνείδηση (Αντωνιάδης 2009: 375).

Για τον προσδιορισμό του περιεχομένου της θεϊκής σκέψης, ο Αριστοτέλης είχε μια μορφή επιχειρηματολογίας γνωστή στη μεταφυσική ως δόγμα της μεταφυσικής τελειότητας. Ο Θεός συλλαμβάνεται ως τέλειον, και ο Αριστοτέλης απλώς μεταφέρει το δόγμα της τελειότητας του Θεού στο λογικό του συμπέρασμα. Το τέλειον δεν μπορεί να κάνει παρά μόνο τέλειες σκέψεις. Το να σκεφτεί κανείς κάτι λιγότερο από τέλειον θα ήταν ατελές και μια αντίφαση. Επομένως, το μόνο περιεχόμενο σκέψης που θα άξιζε να σκεφτεί μια τέλεια θεότητα θα ήταν το ίδιο. Επομένως, ο Θεός συλλογίζεται τον εαυτό του. Αν επρόκειτο να σκεφτεί οτιδήποτε άλλο εκτός από τον εαυτό του, θα σκεφτόταν λιγότερο από το τέλειον. Αυτό υποδηλώνει ότι ο Θεός δεν θα σκεφτόταν τον κόσμο. Ο Ακινάτης υποστηρίζει ότι ο Θεός όταν σκέφτεται τον εαυτό του έχει έμμεση γνώση του κόσμου (Βαλλιάνος 2008).

Ο Θεός του Αριστοτέλη δεν εμπνέει, παρόλο που η δραστηριότητά του, η περισυλλογή, είναι αυτή που οι άνθρωποι πρέπει να μιμηθούν για να ζήσουν καλύτερη και πιο ευτυχισμένη ζωή. Η ιδέα ενός Θεού απομακρυσμένου από τον κόσμο, μπορεί κάλλιστα να φαίνεται αποκρουστική για εκείνους που έχουν μεγαλώσει με χριστιανικές πεποιθήσεις για τον Θεό. Και όμως, το δόγμα του Αριστοτέλη είναι κυρίως η συνέπεια της μεταφοράς της αρχής της τελειότητας του Θεού στο λογικό αποτέλεσμα, και ήταν πάντα δύσκολο για τους άλλους να εξηγήσουν τη σχέση ενός τέλειου Θεού με έναν ατελή κόσμο.

Επιπλέον, ενώ ο Θεός του Αριστοτέλη δεν επηρεάζεται από το σύμπαν, ως τελική αιτία είναι η αρχή από την οποία εξαρτάται το σύμπαν και προς την οποία φιλοδοξεί. Τα λόγια του Αριστοτέλη αναφέρουν πως «Από μια τέτοια αρχή εξαρτάται ο ουρανός και η φύση». Και εδώ ο Αριστοτέλης ρωτά εάν το αγαθό ανήκει στο σύμπαν ως κάτι ξεχωριστό από αυτό, και απαντά ότι το κάνει και με τους δύο τρόπους. Αν και ο Θεός είναι απομακρυσμένος από τον κόσμο, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι όλη η φύση αναζητά και επιθυμεί το καλό. Με άλλα λόγια, οι τελικές αιτίες λειτουργούν σε όλη τη φύση και ο Θεός είναι η τελική αιτία (Καλδής 2008).

Είναι ενδιαφέρον να ακολουθήσουμε το σκεπτικό που τον οδήγησε να επιβεβαιώσει την ύπαρξη του άυλου και τέλειου όντος που ονόμασε Θεό. Αυτός ο συλλογισμός παρείχε ένα πρότυπο για τους μετέπειτα στοχαστές στις προσπάθειές τους να αποδείξουν την ύπαρξη του Θεού, όχι του Θεού του Αριστοτέλη, αλλά του Θεού της Γένεσης, του Θεού που δημιούργησε τον κόσμο από το τίποτα, κάτι που αποτελεί δείγμα δημιουργίας *ex nihilo*. Ο Αριστοτέλης δεν θεώρησε ανάγκη να εξηγήσει την ύπαρξη του σύμπαντος. Όντας αιώνιο, δεν δημιουργήθηκε ποτέ και, έτσι, κατά την

άποψή του, δεν χρειαζόταν μια αποτελεσματική αιτία που προκάλεσε την ύπαρξή του, δηλαδή μια αιτία που λειτούργησε σαν ένας άνθρωπος-δημιουργός που παράγει ένα έργο τέχνης. Συνήθως μιλάμε για τον άνθρωπο που κάνει κάτι τόσο δημιουργικό (Καλδής 2008).

Ωστόσο, ο ανθρώπινος δημιουργός έχει πάντα τα υλικά της φύσης για να δουλέψει. Δεν φτιάχνει κάτι από το τίποτα. Επομένως, δεν είναι δημιουργικός με τον τρόπο που πιστεύεται ότι ο Θεός είναι δημιουργικός. Η αντίληψη του Θεού ως Δημιουργού προέκυψε από την ανάγκη να εξηγηθεί η ύπαρξη του σύμπαντος, ακριβώς όπως η αντίληψη του Θεού ως το Πρώτο Κινούν προέκυψε στο μυαλό του Αριστοτέλη από την ανάγκη να εξηγήσει την αιωνιότητα του σύμπαντος και την αιώνια κίνησή του. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί εάν η αντίληψη του Θεού ως δημιουργού θα είχε προκύψει στο μυαλό των μεταγενέστερων στοχαστών στη Δύση, αν δεν υπήρχε η εναρκτήρια πρόταση της Γένεσης, η οποία γράφει: «Στην αρχή του Θεού δημιουργήθηκαν οι Ουρανοί και η Γη». Αυτό θεωρείται ως θεϊκά αποκαλυμμένη αλήθεια όσον αφορά τις τρεις μεγάλες θρησκείες της Δύσης, τον Χριστιανισμό, τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ (Kuhn 1987).

Αν το να δημιουργείς σημαίνει να δημιουργηθεί κάτι που δεν υπάρχει, τότε ένας κόσμος που δεν έχει αρχή δεν χρειάζεται δημιουργό, αλλά ακόμη και ένας κόσμος που δεν έχει ξεκινήσει, μπορεί να χρειαστεί αιτία για τη συνέχιση της ύπαρξής του, εάν η ύπαρξή του δεν είναι απαραίτητη. Κάτι που δεν έχει δυνατότητα ύπαρξης, κατά την άποψη του Αριστοτέλη, μπορεί να υπάρχει, μπορεί και όχι. Τι προκαλεί τότε έναν κόσμο που μπορεί να υπάρχει αιώνια; Ο Αριστοτέλης είχε οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι χρειαζόταν μια αιτία για να διατηρηθεί το σύμπαν σε αέναη κίνηση, μια αιτία διατήρησης, μια αιτία εκ των πραγμάτων, όπως έλεγαν οι μεσαιωνικοί. Με μια άλλη έννοια της λέξης, το να δημιουργείς σημαίνει να προκαλείς την ύπαρξη αυτού που μπορεί να υπάρχει αλλά και όχι, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η εμφάνισή του. Έτσι, ο Αριστοτέλης μπορεί να έχει συλλάβει τον Θεό τόσο ως το Πρώτο Κινούν όσο και ως Δημιουργό (Αντωνιάδης 2009: 376).

Μια άλλη αντίθεση στην αντίληψη του Αριστοτέλη για τον Θεό είναι ότι ο Πρωτοκίνητος δεν είναι Θεός της πρόνοιας και της αγάπης. Χρειάστηκε η ιδιοφυΐα του Ακινάτη να υποστηρίξει ότι ο Θεός του Αριστοτέλη είναι σιωπηρά ένας Θεός της πρόνοιας και της αγάπης. Ο Ακινάτης αιτιολογεί ότι ο Θεός αυτοϋποστηρίζεται στην ύπαρξη, το *ipsum esse subsistens*. Από αυτό συνάγει άλλες ιδιότητες που πρέπει να ανήκουν στον Θεό. Ο Ακινάτης σημειώνει ότι το *ipsum esse* υφίσταται, ενώ το *actus*

purus και το Πρώτο Κινούν είναι μεταφυσικά ονόματα του Θεού και εφαρμόζονται σε μία ουσία (Καλδής 2008).

Ο Ακινάτης αποδεικνύει το άπειρο και την τελειότητα του Θεού μέσω της έννοιας της αυτοϋπαρξης. Η αιωνιότητα του Θεού αποδεικνύεται από την ίδια έννοια και, επίσης, μέσω της αμετάβλητης ουσίας, που δεν είναι σώμα. Είναι, δηλαδή, άυλος, αποδεικνύεται ως μέρος της απλότητάς Του. Από αυτές τις μεταφυσικές αριστοτελικές ιδιότητες του Θεού (ο Θεός ως άπειρος, άυλος, πράξεις κ.λπ.), ο Ακινάτης περνά στις ιδιότητες του Χριστιανικού Θεού όπως Αυτός αποκαλύπτεται στις γραφές. Για παράδειγμα, ο Χριστιανικός Θεός είναι ζωντανός, παντογνώστης και στοργικός (Πελεγρίνης 2013: 903-904).

Η σειρά με την οποία αποδεικνύονται ορισμένες άλλες ιδιότητες είναι από μόνη της ειδικού ενδιαφέροντος. Το ότι ο Θεός ζει, αποδεικνύεται από τη νοημοσύνη του. Επιπλέον, η παρουσία τέλειαν γνώσης στον Θεόπλαστο, για να δείξει ότι ο Θεός είναι η αιτία των πραγμάτων. Όπως αναφέρει ο Ακινάτης: «Η γνώση του Θεού σχετίζεται με όλα τα δημιουργημένα πράγματα, καθώς η γνώση μιας τεχνικής σχετίζεται με το τεχνούργημα που παράγει» (Πελεγρίνης 2013: 904).

Η θεία βούληση είναι επίσης απαραίτητη για την πράξη της δημιουργικής αιτιότητας. Αυτό μπορεί να κάνει κάποιον να σκεφτεί ότι η διανοητική άποψη του Θεού ως πρωταρχική αιτία μετριέται από ένα στοιχείο εθελοντισμού, αλλά δεν συμβαίνει αυτό, διότι ο Ακινάτης λέει ρητά ότι η θεϊκή βούληση είναι συνέπεια της θεϊκής νόησης: «Υπάρχει η θέληση στον Θεό, όπως υπάρχει και η νόηση. Γιατί η παρουσία της θέλησης ακολουθεί την παρουσία της νόησης, επομένως υπάρχει θέληση σε κάθε περίπτωση που έχει νόηση». Το αν η θέληση ή η διάνοηση πρέπει να θεωρηθούν ως κύριος και κυβερνήτης της ψυχής ήταν από τα κρίσιμα ζητήματα που συζητήθηκαν στη μεσαιωνική φιλοσοφία. Η θεϊκή βούληση και η θεϊκή νόηση είναι ένα από τα καθορισμένα βήματα στη συλλογιστική του Ακινάτη σχετικά με τη φύση και τις ιδιότητες του Θεού. Η ζωή, η θέληση και η αγάπη του Θεού εμφανίζονται ως μοναδική συνέχεια που ακολουθείται ή απορροφάται από τη νόησή του. Η υπερηφάνεια του τόπου που αποδίδεται στη νόηση στη θωμιστική περιγραφή της φύσης του Θεού, θεωρείται από τους κριτικούς μια κρίσιμη κίνηση στην ιστορία της θεολογίας και αποστέλλεται αυτό που υπονοείται στην έννοια του Αριστοτέλη. Ο Ακινάτης συμπεραίνει τις ιδιότητες του Χριστιανικού Θεού, της πρόνοιας και της αγάπης, από το Πρώτο Κινούν του Αριστοτέλη (Noesis noeseos) (Ασημακόπουλος & Τσιαντούλας 2008).

Είναι ο Θεός του Αριστοτέλη προσωπικός Θεός; Ο Αριστοτέλης μιλά μερικές φορές για το πρώτο κινούν ως «ο θεός». Ο Αριστοτέλης μπορεί να μην μίλησε για προσωπικό Θεό, και σίγουρα η απογραφή της ανθρωπόμορφης προσωπικότητας θα ήταν πολύ μακριά από τις σκέψεις του, αλλά επειδή το Πρώτο Κινούν είναι η Νοημοσύνη ή η Σκέψη, προκύπτει ότι είναι προσωπικός με τη φιλοσοφική έννοια. Ο Αριστοτελικός Θεός μπορεί να μην είναι προσωπικός, δευτερεύων, ονοματικός χαρακτήρας, αλλά είναι προσωπικός δευτερεύων. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι ο Αριστοτέλης θεώρησε ποτέ το Πρώτο Κινούν ως αντικείμενο λατρείας, ακόμα λιγότερο ως Όν στο οποίο οι προσευχές μπορούν να απευθύνονται (Αντωνιάδης 2009).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Διαφορά Θεολογίας και Φιλοσοφίας

Η ελληνική φιλοσοφία ήταν πάντα αντικείμενο διαμάχης μεταξύ αυτών που την υποστήριζαν και εκείνων που την απέρριπταν θέλοντας να υποστηρίξουν την θεολογία. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε ποτέ διαμάχη μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας. Σημαντική υπήρξε η λογική σκέψη των φιλοσόφων, αλλά εξίσου σημαντική υπήρξε και η μετοχή πατέρων της εκκλησίας στην αποκαλυφθείσα αλήθεια. Φυσικά υπήρχαν πολλές και σημαντικές διαφορές μεταξύ της θεολογίας και της ελληνικής φιλοσοφίας. Η ελληνική φιλοσοφία αναζητά τη γνώση μέσα από λογικές μεθόδους, με γνώμονα τη λογική αρχή. Η θεολογία, από την άλλη πλευρά, γνωρίζοντας τα λογικά και γνωστικά όρια του ανθρώπου, κινήθηκε στον χώρο της αποκαλυπτικής εμπειρικής λογικής (Κωστόπουλος 2006).

Δύο οδούς μελέτης θα ακολουθήσει η ελληνική φιλοσοφία προκειμένου να φτάσει στον θεό. Η μία είναι να αναλύσει όσα απορρέουν από την πραγματικότητα που ορίζει τον θεό. Η δεύτερη είναι να αποδεχθεί την κτίση αλλά και όλες τις φυσικές δυνάμεις που έχει, και να πορευθεί προς Αυτόν. Η θεολογία ξεκινά έχοντας ως αρχή το μυστήριο της Θείας Οικονομίας, τον θείο Λόγο του Πατέρα δημιουργού. Η θεολογία θα χρησιμοποιήσει την ελληνική γλώσσα. Επίσης, θα πάρει στοιχεία από την φιλοσοφική μέθοδο, αλλά και αρκετούς από τους όρους της φιλοσοφίας, για να μπορέσει να εκφράσει όλες τις αλήθειες της αποκαλύψεως. Οι πατέρες της εκκλησίας μας προσπάθησαν μέσα από αυτή τη συνεργασία να πραγματώσουν τον θείο λόγο. Ο μεγάλος Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος στήριξε και υποστήριξε με όλες του τις δυνάμεις αυτή τη συνεργασία, όταν επικοινωνήσε με τον φιλόσοφο Ήρωνα και του είπε:

«Επειδή ούτω διενόηθη, τούτο μεν ουδέ βουλής ηζήωσε, ποτέραν δει των φιλοσοφιών ελέσθαι μάλλον, την έξω και παίζουσαν τας της αληθείας σκιάς εν τω της φιλοσοφίας σχήματι και προβλήματι, ή την ημετέραν και ταπεινήν μεν τω φαινομένω, υψηλήν δε τω κρυπτομένω και προς Θεόν άγουσαν» (Λόγος ΚΕ').

Μέσα από τη συνάντηση αυτή, της φιλοσοφίας με τη θεολογία, και ο αγώνας για το ποια από τις δύο θα επικρατήσει, θα δώσει χώρο να δημιουργηθούν οι πρώτες

αιρέσεις. Η συνύπαρξη υπήρξε δραματική και συνάμα δύσκολη. Από τους θεμελιωτές αυτής της συνεργασίας υπήρξαν οι Έλληνες πατέρες, με την βαθιά τους πίστη στον Ενανθρωπήσαντα λόγο, την προς τον θεό ζωή τους, αλλά και την παιδεία τους.

Δημιουργείται η εντύπωση πως υπάρχει μία καχυποψία στον εκκλησιαστικό χώρο, από μέρους των θεολόγων απέναντι στη φιλοσοφική σκέψη. Συνήθως αντιμετωπίζουν αρνητικά το ρόλο της φιλοσοφίας στη θεολογική σκέψη. Για ποιο λόγο παρατηρείται κάτι τέτοιο; Η θεολογία κινδυνεύει από τη φιλοσοφία; Η καχυποψία αυτή είναι πολύ πρόσφατο φαινόμενο και μάλλον δηλωτικό μιας διανοητικής τεμπελιάς. Οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας τίμησαν τον όρο *φιλοσοφία* δίνοντάς του ένα νέο νόημα, αυτό της κατά Χριστόν ζωής (Φίλιος 2015).

Υπάρχει, ίσως, η λανθασμένη εντύπωση πως ο όρος *θεολογία* είναι περισσότερο Χριστιανικός απ' ό,τι αυτός της φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης, όμως, τα βιβλία των *Μεταφυσικών* του δεν τα παραδίδει με αυτόν τον τίτλο, αλλά ως *Πρώτη φιλοσοφία ή θεολογία*. Αυτό που σήμερα ονομάζεται *μεταφυσική* για την αρχαιότητα ονομαζόταν *θεολογία*. Αν επιμένει κανείς στην καθαρότητα του Ευαγγελικού λόγου (κατά τα πρότυπα ίσως της προτεσταντικής *sola scriptura*), θα πρέπει να απεμπολήσει τον όρο *θεολογία*, καθώς δεν απαντάται στη Γραφή. Ο ίδιος ο όρος *θεολογία* ανήκει στην φιλοσοφική παράδοση, τί νόημα έχει λοιπόν να μιλάμε για καχυποψία της θεολογίας προς την φιλοσοφία; Θα ήταν επίσης λανθασμένη μια ταύτιση της φιλοσοφίας με τον ορθολογισμό, ο οποίος αποτελεί κίνημα της νεωτερικής φιλοσοφίας και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί με το σύνολο της φιλοσοφικής παραδόσεως (Αυγελής 2012).

Οι σχέσεις φιλοσοφίας και θεολογίας (αν επιμένουμε να αγνοούμε την πολυσημία των όρων αυτών και να τις εκλάβουμε μονοδιάστατα) ανάγονται σε αυτήν την ίδια την Γραφή, και μάλιστα στα πρώτα κείμενα της Καινής Διαθήκης. Για παράδειγμα, η *Προς Εβραίους* επιστολή ορίζει την πίστη με δύο όρους δανεισμένους από το λεξιλόγιο της φιλοσοφικής γνώσης: «*Ἔστιν δὲ πίστις ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων*» (11:1). Οι όροι *ὑπόστασις* και *ἔλεγχος* είναι τεχνικοί όροι της Αριστοτελικής και Πλατωνικής φιλοσοφίας αντίστοιχα. Είναι σημαντικό ότι η ίδια η Αγία Γραφή ορίζει την πίστη με όρους της φιλοσοφίας. Υπάρχει, ακόμη, η αποστροφή του απ. Παύλου προς τους Αθηναίους, κατά την οποία παραθέτει δύο εθνικούς ποιητές, τον Επιμενίδα και τον Άρατο (Πραξ. 17:28). Η δογματική, όμως, διατύπωση της πίστεώς μας είναι αδιανόητη δίχως την φιλοσοφία.

Οι όροι *ουσία, φύσις, υπόστασις, πρόσωπο* είναι δάνεια του φιλοσοφικού λεξικού της εποχής. Είναι τόσο άρρηκτη η συμβολή της φιλοσοφίας στην διατύπωση του Χριστιανικού δόγματος, ώστε να είναι αναγκαίο και αναπόφευκτο η Εκκλησία να κατηχεί τους πιστούς της πρώτα στη γλώσσα του Πλάτωνος (θέλοντας και μη) και μετά στην γλώσσα του Ευαγγελίου. Αυτή είναι, τουλάχιστον, η κριτική που έχουν ασκήσει όσοι επιθυμούν τον διαχωρισμό των Αθηνών από την Ιερουσαλήμ, θεωρώντας πως το Ευαγγέλιο σύρθηκε δέσμιο στην Πλατωνική αιχμαλωσία του. Οι σχέσεις ανάμεσα στην θεολογία και την φιλοσοφική σκέψη είναι μακρόχρονες και δύσκολες, πολύπλοκες σε όλα τα επίπεδα, τόσο τα πρακτικά όσο και τα θεωρητικά (Τριαντάρη κ.ά. 2008).

Ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, αλλά και οι νεοπλατωνικοί πίστευαν ότι η θρησκεία είναι φιλοσοφική, εννοώντας ότι ο στοχασμός μπορεί να εμβαθύνει και να καθιερώσει την εκάστοτε θρησκεία και την ισχύ της. Αυτή η προτεραιότητα του νου της νόησης να συλλάβει την θρησκεία θα χαλαρώσει το δέσιμο με την πίστη και τους λαϊκούς μύθους. Αυτό θα έχει ως συνέπεια, μεταξύ άλλων, την προώθηση ενός ελιτισμού, σύμφωνα με τον οποίο μόνο λίγοι και εκλεκτοί έχουν τη δυνατότητα να συλλάβουν το νόημα του θεϊκού στοιχείου. Διάφοροι εκφραστές αυτής της θεωρίας προσπάθησαν να ανανεώνουν αυτήν τη σκέψη του Λάιμπνιτς, του Σπινόζα και του Χέγκελ. Εδώ παύει η διάκριση ανάμεσα στον λόγο και την πίστη (Charlesworth 2014:368).

Η θεολογία αγωνίστηκε να διατηρήσει το αντίθετο, προκειμένου να μην χαθεί η έννοια της αποκάλυψης. Η σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας, η οποία θα συστηματοποιηθεί κατά τον μεσαίωνα, θα επικεντρωθεί στην προσωπική, υποκειμενική διάσταση της θρησκείας, που θα κορυφωθεί με τα έργα των Πασκάλ, Κίρκεγκορ και Καντ. Οι τρεις αυτοί στοχαστές θα ασχοληθούν και θα εστιάσουν στην πρακτική όψη της θρησκείας, κατακρίνοντας τη φιλοσοφία που έθιγε σημαντικά θεολογικά ζητήματα (Charlesworth 2014). Υπάρχει πραγματικά μια άβυσσος που χωρίζει τον φιλοσοφικό λόγο από τη θρησκευτική πίστη. Σίγουρα θα υπήρχε πολύ μεγάλο φιλοσοφικό ενδιαφέρον μιας επισκόπησης στην ανθρώπινη προϊστορία, για να δούμε πως γεννήθηκε η ανάγκη για πίστη σε μια ανώτερη δύναμη. Το μόνο σίγουρο στον σύγχρονο κόσμο είναι ότι η ενασχόληση των φιλοσόφων με την πίστη, είτε είναι πολέμιοι είτε είναι υποστηρικτές της, κάθε άλλο πάρα εκλείπει.

ΣΥΝΟΨΗ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

Μελετώντας όλα τα στοιχεία αυτής της εργασίας σχετικά με τη φιλοσοφία, συμπεραίνουμε ότι η φιλοσοφία κάνει μια σαφή διάκριση μεταξύ της πραγματικότητας και της ύλης. Από τις βασικές προϋποθέσεις της φιλοσοφίας είναι ότι μόνο το αγέννητο και το αθάνατο είναι πραγματικά. Ό,τι έχει αρχή μέσα στον χρόνο έχει και τέλος. Έτσι, αυτές οι διαπιστώσεις της φιλοσοφίας έφτασαν σε κάποια συμπεράσματα, τα οποία είναι αντίθετα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας και την ορθόδοξη θεολογία.

Κατά τον Αριστοτέλη, η δημιουργία είναι μια φυσική απόρροια της ουσίας, ή μια ένωση μορφής και ύλης, όπου η ύλη είναι και η αρχή του πολλαπλασιασμού της μορφής. Με αυτό το σκεπτικό οι φιλόσοφοι κατέληξαν σε έναν πανθεϊσμό, όπου ο θεός ταυτίζεται με τον κόσμο. Ο Θεός είναι ένα τέλειο και ανυπόστατο ον, που φέρει μαζί του ένα αγέννητο σύνολο ιδεών και αξιών. Γέννημα αυτής της θεωρίας για τον θεό και της δημιουργίας του κόσμου είναι ο ηδονισμός και ο ευδαιμονισμός.

Ο ηδονισμός οδηγεί τον άνθρωπο στην ικανοποίηση των πιεστικών αναγκών του και τη λύτρωση από αυτές. Ο ευδαιμονισμός είναι η ανάγκη και η ικανοποίηση του ανθρώπου να επιστρέψει στον κόσμο των ιδεών. Αυτό για τη φιλοσοφία είναι και η λύτρωση του ανθρώπου, που τον σπρώχνει προς τη φυγή από τα υλικά αγαθά και την αναζήτησή του στα αγέννητα. Συμπερασματικά, λοιπόν, ο θεός των φιλοσόφων δεν είναι ο θεός της θεολογίας, αλλά κάτι αφηρημένο και ανύπαρκτο, με παρόμοιο τρόπο που και ο άνθρωπος που μελετά τη φιλοσοφία δεν έχει σχέση με τον άνθρωπο που μελετά θεολογία.

Αναφέροντας τον ιδεαλισμό, είναι άξια μνείας η διδασκαλία του Πλάτωνα, η οποία στηρίζεται στον κόσμο των ιδεών. Ο Πλάτων πίστευε ότι η ψυχή του ανθρώπου, αλλά και ο κόσμος όπου ζούμε, δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα αντίγραφο του πραγματικού κόσμου. Ο φιλόσοφος με την λέξη «ιδέα» δηλώνει *«τας καθόλου ή γενικάς εννοίας, τας αποτελούσας το μόνιμον ποιόν της ουσίας των όντων, αίτινες ου μόνον είναι πρότυπα ή παραδείγματα των επί μέρους όντων, αλλ' υπάρχουν και πράγματι καθ' εαυτάς»* (Αντωνιάδης 2009).

Ο Πλάτων δίδασκε ακόμη ότι τα αντικείμενα που βρίσκονται γύρω μας, επειδή μπορεί εύκολα να μεταβληθούν, δεν μπορούν να μας δώσουν ακριβή εικόνα των ιδεών μονίμων και αναλλοίωτων. Δίδασκε ότι η ψυχή έχει μνήμη, και σε αυτήν υπάρχουν οι αναμνήσεις των ιδεών κατά την περίοδο πριν από τον εγκλωβισμό της στο σώμα. Ο

άνθρωπος μπορεί να λυτρωθεί μόνο όταν η ψυχή του ελευθερωθεί από το σώμα και γνωρίσει τα αρχέτυπα. Ο Πλάτων λοιπόν ονομάζει τον θεό σύμφωνα με το τι ήθελε να πει γι' αυτόν, και κάθε φορά του έδινε άλλο όνομα, άλλοτε αγαθό, άλλοτε ιδέα του αγαθού, άλλοτε απόλυτο.

Τη θεωρία περί των ιδεών του Πλάτωνα θα ασπαστεί και ο Αριστοτέλης. Ο τελευταίος διαφωνούσε στο ότι οι ιδέες δεν είναι υπεραισθητές, αλλά αισθητές δυνάμεις που διαμορφώνουν την ύλη (Αντωνιάδης 2009). Ο Αριστοτέλης θα εξετάσει την ύλη, τον χρόνο και τον τόπο. Πιστεύει ότι φυσικά είναι εκείνα που έχουν μέσα τους κίνηση. Λέει ότι με την κίνηση η ύλη θα πάρει ορισμένη μορφή. Δέχεται ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον θεό, αλλά και ότι ο κόσμος είναι προαιώνιος. Επίσης, δίδασκε ότι ο χρόνος και η κίνηση έχουν διάρκεια αιώνια.

Την αντίθεση της σε όλες τις θεωρίες των φιλοσόφων εκφράζει η θεολογία, αλλά και η εκκλησιαστική διδασκαλία. Υπάρχουν δύο πολύ βασικά σημεία διαφωνίας. Το πρώτο έγκειται στο περιεχόμενο της διδασκαλίας, ενώ το δεύτερο στον τρόπο, τη μεθοδολογία που χρησιμοποιούν οι φιλόσοφοι προκειμένου να βγάλουν συμπεράσματα. Η θεολογία και οι πατέρες της Εκκλησίας αποδοκίμασαν όλες αυτές τις θεωρίες και απόψεις. Οι φιλόσοφοι περιγράφουν, με τρόπο που η εκκλησία δεν μπορεί να κάνει αποδεκτό, τη διδασκαλία περί ιδεών, τα περί της οντότητας του θεού, την προϋπαρξη της ψυχής, όπως επίσης και τα περί λύτρωσης του ανθρώπου κ.ά. Η θεολογία και οι πατέρες της εκκλησίας εκφράζουν την πραγματική αλήθεια.

Ο Πλάτων έλεγε ότι ο θεός δεν είναι η ιδέα του αγαθού. Όμως η αλήθεια είναι ότι ο θεός εμφανίστηκε στους μαθητές του, στους Αγίους, στους προφήτες. Ο θεός δημιούργησε την ψυχή μαζί με το σώμα, ταυτόχρονα. Το σώμα του ανθρώπου είναι ο ναός της ψυχής, αφού μαζί αποτελούν τον άνθρωπο. Το σώμα από μόνο του δεν είναι πλήρες χωρίς την ψυχή, αλλά και το αντίστροφο. Οι πατέρες της εκκλησίας μάς διδάσκουν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον θεό με θετικό τρόπο. Δημιουργήθηκε από το μηδέν, και κινείται από την άκτιστη ενέργεια του θεού, διευθύνεται από την άκτιστη πρόνοιά Του. Ο θεός κινεί και κινείται. Αυτές είναι εν συντομία οι απόψεις των πατέρων που αντιτίθενται στους φιλοσόφους.

Δεν θα αναλύσουμε περισσότερο αυτές τις απόψεις γιατί αυτό θα παρεκκλίνει από τους σκοπούς της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Θα αναφέρουμε, ωστόσο, ότι την Κυριακή της Ορθοδοξίας διαβάζεται το λεγόμενο «Συνοδικόν», που αναφέρει γιατί η εκκλησία μας απέρριψε τις θεωρίες των φιλοσόφων. Η εκκλησία όχι μόνο απορρίπτει

αλλά και αναθεματίζει όλες αυτές τις θεωρίες και όσους τις δέχονται. Θα μπορούσαμε λοιπόν συμπερασματικά να πούμε ότι παρά τις όποιες συγκλίσεις, παρά τον δανεισμό λέξεων ή τρόπου σκέψης από τη φιλοσοφία, το χάσμα ανάμεσα στη θεολογία και τη φιλοσοφία είναι τεράστιο.

Ο άνθρωπος με τον νου μπορεί να καταλάβει και να δεχθεί την αποκάλυψη του θεού, και με τη λογική του ο άνθρωπος μπορεί να διατυπώσει αυτή την αποκάλυψη. Έτσι, μας είναι εύκολο με τον νου να ανακαλύψουμε και να αποκτήσουμε τη γνώση του θεού, και με τη λογική να αποκτήσουμε τη γνώση του κόσμου. Ο φιλόσοφος προσπαθεί με το μυαλό του ή με τη φαντασία του να βγάλει συμπεράσματα, προσπαθεί να ανακαλύψει τον θεό. Η φιλοσοφία προσπαθεί με διάφορους τρόπους να ανακαλύψει τον θεό. Στη θεολογία δεν ανακαλύπτουμε, αλλά αποκαλύπτουμε την αλήθεια.

Η κεκαθαρμένη καρδιά του ανθρώπου αποκαλύπτει τον θεό. Τέλος, κλείνοντας το πρώτο αυτό μέρος για τη σχέση θεολογίας και φιλοσοφίας, ας αναφέρουμε ότι ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής λέει ότι η πράξη και η θέαση του θεού συνυπάρχουν: «Πράξις εστί θεωρία ενεργούμενη και θεωρία εστί πράξις μυσταγωγούμενη» [Στη Θεολογία, όταν έρχεται η Χάρη του θεού να κατοικήσει στην καθαρή καρδιά μας αυτό λέγεται θέα, λέγεται θέαση, λέγεται θεωρία του θεού] (*PG 90, § 1344*).

Φαίνεται πως οι λόγοι για την ύπαρξη του Θεού και οι υποθέσεις για το αν και πώς έπλασε τον κόσμο, καταλαμβάνουν ένα πολύ μεγάλο μέρος τόσο της φιλοσοφίας όσο και της θεολογίας, όπως εξίσου μεγάλο μέρος καταλαμβάνει η έννοια της (διπλής) αλήθειας. Πρόκειται για έννοιες με τις οποίες ερχόμαστε σε επαφή από νεανική ακόμη ηλικία, μέσω των σχολικών εγχειριδίων. Στο δεύτερο λοιπόν μέρος της παρούσης θα επιχειρηθεί μία ανασκόπηση των εννοιών της αλήθειας, της ύπαρξης και της δημιουργίας του κόσμου με τη Χάρη και τη θεία πρόνοια του Θεού, όπως αυτές προβάλλονται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών του γενικού Λυκείου.

ΜΕΡΟΣ Β: ΑΛΗΘΕΙΑ, ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Οι έννοιες της αλήθειας, της ύπαρξης και της δημιουργίας του κόσμου ανακύπτουν συνεχώς στη συζήτηση για τη σχέση της φιλοσοφίας με τη θεολογία. Το λεξιλόγιο έχει τις ρίζες του στην πρώτη. Ειδικότερα, οι σχολαστικιστές υποστηρίζουν ότι «αλήθεια είναι η αντιστοιχία πράγματος και νου». Πρόκειται για τη θεωρία της αντιστοιχίας που πρώτος διατύπωσε ο Αριστοτέλης, λέγοντας πως κάτι είναι αληθινό εφόσον ταυτίζεται με το αντικείμενο της σκέψης μας (Πελεgrίνης 2013:45). Από την άλλη, ο όρος «ύπαρξη» είναι σύμφυτος με την οντολογία και τη μεταφυσική, και δεν σημαίνει παρά αυτό που υφίσταται (Πελεgrίνης 2013:639). Λέγοντας «δημιουργία» πάλι, αναφερόμαστε βασικά στην εκ του μηδενός δημιουργία (creatio ex nihilo), στη δημιουργία δηλαδή του σύμπαντος από την ανυπαρξία, που αποδίδεται από την χριστιανική -και όχι μόνο- διδασκαλία στον Θεό (Πελεgrίνης 2013:169). Αρκετές από τις θεωρίες για τη δημιουργία αναφέρθηκαν στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας και φαίνεται πως είναι πολλές και ποικίλουν. Στο παρόν μέρος θα επιχειρηθεί να ιδωθεί η έννοια όχι από φιλοσοφική πια σκοπιά, αλλά από θρησκευτική-θεολογική, όπως αυτή προβάλλεται και διδάσκεται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών στο γενικό Λύκειο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το Περιεχόμενο των Σχολικών Εγχειριδίων των

Θρησκευτικών

1. Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών για τα Θρησκευτικά του Γενικού Λυκείου

«Ο Γενικός Σκοπός της διδασκαλίας του Μαθήματος των Θρησκευτικών εντάσσεται αναπόσπαστα στον Γενικό Σκοπό της Ελληνικής Σχολικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου, το Μάθημα των Θρησκευτικών, όπως και όλα τα άλλα διακριτά μαθήματα, τα οποία ανήκουν στον κανόνα των σχολικών μαθημάτων, συμβάλλει ώστε οι μαθητές και οι μαθήτριες να καταστούν ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες, που κατανοούν και σέβονται τις αρχές της Δημοκρατίας και των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (ΦΕΚ τ. Β' 699/04.03.2020, σσ. 7740-1).

Περαιτέρω, το μάθημα των Θρησκευτικών στο Λύκειο αποσκοπεί στη διαμόρφωση θρησκευτικής συνείδησης, στην απόκτηση πληροφοριών και γνώσεων σχετικά με τις θρησκείες, και δη τα Δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην καλλιέργεια ανθρωπιστικής παιδείας και στη διαμόρφωση ηθικής συνείδησης, με ανάπτυξη του διαλόγου, του σεβασμού προς τον άλλον, και την κοινωνικοποίηση και ενεργητική μάθηση. «Με βάση τα παραπάνω, το Μάθημα των Θρησκευτικών αποκτά τον χαρακτήρα ενός μαθήματος Παιδείας και Ορθόδοξης Χριστιανικής Παράδοσης, όπως αυτή αποτυπώνεται στον ελληνικό πολιτισμό» (ΦΕΚ τ. Β' 699/04.03.2020, σ. 7741).

Σε αυτό το πλαίσιο, κάθε κεφάλαιο των τριών σχολικών εγχειριδίων για τα Θρησκευτικά του Λυκείου αναπτύσσεται από το γενικό προς το ειδικό, με ολιστικό χαρακτήρα (θρησκευτικής) εκπαίδευσης, όπου τα θέματα αλληλεξαρτώνται και διαδέχονται το ένα το άλλο από κεφάλαιο σε κεφάλαιο και από τάξη σε τάξη (ΦΕΚ τ. Β' 699/04.03.2020, σσ. 7741-2). Το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων ακολουθεί στις ακόλουθες υποενότητες του παρόντος κεφαλαίου.

2. Θρησκευτικά Α' Γενικού Λυκείου

Το βιβλίο των θρησκευτικών για την Α' τάξη του Λυκείου έχει τον τίτλο ειδικό τίτλο «Ορθόδοξη πίστη και λατρεία». Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις θεματικές ενότητες, οι οποίες πραγματεύονται με τη σειρά την ορθόδοξη πίστη και διδασκαλία,

το σώμα της Εκκλησίας, τη λατρεία και τα μυστήρια της ορθόδοξης εκκλησίας, και τις διαστάσεις της χριστιανικής διδασκαλίας.

2.1 ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

1.1 Ο άνθρωπος ζει με τον Θεό

Το πρώτο κεφάλαιο, με τίτλο «Ο άνθρωπος ζει με τον Θεό», επιχειρεί μέσα από κείμενα που μιλούν για τον Θεό να φέρει σε επαφή τους μαθητές και τις μαθήτριες με τις εκφάνσεις του Θείου (σσ. 7-12).

1.2 Πίστη στον Τριαδικό Θεό

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η «Πίστη στον Τριαδικό Θεό». Και πάλι, τα παιδιά καλούνται μέσα από τις προσωπικές τους πεποιθήσεις για την έννοια της πίστης να αναχθούν στην έννοια της πίστης στον Τριαδικό Θεό, ενώ στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται αναφορά και σε ορισμένα δόγματα της χριστιανικής πίστης (σσ. 13-20).

1.3 Η μεταμορφωτική δύναμη της προσευχής στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Και αυτό το κεφάλαιο αφορμάται από την προσωπική εμπειρία των μαθητών και μαθητριών, αφού το πρώτο διδακτικό αποτέλεσμα είναι η συσχέτιση των τρόπων επικοινωνίας με τους συνανθρώπους μας και της επικοινωνίας μας με τον Θεό (σσ. 21-25).

1.4 Η αγιότητα στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται εκείνα τα χαρακτηριστικά που συνιστούν την προσωπικότητα ενός καλού και αγαθού ανθρώπου και, κατ' επέκταση, ενός αγίου (σσ. 26-32).

1.5 Η έννοια του προσώπου στη θεολογία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης

Επιδιώκεται η ανάδειξη του ήθους, με βάση τη δημιουργία του ανθρώπου κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση με το Θεό, αλλά και με βάση τις διδασκαλίες των τριών Ιεραρχών, ενώ επισημαίνεται η διαφορετικότητα και η ιδιαιτερότητα των ανθρώπων (σσ. 33-39).

2.2 ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

2.1 «Εις Μίαν, Αγίαν, Καθολικὴν και Αποστολικήν...»

Στο πρώτο αυτό κεφάλαιο της δεύτερης θεματικής ενότητας γίνεται μια ιστορική ανασκόπηση της χριστιανική εκκλησίας και εξηγούνται οι όροι του τίτλου, ενώ στο τέλος του κεφαλαίου γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις ιεραποστολές των Εκκλησιών (σσ. 41-53).

2.2 Θεία Ευχαριστία: Η ταυτότητα της Εκκλησίας

Εξηγείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας ως η θυσία του Χριστού για τη σωτηρία των ανθρώπων, αλλά και η Ευχαριστία ως ευχαρίστηση για τη ζωή στον παράδεισο ή με την ταύτιση της Εκκλησίας με την Ευχαριστία (σσ. 54-64).

2.3 Η ενότητα της εκκλησιαστικής κοινότητας

Προβάλλεται η ενότητα μεταξύ των χριστιανικών μυστηρίων και ειδικά εκείνων της βάπτισης και της Θείας Ευχαριστίας. Επιπλέον, προβάλλεται η αγάπη και η αποδοχή της χριστιανικής Εκκλησίας προς τον άλλο, με παράδειγμα τους πρόσφυγες, αλλά και η απόρριψη των διακρίσεων. Εν τέλει, η ενότητα προβάλλεται ως υπέρβαση του ατομισμού (σσ. 65-71).

2.4 Το περιεχόμενο της σωτηρίας στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Η σωτηρία της Εκκλησίας είναι η βασιλεία των Ουρανών. Γίνεται αναφορά στον Παράδεισο και την Κόλαση, αλλά και στην πτώση και σωτηρία του ανθρώπου. Τελικά, η έννοια της σωτηρίας στη χριστιανική παράδοση είναι η επανασύνδεση του ανθρώπου με τον Θεό, ενώ κινείται το βιωματικό ενδιαφέρον των μαθητών και των μαθητριών με αρθρογραφία περί θαυμάτων (σσ. 72-81).

2.3. ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

3.1 Η λατρεία ως έκφραση πίστης

Γίνεται λόγος για τις εκκλησιαστικές Λειτουργίες της ορθόδοξης πίστης, τακτικές και έκτακτες, εκ των οποίων οι πρώτες εξαγιάζουν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής και του κόσμου (σσ. 83-90).

3.2 Οι γιορτές στην Ορθόδοξη Εκκλησία

Η γιορτή δεν είναι μόνο θρησκευτικό γεγονός, αλλά και πολιτισμικό. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία κάθε γιορτή είναι γιορτή του Θεού. Θίγεται, ακόμη, το πρόβλημα του ότι οι άνθρωποι έχουν ξεχάσει να γιορτάζουν, και ακολουθούν οι μεγάλες γιορτές προς τιμήν της Παναγίας. Τέλος, αναφέρεται η σημασία της αργίας, του εορτασμού των αγίων, αλλά και η σημασία των εορτασμών του Πάσχα (σσ. 91-99).

3.3 Η γλώσσα της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης

Η γλώσσα της χριστιανικής παράδοσης είναι η γλώσσα που μιλά για την Αλήθεια, έχει περιεχόμενο θρησκευτικό αλλά και φιλοσοφικό και είναι η γλώσσα στην οποία κήρυξε ο Χριστός και οι μαθητές του (σσ. 100-105).

3.4 Είσοδος και ένταξη στην Εκκλησία: Το μυστήριο του Βαπτίσματος

Κατά την τέλεση του μυστηρίου του Βαπτίσματος αποτάσσεται ο Σατανάς και δίδεται το χρίσμα του αγιασμού, εντάσσοντας ένα νέο μέλος στην εν Χριστώ κοινωνία. Το κεφάλαιο αναλύει εν συνόλω τη διαδικασία της τέλεσης του Βαπτίσματος (σσ. 106-112).

3.5 Το βαθύτερο νόημα του μυστηρίου του γάμου

Ο άνθρωπος έχει πλαστεί από τον Θεό να μην είναι μόνος και ευλόγησε το πρώτο ζευγάρι (*Γένεση*). Στο παρόν κεφάλαιο αναλύεται λοιπόν η σημασία της ενότητας που επέρχεται με το μυστήριο του Γάμου (σσ. 113-116).

3.6 Μετάνοια, η υπέρβαση της αμαρτίας

Γίνεται αναφορά στο προπατορικό αμάρτημα και προβάλλεται η αμαρτία ως επιλογή που αίρεται με την ειλικρινή μετάνοια προς τον ευσπλαχνικό Θεό, ενώ προωθείται μέσα από κείμενα η συζήτηση για τους λόγους για τον οποίο ο Θεός επέτρεψε την αμαρτία και το νόημα της επιλογής της αμαρτίας και της μετάνοιας (σσ. 117-123).

3.7 Η ιεροσύνη στην Ορθόδοξη Εκκλησία

Το κεφάλαιο πραγματεύεται τον ρόλο των ιερέων, πώς γίνεται κάποιος ιερέας, αλλά και την ιεροσύνη των γυναικών, επισημαίνοντας ότι δεν παύουν να είναι και οι ίδιοι άνθρωποι (σσ. 124-129).

2.4 ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

4.1 Χαρακτηριστικά χριστιανικού ήθους

Προβάλλεται το ήθος ως τρόπος ζωής και διακρίνεται η ηθική από φιλοσοφική και θρησκευτική σκοπιά, ενώ αναφέρεται και η όψη της υποκρισίας. Εν συνεχεία, αναλύεται η έννοια της αρετής μέσα από κείμενα των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, ενώ το κεφάλαιο καταλήγει στο ότι ο Θεός είναι η αγάπη (σσ. 131-139).

4.2 Η ελευθερία του ανθρώπου στην ορθόδοξη χριστιανική ανθρωπολογία

Γίνεται λόγος περί βούλησης και ελευθερίας του ανθρώπου, καθώς και μια συσχέτιση ελευθερίας και πίστης στη βούληση του Θεού, που καταλήγει στο ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος επειδή έχει ελευθερία επιλογής (σσ. 140-144).

4.3 Η αγάπη ως πρόταση ζωής στον χριστιανισμό

Η αγάπη στη χριστιανική πίστη είναι υπέρβαση του εαυτού και του εγωισμού. Άλλωστε, ο Θεός είναι αγάπη και έστειλε τον γιο του να ταπεινωθεί και να θυσιάσει τον εαυτό του για τους ανθρώπους (σσ. 145-152).

4.4 Η διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ισότητα

Θίγονται ζητήματα ισότητας και ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων, μεταξύ πλούσιων και φτωχών, μεταξύ κοινωνικών ομάδων, και αναλύονται οι απόψεις της Εκκλησίας για αυτά (σσ. 153-159).

4.5 Η θεολογική χριστιανική θεώρηση για την ευθύνη

Πρόκειται για ευθύνη κυρίως ηθική, η τήρηση της οποίας συνεπάγεται την ελευθερία. Η ευθύνη στη χριστιανική πίστη είναι ευθύνη ενεργής συμμετοχής (σσ. 160-166).

3. Θρησκευτικά Β΄ Γενικού Λυκείου

Το εγχειρίδιο της Β΄ Λυκείου έχει τον τίτλο «Χριστιανισμός και Θρησκείματα» και πραγματεύεται πράγματι τις διάφορες θρησκείες ανά τον κόσμο και τυχόν ομοιότητες και διαφορές τους με τον χριστιανισμό. Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις θεματικές ενότητες, η πρώτη εκ των οποίων πραγματεύεται το ζήτημα του Θεού, η δεύτερη την προσφορά του Χριστιανισμού, η τρίτη την έννοια της χριστιανικής κοινότητας στον πλουραλιστικό κόσμο, και η τέταρτη ορισμένα από τα άλλα θρησκείματα.

3.1 Ο ΘΕΟΣ

1.1 Η αναζήτηση του Θεού

Στο πρώτο αυτό εισαγωγικό κεφάλαιο της ενότητας περί Θεού, τίθεται το ζήτημα της προσευχής (σσ. 8-9).

1.2 Η αποκάλυψη του Θεού στον κόσμο

Αναφέρονται οι αποκαλύψεις του Θεού έτσι όπως αυτές καταγράφονται στην Αγία Γραφή: η αποκάλυψη του Θεού στον Μωυσή, η αποκάλυψή Του στον Πέτρο, τον Ιάκωβο και τον Ιωάννη, η Θεοφάνεια ως Τριαδική Οντότητα (σσ. 10-14).

1.3 Ο Θεός δημιουργός του κόσμου

Το κεφάλαιο αναφέρεται στο βιβλίο της *Γένεσης*. Πρώτα εμφανίζεται το χωρίο για το πώς έπλασε ο Θεός τον κόσμο (1. 1-31), έπειτα πώς έπλασε τον άνθρωπο και την Εδέμ (2, 4-9), και κατόπιν πώς έπλασε τα ζώα και τη γυναίκα (2, 15-25). Εν συνεχεία, αναλύεται η έννοια της κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση προς τον Θεό δημιουργίας του ανθρώπου (σσ. 15-21).

1.4 Το μυστήριο του Τριαδικού Θεού

Τίθεται το ζήτημα της μη απόλυτης γνώσης του Θεού Αυτού καθ' εαυτού και η αλήθεια Του μέσα από την αχώριστη Τριάδα (σσ. 22-24).

1.5 Σχέση ζωής με τον Θεό στην Ορθόδοξη Εκκλησία

Το κεφάλαιο πραγματεύεται ηθικά ζητήματα στο πεδίο της ιατρικής, όπως οι μεταμοσχεύσεις και ο τερματισμός των μηχανημάτων σε περιπτώσεις εγκεφαλικών νεκρώσεων (σσ. 25-31).

1.6 Ιησούς Χριστός, λυτρωτής και σωτήρας

Το κεφάλαιο αναφέρεται στην προσμονή της λύτρωσης με την έννοια της απαλλαγής από τα δεινά, που θα επέλθει με την Ανάσταση του Κυρίου (σσ. 32-34).

1.7 Το τέλος της ζωής στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Το κεφάλαιο μιλά για τον θάνατο και τις εκφάνσεις του στην ορθόδοξη παράδοση, με αναφορές στον Άδη και το θάνατο και την ανάσταση του Ιησού, στον πόνο που εκφράζει η λειτουργία της Μ. Παρασκευής, και τελικά τον θάνατο ως άμεση συνέπεια της ζωής (σσ. 35-40).

3.2 Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

2.1 Η παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Το κεφάλαιο συζητά τις διάφορες παραδόσεις που έχουν επικρατήσει στην ορθοδοξία και δεν αφορούν μόνον εορτές και τελετές, αλλά και άλλα έθιμα ή τύπους οικοδόμησης και αγιογράφησης των ναών, ενώ αναφέρονται και άλλες παραδόσεις που έχουν περισσότερο εθιμοτυπικό χαρακτήρα αλλά δεν αφορούν ούτε και απορρέουν άμεσα από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση (σσ. 42-45).

2.2 Η έκφραση της πίστης στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Το κεφάλαιο κάνει μια σύντομη αναφορά στις εκφράσεις της πίστης των χριστιανών μέσα από την τέχνη (σσ. 46-50).

2.3 Το χριστιανικό μήνυμα και οι πανανθρώπινες αξίες

Το παρόν κεφάλαιο θίγει το ζήτημα της οικουμενικότητας της ορθόδοξης πίστης και λατρείας. Αναφέρεται στο πρόβλημα της παγκοσμιοποίησης, αναλύει τη σημασία μιας ορθόδοξης χριστιανικής κοινωνίας και κλείνει με το μήνυμα της Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τον Ιούνιο του 2016, για τις αξίες που θέλει να προβάλει η

ορθοδοξία, μεταξύ των οποίων η αγάπη, η καταλλαγή, η προσδοκία της αιωνιότητας, η δικαιοσύνη και η ειρήνη (σσ. 51-59).

2.4 Η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Το κεφάλαιο θίγει το γεγονός ότι ακόμη και στο σύγχρονο κόσμο καταπατώνται τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, από το δικαίωμα και την ισότητα στην εργασία, το δικαίωμα στην ανεξιθρησκεία, με πρόσφατους βασανισμούς και θανάτους χριστιανών στις ισλαμικές χώρες (αναφορά στα έτη 2013-2014), την καταπάτηση του δικαιώματος της ελευθερίας και της ζωής, ή ακόμη και αυτό της ελεύθερης έκφρασης (σσ. 60-64).

2.5 Η συγχώρηση ως υπέρβαση στον χριστιανισμό

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται λόγος για το καθαρτικό συναίσθημα της συγχώρησης και της άφεσης αμαρτιών που οδηγούν το άτομο πιο κοντά στον πνευματικό τους Πατέρα (σσ. 65-68).

2.6 Ο Άλλος για τον χριστιανισμό

Τίθεται το ζήτημα του διαφορετικού, αλλά και της αποδοχής του. Αναφέρεται ο Άλλος από την άποψη του κατ' εξοχήν Ετέρου, του Θεού, αλλά και το κοινωνικό ζήτημα του πρόσφυγα και του μετανάστη (σσ. 69-76).

3.3 Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕ ΕΝΑΝ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

3.1 Οι Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο

Το κεφάλαιο θίγει το ζήτημα της σχέσης πολιτικής και χριστιανισμού, ενώ αναφέρεται μέσα από τις μαρτυρίες της Αγίας Γραφής για την αντιμετώπιση της εξουσίας εκ μέρους των Χριστιανών, με ειδική μνεία και στους τρεις Ιεράρχες (σσ. 78-81).

3.2 Η πρόταση της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης για την υπέρβαση των στερεοτύπων

Και αυτό το κεφάλαιο τείνει στη διδασκαλία της αποδοχής του άλλου, ως διαφορετικού και υστερούντα, με αναφορές στην Αγία Γραφή και στη στάση του ίδιου του Ιησού απέναντι στα στερεότυπα (σσ. 82-85).

3.3 Η χριστιανική κοινότητα σε έναν πολυπολιτισμικό κόσμο

Και εδώ το νόημα είναι η αποδοχή του διαφορετικού σε έναν πολυπολιτισμικό και παγκοσμιοποιημένο σύγχρονο κόσμο, μια αποδοχή που στηρίζεται στην αγάπη της χριστιανικής πίστης (σσ. 86-91).

3.4 Ο διάλογος ως άσκηση αγάπης στην Εκκλησία

Και πάλι ο λόγος είναι περί της αποδοχής του διαφορετικού, αλλά αυτή τη φορά με εστίαση στο διαφορετικό θρήσκευμα, ενώ γίνεται αναφορά και στο κήρυγμα της ορθοδοξίας ως κήρυγμα αγάπης και όχι φανατισμού (σσ. 92-94).

3.5 Χριστιανισμός και εκκοσμίκευση

Προβάλλεται η αντίθεση μεταξύ εκείνου του Χριστιανού που διάγει μια πνευματική ζωή, που ανήκει σε έναν άλλον κόσμο ανώτερο, και εκείνου που δραστηριοποιείται στα κοσμικά, που ασχολείται με τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα (σσ. 95-97).

3.6 Το φαινόμενο της αθεΐας

Το κεφάλαιο πραγματεύεται τις αιτίες της αθεΐας θίγοντας μεταξύ άλλων ζητήματα επιστημολογίας της δημιουργίας του κόσμου, αλλά και φιλοσοφικών απόψεων που θέλουν τον Θεό ως κατασκεύασμα του ανθρώπου και όχι το αντίθετο (σσ. 98-102).

3.7 Το ασύμβατο του χριστιανικού ήθους με τον φανατισμό

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έτσι κι εδώ θίγεται αναλυτικότερα το ζήτημα του κηρύγματος που είναι για τον χριστιανισμό κήρυγμα αγάπης και όχι φανατισμού. Γίνεται αναφορά στις βιαιότητες που γεννά ο φανατισμός, μεταξύ των οποίων και ο πόλεμος, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τις αρχές που πρεσβεύει ο χριστιανισμός, δηλαδή την ελευθερία, την αγάπη, τον διάλογο, την ισοτιμία (σσ. 103-108).

3.8 Ο «δούλος του Θεού» ελεύθερος από κάθε δουλεία

Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο της ενότητας προβάλλεται η αντίθεση της έννοιας «δούλος» όταν αυτή χρησιμοποιείται για τον Θεό και για τις διάφορες καταχρήσεις. Ο σκοπός του κεφαλαίου είναι να προβληθεί ότι όποιος είναι δούλος του Θεού δεν μπορεί

να είναι δούλος άλλων πραγμάτων, όπως η βία, το αλκοόλ, τα ναρκωτικά, γιατί το να είναι κανείς δούλος του Θεού δεν είναι καταπίεση, αλλά ελευθερία και μεταμόρφωση (σσ. 109-112).

3.4 ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ

4.1 Η αρχαία ελληνική θρησκεία

Στο πρώτο κεφάλαιο των κυριότερων θρησκευμάτων προβάλλεται η πολυθεϊστική πίστη των αρχαίων Ελλήνων, σε αντίθεση με τον αποκαλούμενο τότε «μυστικισμό» ορισμένων φιλοσόφων, με γνωστότερο τον Πλάτωνα, που πίστευαν στον έναν και μοναδικό Θεό (σσ. 114-116).

4.2 Τα αφρικανικά θρησκευτά

Τα αφρικανικά θρησκευτά είναι μία μίξη μονοθεϊσμού και πολυθεϊσμού, με επικρατέστερο το δεύτερο, διέπονται από προγονολατρεία, απορρέουν από την περιοχή της Σαχάρας και ο μεσολαβών μεταξύ του θείου και του ανθρώπου είναι ο σαμάνος, ή αλλιώς ο μάγος (σσ. 117-119).

4.3 Ο Ιουδαϊσμός

Ιουδαϊσμός είναι η θρησκεία των Ισραηλιτών, των Εβραίων. Ημέρα ανάπαυσης αυτών είναι το Σάββατο και οι τελετές τους λαμβάνουν χώρα στη συναγωγή και τελούνται από τον ραβίνο. Και ο Ιουδαϊσμός πιστεύει σε έναν και μοναδικό Θεό που έπλασε το Σύμπαν κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσή Του. Παρόλα αυτά, είναι αρκετές και οι διαφορές του με τον ορθόδοξο χριστιανισμό από άποψη εορτών και λοιπών πεποιθήσεων (σσ. 120-123).

4.4 Το Ισλάμ

Το Ισλάμ πιστεύει στον έναν και μοναδικό Θεό με το όνομα Αλλάχ, του οποίου ο προφήτης είναι ο Μωάμεθ. Ο πιστός ονομάζεται μουσουλμάνος, προσεύχεται στη Μέκκα και τηρεί τα διδάγματα του ιερού του βιβλίου, του Κορανίου. Η ισλαμική κοσμοθεωρία διακρίνεται από την πίστη στον αγώνα εξάπλωσης των δογμάτων της και σε μία έντονη μισαλλοδοξία και ξενοφοβία (σσ. 124-130).

4.5 Ο Ινδουισμός

Ο Ινδουισμός είναι ένα σύνολο θρησκευμάτων, όπως ο Βισνουισμός, ο Σιβαϊσμός και ο Σακτισμός. Βασικές κοινές πίστεις των διαφόρων θρησκειών είναι η μετενσάρκωση, η πίστη στην καθαρότητα της θεϊκής κάστας (ντάρμα), ή η λατρεία και η απεικόνιση του θείου σε εντυπωσιακά αγάλματα (σσ. 131-135).

4.6 Ο Βουδισμός

Ο Βουδισμός θεωρεί ότι ο αέναος κύκλος των μετενσαρκώσεων παύει με τον ασπασμό του δόγματος αυτού. Ο Βούδας που μεταφράζεται ως «φωτισμένος», ή με το πραγματικό του όνομα, Σιντάρτα Γκαουτάμα, είναι ο θεμελιωτής του θρησκείματος. Ο Βουδισμός πιστεύει σε τέσσερις βασικές αλήθειες που σχετίζονται με τον πόνο, σε μια υπερβατική πραγματικότητα και σε μια πολλαπλότητα κόσμων. Οι μελλοντικοί Βούδες ονομάζονται μποντισάτβα (σσ. 136-139).

4.7 Η κινέζικη θρησκεία

Μία από τις κινέζικες θρησκείες είναι ο ταοϊσμός, που στηρίζεται στην ύπαρξη των αντιθέτων, στο γιν και στο γιανγκ, και έχει τόσο φιλοσοφικές όσο και θρησκευτικές εκφάνσεις. Συναντάται, επίσης, ο κομφουκιανισμός, που πρόκειται για ένα ηθικοκοινωνικό σύστημα (σσ. 140-142).

4.8 Η ιαπωνική θρησκεία

Βασική πίστη του ιαπωνικού λαού είναι το Σίντο, που σημαίνει θρησκεία των θεών και από αυτή την άποψη πρόκειται για πολυθεϊστική θρησκεία. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο βουδισμός και ο κομφουκιανισμός (σσ. 143-145).

4. Θρησκευτικά Γ΄ Γενικού Λυκείου

Το εγχειρίδιο της Γ΄ Λυκείου φέρει τον τίτλο «Χριστιανισμός και Σύγχρονος Κόσμος» και πράγματι αναλύει ζητήματα της σύγχρονης εποχής τα οποία αγγίζουν σε μεγάλο βαθμό, μεταξύ άλλων, και πτυχές της ορθόδοξης πίστης. Εδώ συναντώνται, συγκεκριμένα, τρεις θεματικές ενότητες. Η πρώτη αφορά τις απόψεις του χριστιανισμού στα σύγχρονα επιστημονικά ζητήματα, η δεύτερη τις δράσεις και αντιδράσεις του χριστιανισμού απέναντι στα σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα, ενώ η τρίτη το χριστιανικό όραμα για το πώς θα μπορούσε να είναι ο κόσμος.

Αναλυτικότερα, στην πρώτη θεματική ενότητα αναπτύσσονται με τη σειρά ζητήματα επιστήμης, ζητήματα ηθικής της τεχνολογίας, ζητήματα γενετικής, ενώ στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο αναλύεται αυτό που αποκαλείται «οικο-θεολογία». Στη δεύτερη θεματική ενότητα, θίγεται το ζήτημα του πλούτου και της φτώχειας, της εργασίας και της ηθικής της, το ζήτημα της μοναξιάς του ανθρώπου, καθώς και η επανάσταση στον χριστιανισμό. Τέλος, στην τρίτη θεματική ενότητα, αναπτύσσονται οι έννοιες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, και της ευτυχίας, ενώ η ενότητα αλλά και το βιβλίο ολοκληρώνονται με το όραμα του χριστιανισμού για μια μεταμόρφωση του κόσμου.

4.1 ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

1.1 Επιστήμη και Θρησκεία

Θίγεται η βασική διαφορά μεταξύ επιστήμης και θρησκείας για την κατανόηση του κόσμου που δεν είναι άλλη από την πνευματική γνώση. Ακόμη, τίθεται το ζήτημα της δημιουργίας του κόσμου. Εδώ η διαφορά της ορθόδοξης θεολογίας δεν είναι το πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος, αλλά στο ποιος τον δημιούργησε. Μάλιστα, από την άποψη της εξέλιξης των ειδών, η θεολογία δέχεται τη θεωρία του Δαρβίνου (σσ. 7-9).

1.2 Ηθική της τεχνολογίας

Το βασικό θέμα το οποίο πραγματεύεται το παρόν κεφάλαιο είναι η σχέση της τεχνολογίας με τη χριστιανική πίστη. Προβάλλεται η τεχνολογία ως φαινόμενο «θεϊκής» δύναμης, το οποίο δεν γνωρίζει πια χώρο και χρόνο, περιορίζεται όμως ακόμη αφού δεν έχει υπερνικήσει τον θάνατο. Θεωρητικά, η τεχνολογία επαγγέλλεται την ελευθερία του ανθρώπου, αλλά κινείται στο πλαίσιο της ανάγκης από την άνεση, ενώ αντίθετα ο χριστιανισμός προλογίζει μια ελευθερία που βασίζεται στην αγάπη. Το κεφάλαιο καταλήγει σε μια πρόταση επαναπροσδιορισμού της τεχνολογίας (σσ. 10-13).

1.3 Εφαρμογές τη Γενετικής

Στο παρόν κεφάλαιο τίθενται ερωτήματα για τα μεγάλα ηθικά ζητήματα που ανακύπτουν σε μια συζήτηση Γενετικής. Είναι ορθή η ευγονική; Είναι σωστό να επιλέγεται ο θάνατος ενός εμβρύου σε περίπτωση διάγνωσης ανίατων νόσων;

Υπάρχουν νομικοί περιορισμοί; Τι πιστεύει η ορθόδοξη θρησκεία επί του θέματος (σσ. 14-18);

1.4 Οικο-θεολογία

Η οικο-θεολογία αναφέρεται στην οικολογία και την ευθύνη των χριστιανών να προστατεύσουν το περιβάλλον, αφού η ομορφιά της φύσης είναι η ομορφιά του Θεού και αγαπώντας την πρώτη αγαπάμε τον Δημιουργό της (σσ. 17-23).

4.2 Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

2.1 Πλούτος και φτώχεια

Θίγονται ζητήματα πλεονεξίας και προωθείται μία στάση ζωής προσφοράς προς όσους το έχουν ανάγκη, η οποία θεμελιώνεται με παραδείγματα και μαρτυρίες από την Αγία Γραφή (σσ. 25-30).

2.2 Η ηθική της εργασίας

Εκκινώντας από την επιλογή για εργασία και για τα θετικά της, το κεφάλαιο καταλήγει σε ερωτήματα για το κατά πόσο η εργασία απελευθερώνει οικονομικά και κοινωνικά, αλλά και πώς πρέπει να φέρεται ο σωστός εργοδότης απέναντι στον εργαζόμενο (σσ. 31-35).

2.3 Η μοναξιά του ανθρώπου

Το κεφάλαιο αυτό για την ανθρώπινη μοναξιά ξεμακραίνει από το συναίσθημα της μοναξιάς ως αρνητικό στοιχείο της καθημερινότητας, και επεκτείνεται στις σχέσεις που συνάπτει ο άνθρωπος, οικογενειακές, φιλικές, ερωτικές (σσ. 36-38).

2.4 Η επανάσταση του χριστιανισμού

Παρουσιάζονται εικόνες από επαναστατικές δράσεις των χριστιανών, όπως εκείνη του Αγ. Λουκά του ιατρού που αρνήθηκε να εγχειρίζει εάν δεν επαναφερόταν η εικόνα του Χριστού στην αίθουσα επεμβάσεων, ή εκείνη του ίδιου του Χριστού. Τελικά, το κεφάλαιο καταλήγει σε μία ενδοσκόπηση των διδασκόμενων για τα επαναστατικά χαρακτηριστικά του χριστιανού (σσ. 39-45).

4.3 ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΜΑΣ

3.1 Το όραμα της Ειρήνης

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αναφέρεται στην επιθυμία της Ορθόδοξης Εκκλησίας να προάγει την ειρήνη και τη δικαιοσύνη, αλλά και την απάντησή της στη βίαια εποχή των πολέμων στην οποία ζούμε (σσ. 47-51).

3.2 Η ευθύνη για τη δικαιοσύνη

Υπάρχουν πολλές απόψεις για τη δικαιοσύνη, εντούτοις ο Ιησούς Χριστός θυσίασε τη ζωή του για έναν πιο δίκαιο κόσμο. Το κεφάλαιο με αναφορές σε αποσπάσματα από την Αγία Γραφή επιχειρεί να δείξει εκφάνσεις του δικαίου (σσ. 52-57).

3.3 Η κατάκτηση της ευτυχίας

Στο κεφάλαιο αυτό απαντάται αμέσως το ερώτημα πώς ο άνθρωπος καταφέρνει να φτάσει στην ευτυχία και η απάντηση που υπονοείται είναι μέσω της πίστης και της δικαιοσύνης (σσ. 58-61).

3.4 Η ελπίδα για τη μεταμόρφωση του κόσμου

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με το όραμα ενός μεταμορφωμένου κόσμου, ενός κόσμου ανοιχτού στο διαφορετικό, ενός κόσμου δίκαιου, ενός κόσμου ειρηνικού, που δεν είναι σαφώς ανεξάρτητος από την αληθινή πίστη και την ειλικρινή προσευχή στο Θείο (σσ. 62-67).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η αλήθεια, η ύπαρξη και η δημιουργία του κόσμου μέσα από τα εγχειρίδια θρησκευτικών του Λυκείου

1. Λέξεις-Κλειδιά

Αλήθεια, Ύπαρξη, Δημιουργία, Κόσμος

2. Μεθοδολογία αναζήτησης

2.1 Θεωρητικό πλαίσιο

Η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα σύνολο ερευνητικών διεργασιών, με εφαρμογή σε μία πληθώρα αντικειμένων, μεταξύ των οποίων και η ψυχολογία, η εκπαίδευση, ο δημοσιογραφικό λόγος, αλλά και οι θετικές επιστήμες (Πάλλα 1992, σ. 45), και σε κάθε περίπτωση αυτό που αναλύεται είναι ο λόγος, γραπτός ή προφορικός. Από αυτή την άποψη, έχουν ειπωθεί κατά καιρούς ενστάσεις για την αντικειμενικότητα της μεθόδου. Ως ερευνητική μέθοδος, η ανάλυση περιεχομένου βασίζεται στην εξ αρχής οριοθέτηση μίας θεματικής γύρω από την οποία κινείται. Επιδιώκεται, ειδικότερα, να αναλυθεί το εκπεφρασμένο νόημα της φράσης ή της έννοιας που αναλύεται, στο επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο εμφανίζεται (Πάλλα 1992, σ. 46), ή με μια άλλη ερμηνεία η ανάλυση περιεχομένου είναι μία μέθοδος σχεδιασμένη να αναγνωρίζει και να ερμηνεύει το νόημα καταγεγραμμένων μορφών επικοινωνίας, απομονώνοντας μικρά κομμάτια των δεδομένων, τα οποία αντιπροσωπεύουν τις πιο εξέχουσες έννοιες, και κατόπιν να εφαρμόζει ή να δημιουργεί ένα πλαίσιο για να οργανώσει τα κομμάτια με τρόπο που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν ή να περιγράψουν ένα φαινόμενο. Η ανάλυση περιεχομένου μπορεί, λοιπόν, να αποβεί πολύ χρήσιμη σε περιπτώσεις όπου υπάρχει μια μεγάλη ποσότητα μη αναλυμένων γραπτών δεδομένων, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στις θετικές επιστήμες (Kleinheksel et al. 2020, p. 127).

Γενικώς, η ανάλυση περιεχομένου εκκινεί από την ιδέα ότι ο λόγος (γραπτός, προφορικός, εικονικός) είναι μία πλούσια πηγή δεδομένων, με δυνατότητα να αποκαλύψει πολύτιμες πληροφορίες για διάφορα φαινόμενα. Η έκδηλη ανάλυση περιεχομένου ασχολείται με εύκολα παρατηρήσιμα δεδομένα, τα οποία μπορούν

επίσης εύκολα να οργανωθούν και να μετρηθούν, όπως, για παράδειγμα, η εμφάνιση μιας συγκεκριμένης λέξης σε ένα κείμενο (Kleinheksel et al. 2020, p. 128). Υπάρχει, ωστόσο, και αυτό που αποκαλείται λανθάνουσα ανάλυση περιεχομένου και αποσκοπεί σε μια βαθύτερη ερμηνεία του αναλυόμενου λόγου. Εδώ είναι βασικό να λάβει ο ερευνητής υπόψιν του το επικοινωνιακό πλαίσιο εκφοράς του λόγου. Για να βγάλει νόημα στον λόγο, ο ερευνητής θα πρέπει να εξάγει κωδικούς του λόγου. Η διαδικασία της κωδικοποίησης αφορά την εξαγωγή ετικετών που συνοψίζουν τα αθροιστικά ή τα βασικά χαρακτηριστικά της ενότητας του λόγου που αναλύεται, και εξαρτώνται από την εξοικείωση του ερευνητή με το υλικό του (Kleinheksel et al. 2020, p. 129). Σε επόμενο βήμα, ο ερευνητής δύναται εφόσον τα δεδομένα του ή οι σκοποί της έρευνάς του το επιτρέπουν, να διαχωρίσει τους κωδικούς του σε επιμέρους κατηγορίες. Δύο ή περισσότερες κατηγορίες συνιστούν ένα θέμα (Kleinheksel et al. 2020, p. 130).

Η προαναφερόμενη θεματική ανάλυση μπορεί να είναι είτε ποιοτική είτε ποσοτική. Η πρώτη στηρίζεται κατά κανόνα στα υποκειμενικά κριτήρια παρατήρησης του ερευνητή, ενώ η δεύτερη αναλύει την ποσότητα εμφάνισης του υπό μελέτη θέματος και είναι αντικειμενική, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορεί να σφάλλει, με την έννοια ότι μπορεί να περιορίσει σε μεγάλο βαθμό τα όρια της έρευνας, ειδικά σε θεματικές οι οποίες εμφανίζονται με μικρότερη συχνότητα. Ασφαλώς στη θεματική ανάλυση ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα και αλληλοσυμπληρώνονται (Πάλλα 1992, σ. 47). Η θεματική ανάλυση δεν είναι χωρίς προβλήματα, τα οποία είναι σύμφυτα με την έννοια και τη χρήση της γλώσσας. Αφενός, καμία λέξη δεν έχει πάντοτε την ίδια και αυτή σημασία στο επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο κάθε φορά εκφέρεται. Γι' αυτό και μια επιπλέον δυσκολία παρουσιάζεται με την ταξινόμηση των διαφόρων νοημάτων σε κατηγορίες. Αφετέρου, η κατηγοριοποίηση των εννοιών απέχει τελικά από τα πραγματικά νοήματα τα οποία επιθυμούν να επικοινωνήσουν οι φορείς του αναλυόμενου λόγου (Πάλλα 1992, σ. 49). Όπως είναι φυσικό, ακόμη και αυτή η εις βάθος ανάλυση, ενέχει τον κίνδυνο μη αξιοπιστίας και μη εγκυρότητας των αποτελεσμάτων, από τη στιγμή που τα τελευταία βασίζονται στην υποκειμενική παρατηρητικότητα του ερευνητή (Kleinheksel et al. 2020, p. 136).

2.2 Μεθοδολογικό πλαίσιο

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, στην οποία επιχειρείται να μελετηθούν οι αναφορές που γίνονται στα βιβλία θρησκευτικών του γενικού Λυκείου

σχετικά με την αλήθεια, την ύπαρξη και τη δημιουργία του κόσμου, οι έννοιες (λέξεις-κλειδιά) της ανάλυσης έχουν θεσπιστεί πριν την έναρξη της ανάλυσης. Έτσι, η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν η αναζήτηση των συγκεκριμένων λέξεων στην ηλεκτρονική μορφή των σχολικών εγχειριδίων. Η ανάλυση έγινε ταυτόχρονα ποσοτικά και ποιοτικά. Καταγράφηκαν οι ποσοτικές εγγραφές των όρων αναζήτησης, καθώς και η πρόταση στην οποία εμπεριέχονταν. Με βάση το κείμενο αναφοράς έγινε απόπειρα θεματικής κατηγοριοποίησης των εννοιών, βασισμένη στα συμφραζόμενα και την προσωπική κατανόηση του ερευνητή, όπως φαίνεται ακολούθως. Εν συνεχεία, τα ποιοτικά στοιχεία της έρευνας αναδιοργανώθηκαν, αφαιρώντας τα σημεία που δεν εξυπηρετούν την έρευνά μας, μετρήθηκαν και συστάθηκαν τα διαγράμματα που αναλύονται στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων.

3. Αποτελέσματα

3.1 Α' Λυκείου

Στο σχολικό εγχειρίδιο των Θρησκευτικών Α' Λυκείου, η λέξη «ύπαρξη» εμφανίζεται συνολικά 47 φορές. Από αυτές οι 12 αναφέρονται σε «συνύπαρξη», οπότε διαγράφονται από τα αποτελέσματα της αναζήτησης. Από τις υπόλοιπες 35 αναφορές, εμφανίζεται δύο φορές ως ρήμα (υπάρξει, υπάρξουν), δύο φορές ως επίθετο (υπαρξιακές) και άλλες δύο φορές ως ουσιαστικό προσδιοριστικό σε πρόσωπο (υπαρξιστές). Τέλος, εντοπίζεται μία φορά η λέξη «αυθυπαρξία». Τελικά, η λέξη εμφανίζεται στο εγχειρίδιο συνολικά 28 φορές, από τις οποίες οι 4 βρίσκονται σε πληθυντικό αριθμό. Η λέξη «αλήθεια» εμφανίζεται συνολικά 41 φορές, εκ των οποίων οι 3 είναι στον πληθυντικό αριθμό. Η λέξη «δημιουργία» εμφανίζεται 23 φορές. Από αυτές απορρίπτονται από τα αποτελέσματα τρεις αναφορές στις οποίες εμφανίζεται το επίθετο (δημιουργική, δημιουργικότερη), μία φορά που εμφανίζεται το ουσιαστικό «δημιουργικότητα» και μία φορά στην οποία εντοπίζεται η λέξη «αναδημιουργία», καθιστώντας τα αποτελέσματα στο σύνολό τους 18. Τέλος, η λέξη «κόσμος», στις διάφορες πτώσεις της, εμφανίζεται 113 φορές, από τις οποίες αφαιρούνται οι τρεις, δύο εκ των οποίων αφορούν το ρήμα «κοσμούν» και μία που βρίσκεται στο εσώφυλλο του βιβλίου, άρα συνολικά 110 φορές.

Με κάθε επιφύλαξη υποκειμενικότητας του παρατηρητή, τα θέματα που εντοπίζονται αφορούν τις ακόλουθες κατηγορίες: Για τη λέξη «ύπαρξη» εντοπίζονται

αναφορές που μιλούν για (α) την ύπαρξη του Θεού ή την πνευματική ύπαρξη, (β) την ύπαρξη ή δημιουργία του κόσμου, (γ) την ανθρώπινη ύπαρξη, (δ) την ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα, και (ε) την ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται. Για τη λέξη «αλήθεια», τα θέματα που εντοπίζονται αφορούν (α) την αλήθεια ως πραγματικότητα, (β) την αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη, (γ) την αλήθεια ως ειλικρίνεια, και (δ) την αλήθεια με την έννοια του «πράγματι». Αναφορικά με τη λέξη «δημιουργία», τα θέματα αφορούν (α) τη δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών, (β) τη Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν, (γ) τη δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή), και (δ) τη δημιουργία με την έννοια της «σύστασης». Τέλος, για τη λέξη «κόσμος» εντοπίζονται τα εξής θέματα: (α) η δημιουργία του κόσμου, (β) ο κόσμος ως σύμπαν, (γ) ο πνευματικός κόσμος, (δ) ο επίγειος κόσμος (Γη), (ε) ο κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία), (στ) ο κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης, και (ζ) ο κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας. Τα αποτελέσματα φαίνονται αναλυτικότερα στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Οι λέξεις-κλειδιά στο εγχειρίδιο της Α΄ Λυκείου.

ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΘΕΜΑ	ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ΕΚΦΟΡΑΣ
ΥΠΑΡΞΗ			
2	1.2	ύπαρξη του Θεού/ πνευματική ύπαρξη	...η αποδοχή της ύπαρξης και της παρουσίας ανώτατου όντος... (σ. 13)/ Το να πιστεύεις στο Θεό δεν είναι το να δέχεσαι τη δυνατότητα της ύπαρξής του... (σ. 15)
2	1.5	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...αναφέρονται σε μια μονάδα, μία μόνο ύπαρξη... (σ. 33)/ Εκκλησιολογική θεώρηση της ύπαρξης. (σ. 35)
2	1.5	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...στη σχέση τους με τις άλλες μοναδικές υπάρξεις./ ...ανάγκη να σχετισθεί με άλλες υπάρξεις... (σ. 33)

2	1.5	ανθρώπινη ύπαρξη	...συγκροτεί την ανθρώπινη ύπαρξη. (σ. 34)/ Ο σεβασμός αυτός για κάθε ανθρώπινη ύπαρξη... (σ. 35)
2	1.5	ύπαρξη του Θεού/ πνευματική ύπαρξη	...ο Θεός του Χριστιανισμού γίνεται δεκτός ως προσωπική ύπαρξη, δηλαδή ως ύπαρξη που βούλεται... (σ. 36)
1	2.2	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	Σὺ ἀπὸ τὸ μηδὲν μᾶς ἔδωσες ὑπαρξη... (σ. 56)
1	3.1	ανθρώπινη ύπαρξη	...λειτουργεί την ύπαρξή του και λατρευτικά. (σ. 84)
1	3.2	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...στον Οποίο χρωστούν την ύπαρξή τους όλα τα υπαρκτά... (σ. 93)
1	3.3	ύπαρξη του Θεού/ πνευματική ύπαρξη	...στη μεταμόρφωση της ατομικότητάς του σε εκκλησιαστική ύπαρξη. (σ. 108)
2	3.5	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...προχωρώντας από την απλή ύπαρξη στη συνύπαρξη./ ...πορεία από την ύπαρξη στη συνύπαρξη... (σ. 115)
1	3.5	ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται	Η ύπαρξή της, η μαρτυρία της... (σ. 115)
4	3.6	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...μια νέα μορφή ύπαρξης πάνω στη γη, η αρρώστια και ο θάνατος./ Κάθε καινούρια ύπαρξη γεννιέται.../ ...ξεπερνά τα όρια της ατομικής ύπαρξης και αγκαλιάζει όλες τις ανθρώπινες υπάρξεις... (σ. 119)

			...τον αγαπητικό τρόπο ύπαρξης, υπόδειγμα του οποίου είναι η Αγία Τριάδα./ ...ο προσανατολισμός όμως που δίνει στην ύπαρξή του... / ...τότε ολόκληρη η ύπαρξή μου, οι προγραμματισμοί, οι ενέργειές μου... (σ. 138)/ ...η Ύπαρξή τους αντλείται από την πραγματοποίηση της ζωής ως κοινωνίας... (σ. 139)
4	4.1	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	
1	4.2	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...αγγέλους και ανθρώπινες υπάρξεις προικισμένες με ελεύθερη εκλογή. (σ. 144)
1	4.3	ύπαρξη ή δημιουργία του κόσμου	...κυβέρνηση του κόσμου για την ύπαρξη και κατεύθυνσή του... (σ. 150)
1	4.5	ανθρώπινη ύπαρξη	...τις πονεμένες υπάρξεις – προπάντων τους λεπρούς. (σ. 161)

ΑΛΗΘΕΙΑ

2	1.2	αλήθεια ως πραγματικότητα	...πως κάτι ίσως είναι αλήθεια, αλλά η βεβαιότητα... (σ. 15)/ ...νοθεύοντας την αλήθεια. (σ. 18)
2	1.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...οι υπέρ λόγον αλήθειες, που πηγάζουν από την Αγία Γραφή.../ Οι αλήθειες αυτές περιέχονται συνοπτικά στο Σύμβολο της Πίστεως. (σ. 17)
1	1.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...όλοι μαζί διατυπώνουν την αλήθεια της Εκκλησίας. (σ. 18)

2	1.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Έρχεσαι εις επίγνωσιν αληθείας, όταν αγαπάς με την αγάπη του Χριστού. (σ. 20)
1	1.4	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Κήρυττε τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού... (σ. 26)
1	1.4	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...πηγάζει μια σειρά από αλήθειες. (σ. 28)
2	1.5	αλήθεια ως πραγματικότητα	...η αποφυγή του κοιτάγματος της αλήθειας κατάματα.../ ...αυτή είναι η ψυχολογική αλήθεια που περιέχει... (σ. 34)
1	1.5	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...να γνωρίσει κανείς την αλήθεια του Χριστού... (σ. 36)
2	2.3	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	[...] οὐδείς ἄλλος δρόμος ὀδηγεῖ εἰς τὴν ζωὴν πλὴν ἐκείνου τῆς ἀγάπης, τῆς καταλλαγῆς, τῆς εἰρήνης ἐν ἀληθείᾳ καὶ τῆς πιστότητος εἰς τὴν Ἀλήθειαν. (σ. 70)
1	2.4	αλήθεια ως πραγματικότητα	Γι' αυτή την αλήθεια δίνουν μαρτυρία... (σ. 73)
2	2.4	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...και να έλθουν στην επίγνωση της αλήθειας... (σ. 74)/ ...θέλησε να τον επαναφέρει από την πλάνη στην επίγνωση της αλήθειας. (σ. 76)
1	3.1	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...γίνεται «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (Ιωάν. 4,23). (σ. 84)
1	3.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...οικειώσεως των σωτηριωδών αληθειών της πίστεως. (σ. 92)
9	3.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...προσέγγιση της θείας αλήθειας./ ...της εκφράσεως ή

δηλώσεως της αλήθειας, προηγείται η εμπειρία της αλήθειας./ ...η γλώσσα έχει ρόλο δηλωτικό και σημειωτικό, δεν έχει αναλογία προς το είναι της αλήθειας./ ...εφόσον δεν υπάρχει αναλογία μεταξύ αλήθειας και γλώσσας, εφόσον τα δύο μεγέθη είναι διαφορετικής τάξεως, δηλαδή άκτιστη η αλήθεια και κτιστή η γλώσσα./ (στην έκφραση-δήλωση της αλήθειας)/ ...η ίδια αλήθεια μπορεί να δηλωθεί και με διαφορετικές μεταξύ τους λέξεις της ίδιας γλώσσας/ ...δεν οδηγούν στην πίστη, στην αλήθεια... (σ. 101)

1	3.2	αλήθεια ως ειλικρίνεια	...συγγαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· (σ. 103)
2	3.3	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου, Κύριε, ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας... (σ. 107)
1	3.5	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...ως σύμβολα κάποιων βαθύτερων αληθειών. (σ. 114)
1	3.6	αλήθεια ως πραγματικότητα	Αυτή την αλήθεια εκφράζει ο στίχος του Δαβίδ... (σ. 122)
2	3.7	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	«...ἱεουργεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας σου, προσφέρειν σοὶ δῶρα...». (σ. 125)
2	4.1	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...την ηθική καθαρότητα, την αλήθεια και την αποξένωση... (σ. 133)/ ...υποτάξατε ὅλο το είναι

			σας στην αλήθεια που διδαχτήκατε. (σ. 137)
1	4.3	αλήθεια ως ειλικρίνεια	...ού χαίρει τῆ ἀδικία, συγχαίρει δὲ τῆ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει... (σ. 148)
1	4.3	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Γιατί και η γνώση μας και η προφητεία μας περιορίζονται μονάχα σ' ένα μέρος της αλήθειας. (σ. 148)
1	4.3	αλήθεια με την έννοια του «πράγματι»	Αλήθεια, τώρα βλέπουμε τα πράγματα θαμπά... (σ. 148)
1	4.5	αλήθεια ως ειλικρίνεια	...όταν δεν ομιλούν την αλήθεια, δεν σέβονται τους ανθρώπους... (σ. 165)

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

1	1.2	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...στη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου με κύριο σκοπό τη σωτηρία του... (σ. 17)
1	1.5	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου υπάρχουν δυο διηγήσεις... (σ. 34)
2	1.5	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	...αυτόματα οδηγείται στην άρνηση της δημιουργίας./ ...χαρακτηριστικό του προσώπου είναι η δημιουργία και η πρόοδος. (σ. 35)
1	1.5	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...μας ξεχωρίζει από τη ζωική δημιουργία και μας καθιστά πρόσωπα. (σ. 35)
1	2.2	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	Η προσφορά μας αυτή αποτελεί [...] δημιουργία και σύνθεση. (σ. 61)

1	2.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...ἀπορρέουσα ἐκ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ καί καθ' ὁμοίωσιν... (σ. 68)
1	2.4	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...να πετύχει την ανακαίνιση ολόκληρης της δημιουργίας (σ. 76)
2	3.1	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	«Ὅπως η πρώτη δημιουργία ἄρχισε την ημέρα της Κυριακής, ἔτσι και η δεύτερη δημιουργία ἄρχισε πάλι από την Κυριακή». (σ. 88)
1	3.1	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...να εξαγιάσει και ολόκληρη τη φυσική δημιουργία. (σ. 88)
1	3.2	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...ο Οποῖος θέλει τη Δημιουργία και τη διατηρεῖ αδιάκοπα στο Εἶναι [...]». (σ. 93)
2	3.2	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	...την ημέρα της δημιουργίας του φωτός και της νέας εν Χριστῶ δημιουργίας. (σ. 96)
1	3.2	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...το σπέρμα ὅλης της δημιουργίας, η οργανική ὕλη στην αδρανὴ της κατάσταση... (σ. 98)
1	3.3	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	Εἶναι η πορεία «της δημιουργίας κατ' εἰκόνα Χριστοῦ» του νεοφωτιστοῦ... (σ. 110)
1	3.5	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	...εἶναι σχέση ἀγάπης, που τείνει στη δημιουργία «κοινωνίας». (σ. 115)

1	4.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...εκδηλώνεται από την αρχή της δημιουργίας του κόσμου, της οποίας κίνητρα ήταν η αγάπη και η ελευθερία Του. (σ. 150)
---	-----	---	---

ΚΟΣΜΟΣ

2	1.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...ο ρόλος τους στον κόσμο/ ...το βίωμα του Χριστού μπορεί να αλλάξει τον κόσμο. (σ. 10)
1	1.2	πνευματικός κόσμος	...η θρησκεία αναφέρεται πρωτίστως σε υπερβατικό κόσμο (Θεός, άγγελοι, αιώνια ζωή)... (σ. 16)
1	1.2	δημιουργία του κόσμου	...στη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου με κύριο σκοπό τη σωτηρία του... (σ. 17)
1	1.2	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...από τον Ιουδαϊσμό ή τον ελληνορωμαϊκό κόσμο (σ. 18)
2	1.4	κόσμος ως σύμπαν	Οι άγιοι συντηρούν τον κόσμο. Ο κόσμος υπάρχει, γιατί οι προσευχές των αγίων επιμηκύνουν το έλεος του Πανάγαθου Θεού. (σ. 31)
1	1.5	δημιουργία του κόσμου	Για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου υπάρχουν δυο διηγήσεις που αλληλοσυμπληρώνονται. (σ. 34)
1	1.5	κόσμος ως σύμπαν	...μεταξύ ανθρώπου, κόσμου και Θεού. (σ. 35)
1	1.5	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...ώστε ο άνθρωπος να ανοιχτεί σε κόσμους που δεν τους βάζει ο νους του. (σ. 37)

1	2.1	κόσμος ως σύμπαν	«Κι εγώ θα είμαι μαζί σας πάντα, ως τη συντέλεια του κόσμου». (σ. 45)
4	2.1	επίγειος κόσμος (Γη)	Με λίγα λόγια ό,τι είναι για το σώμα η ψυχή, αυτό είναι στον κόσμο οι χριστιανοί [...]. Οι χριστιανοί κατοικούν στον κόσμο, αλλά δεν προέρχονται απ' τον κόσμο (δεν έχουν το πνεύμα του κόσμου). (σ. 46)
1	2.1	δημιουργία του κόσμου	...αφού μετέβαλε το σκοτάδι και την ύλη, δημιούργησε τον κόσμο... (σ. 46)
1	2.1	επίγειος κόσμος (Γη)	Πορευθείτε σ' ολόκληρο τον κόσμο και διακηρύξτε... (σ. 47)
1	2.1	επίγειος κόσμος (Γη)	...αποτελεί προσωποποίηση του κόσμου. (σ. 49)
4	2.1	επίγειος κόσμος (Γη)	Ο Θεός απέστειλε τον Χριστό στον κόσμο, ο δε Χριστός με τη σειρά του [...] αποστέλλει στον κόσμο τους μαθητές του. [...] «όπως εσύ έστειλες εμένα στον κόσμο, έτσι κι εγώ έστειλα αυτούς στον κόσμο» (σ. 50)
1	2.1	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	...δημιουργεί ένα κόσμο κοινωνικής συνοχής πρόνοιας και υγείας. (σ. 51)
1	2.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Είμαστε μια εκκλησία ανοιχτή σε όλο τον κόσμο και την κοινωνία (σ. 51)

			<p>έσύ, πού τόσο ἀγάπησες τὸν κόσμο σου, ὥστε νὰ δώσης τὸν μονογενή σου Υἱό.../ μᾶλλον δὲ ὁ ἴδιος παράδινε τὸν ἑαυτό του γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου... (σ. 56)/</p> <p>...προσφέροντάς της τον εαυτό του για τη σωτηρία του κόσμου. (σ. 58)/ Ο Ιησούς Χριστός προσφέρθηκε θυσία στο σταυρό για τις αμαρτίες του κόσμου (σ. 60)</p>
6	2.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	
1	2.2	κόσμος ως σύμπαν	...ο άνθρωπος πρέπει να μπει πλέον σε μια νέα σχέση με τον κόσμο. (σ. 61)
1	2.2	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...στις σχέσεις του με τους άλλους, στη σχέση του με τον υλικό κόσμο... (σ. 61)
1	2.2	κόσμος ως σύμπαν	«Θεία Ευχαριστία=μεταμόρφωση του ανθρώπου και του κόσμου» (σ. 62)
1	2.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης, καθὼς καὶ ὄλους τοὺς ὀρθοδόξους ὅλου τοῦ κόσμου. (σ. 63)
1	2.3	επίγειος κόσμος (Γη)	για την αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο (σ. 68)
1	2.3	επίγειος κόσμος (Γη)	...τὸ σχέδιον τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον, ὑπῆρξε πηγή ἐμπνεύσεως... (σ. 68)

1	2.3	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	...ώς τήν μόνην ὁδόν πρὸς ἕνα κόσμον εἰρήνης, δικαιοσύνης, ἐλευθερίας καὶ ἀλληλεγγύης... (σ. 68)
1	2.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...μέτρον εἶναι πάντοτε ὁ ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς θυσιασθεῖς Κύριος (σ. 68)
1	2.3	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	για την σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο (σ. 69)
1	2.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...ἡ διακονία τοῦ κόσμου. (σ. 69)
1	2.3	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...τόν πλέον ἴσως διαδεδομένον εἰς τόν σύγχρονον κόσμον μας (σ. 70)
3	2.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...δίδοντες τό παράδειγμα πρὸς τόν λοιπόν κόσμον./ ...κι ἔτσι ο κόσμος να πιστέψει ὅτι μ' ἔστειλες εσύ./ ...ὥστε ν' αποτελούν μια τέλεια ἐνότητα, κι ἔτσι ο κόσμος να καταλαβαίνει ὅτι μ' ἔστειλες εσύ... (σ. 70)
1	2.4	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...ορθή ἐκτίμηση τῆς θέσης καὶ τοῦ ρόλου τοῦ μέσα στον κόσμο... (σ. 76)
1	2.4	κόσμος ως σύμπαν	...ο Δεσπότης τοῦ κόσμου εἶδε με φιλόφθονα μάτια τῆ διαφθορά τοῦ ἀνθρώπου... (σ. 76)

1	2.4	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η χρήση της έννοιας «σωτηρία» στον κόσμο και την καθημερινότητα (σ. 79)
2	3.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...ὁ Γιὸς τοῦ Θεοῦ, πού ἐξαφανίζεις τὴν ἁμαρτία τοῦ κόσμου, ἐλέησέ μας. (σ. 85)
2	3.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...Υἱὲ Θεοῦ, ζωὴν ὁ διδούς, διὸ ὁ κόσμος σὲ δοξάζει. (σ. 86)
2	3.1	επίγειος κόσμος (Γη)	...περιλαμβάνονται και αγαθά αυτού του κόσμου. (σ. 88)/ ...ξαναγυρίζουμε στον κόσμο, για να πούμε και σ' άλλους τι προσφέρει στον άνθρωπο η Εκκλησία... (σ. 88)
1	3.1	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η σημασία της Θείας Λειτουργίας για τα προβλήματα του ανθρώπου και του κόσμου. (σ. 89)
1	3.2	κόσμος ως σύμπαν	...την μικρογραφία της ιστορίας του κόσμου, του απολυτρωτικού έργου του Κυρίου (σ. 92)
1	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Ο σημερινός κόσμος ξεχνάει σιγά σιγά την έννοια της εορτής... (σ. 93)
1	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...επιβιβαιώνεται από τους άλλους ανθρώπους το δικό τους Είναι, αυτό των άλλων και του κόσμου, ανάλογα με τις καταστάσεις... (σ. 93)
1	3.2	κόσμος ως σύμπαν	Γι' αυτό και η ζωή αυτή είναι η κατεξοχήν γιορτή του κόσμου. (σ. 93)

2	3.2	επίγειος κόσμος (Γη)	Η γιορτή αυτή δεν εξαρτάται από τίποτε σ' αυτό τον κόσμο, δεν είναι γιορτή για κάποιο «έργο» ή «επιτυχία» αυτού του κόσμου. (σ. 93)
2	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Έχει αποκαλυφθεί στον κόσμο, έχει δοθεί ως δώρο στον κόσμο. (σ. 93)
1	3.3	κόσμος ως σύμπαν	...από καταβολής κόσμου, από τον Άννα στον Καϊάφα, άρονάρον, άρρητα ρήματα... (σ. 100)
2	3.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...άλλα τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα τοὺς σοφοὺς καταισχύνη, καὶ τὰ ἀσθενῆ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα καταισχύνη τὰ ἰσχυρά (σ. 100)
2	3.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Προδίνουμε το μήνυμα του Χριστού για τη σωτηρία του κόσμου.../ Η λογία γλώσσα ή ο λόγος του Χριστού, η σωτηρία του κόσμου; (σ. 102)
2	3.4	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	...σ' αυτόν τον «παρόντα» κόσμο, με τον «ερχόμενο» κόσμο και μας κάνει από τώρα μετόχους της βασιλείας του Θεού. (σ. 110)
1	3.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Η σχέση του Θεού με τον κόσμο, ιδιαίτερα με την ανθρωπότητα, είναι σχέση αγάπης... (σ. 115)
1	3.6	επίγειος κόσμος (Γη)	Το πώς ο άνθρωπος προτίμησε κάτι άλλο –τον κόσμο, τον εαυτό του– από το Θεό, αυτό είναι το

			μοναδικό	πραγματικό
			αμάρτημα... (σ. 118)	
1	3.6	επίγειος κόσμος (Γη)	Schmemmann, Al. (1986). Για να ζήσει ο κόσμος. (σ. 118)	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Κάθε καινούρια ύπαρξη γεννιέται σ' έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η αμαρτία, σ' έναν κόσμο όπου είναι εύκολο να κάνει κανείς το κακό και δύσκολο το καλό. (σ. 119)	
2	3.6			
1	3.6	επίγειος κόσμος (Γη)	Η παρουσία του Χριστού στον κόσμο δεν είχε άλλο σκοπό από την εξάλειψη της αιτίας του κακού... (σ. 119)	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας		
1	3.7		Οι ιερείς στον σύγχρονο κόσμο. (σ. 128)	
		επίγειος κόσμος (Γη)		
1	3.7		Όλα τα παιδιά του κόσμου έχουν τον δικό τους πατέρα... (σ. 128)	
		κόσμος ως σύμπαν		
1	3.7		Είσαι ο πατέρας όλου του κόσμου. (σ. 128)	
		επίγειος κόσμος (Γη)		
1	4.1		Αλλά αν κάποιος που έχει τα πλούτη του κόσμου δει τον αδερφό του σε κατάσταση ανάγκης και δεν τον σπλαχνιστεί... (σ. 136)	
		κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)		
1	4.1		Πολύς κόσμος πιστεύει πως Χριστιανισμός είναι η επιβολή κάποιων σιδερένιων νόμων... (σ. 138)	

1	4.2	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Ἄνθρωπος καὶ Κοινωνία. Δοκίμια γιὰ τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν σύγχρονο κόσμο. (σ. 143) ...το φωτεινό ὄραμα εκβάλλει στο σκοτεινό εφιάλτη ενός κόσμου και μιας ἀνθρώπινης ζωῆς που κυβερνᾶται ἀπὸ ἀπρόσωπες οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές ἐξουσίας, ἕναν κόσμο που τη θέση της ἐλευθερίας παίρνει ἡ θέληση γιὰ ἰσχύ... (σ. 143)
2	4.2	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Ας υποθέσουμε ὅτι αὐτός ο κύκλος εἶναι ὅλος ο κόσμος. (σ. 146)/ ...εἴτε αὐτό εἶναι ὁ Θεός και ὁ κόσμος γύρω μας, εἴτε ὁ μεμονωμένος πλησίον μας. (σ. 147)
2	4.3	κόσμος ὡς σύμπαν	...περιφέρονται ἀκόμα στον κόσμο ἀπὸ στόμα σε στόμα... (σ. 147)
1	4.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ἀνθρώπων (κοινωνία)	Αγάπη γενική: και πρὸς τον Θεό και πρὸς τον ἀδελφό και πρὸς ὅλο τον κόσμο. (σ. 149)
1	4.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ἀνθρώπων (κοινωνία)	...εκδηλώνεται ἀπὸ την ἀρχή της δημιουργίας του κόσμου, της ὁποίας κίνητρα ἦταν ἡ ἀγάπη και ἡ ἐλευθερία Του. (σ. 150)
1	4.3	δημιουργία του κόσμου	Ἡ πρόνοια του Θεοῦ εκδηλώνεται ὡς συντήρηση και κυβέρνηση του κόσμου γιὰ την ὑπαρξή [...]
2	4.3	κόσμος ὡς σύμπαν	φανερώνεται στο ενδιαφέρον και

			την αγάπη του Θεού προς τον κόσμο και τον άνθρωπο. (σ. 150)
2	4.3	δημιουργία του κόσμου	Από αγάπη δημιούργησε τον κόσμο, από αγάπη γεννήθηκε σαν άνθρωπος μέσα σ' αυτό τον κόσμο, από αγάπη πήρε πάνω του τη διασπασμένη ανθρώπινη φύση μας και την έκανε δική του. (σ. 151)
1	4.3	επίγειος κόσμος (Γη)	«Κιβωτός του Κόσμου» π. Αντώνιος Παπανικολάου (σ. 152)
1	4.4	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Σταθοκώστα, Β. (2015). Η γυναίκα στην Εκκλησία και στον κόσμο σήμερα (σ. 158)
1	4.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Και όλοι οι άνθρωποι, όλος ο κόσμος από ένα πατέρα και από μία μητέρα είναι... (σ. 158)
1	4.5	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Η ευθύνη των Χριστιανών για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου. (σ. 160)
1	4.5	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	Άρχισε πρώτα να κάνει διαλέξεις σε όλα τα μεγάλα κέντρα του πολιτισμένου κόσμου και να προσκαλεί τους λαούς στην επιστράτευση της αγάπης. (σ. 161)
1	4.5	επίγειος κόσμος (Γη)	...περιπλανιούνται σ' αυτή την έρημο, τον Κόσμο, ένας από εκείνους που πρέπει να πεθάνουν... (σ. 162)
3	4.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Οι μαθητές αλάτι και φως του κόσμου/ Ό,τι είναι το αλάτι για

			την τροφή, είστε κι εσείς για τον κόσμο./ Εσείς είστε το φως για τον κόσμο· (σ. 162)
1	4.5	κόσμος ως σύμπαν	Η χριστιανική αντίληψη της ευθύνης (Θεός-άνθρωπος-κόσμος). (σ. 162)
1	4.5	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...γιατί είναι συνυφασμένη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο με τη νομική έννοια της λογοδοσίας... (σ. 163)
4	4.5	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...μας βεβαιώνει ο Χριστός ότι «δεν ήρθα να κρίνω τον κόσμο, ήρθα να σώσω τον κόσμο»/ Γι' αυτό μας λέει πάλι ότι «ουσιαστικά δεν είμαι εγώ που κρίνω τον κόσμο». Αλλά να ποια είναι η κρίση. Ότι, ενώ το Φως ήρθε στον κόσμο, οι άνθρωποι επέλεξαν το σκοτάδι αντί για το Φως. (σ. 163)
1	4.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Τον κάθε άνθρωπο τον βαρύνει προσωπική ευθύνη για την πορεία του κόσμου... (σ. 164)
2	4.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Η Εκκλησία ενώ δεν προέρχεται από τον κόσμο, εργάζεται στον κόσμο (σ. 165)

3.2 Β' Λυκείου

Στο σχολικό εγχειρίδιο της Β' Λυκείου, η λέξη «ύπαρξη» εμφανίζεται 63 φορές. Από αυτές εξαιρούνται κατ' αρχήν οι 17 αναφορές που αφορούν τη «συνύπαρξη». Κατόπιν, αφαιρούνται τα επίθετα (*υπαρξιακός*), που εμφανίζονται 8 φορές και τα ρήματα (*υπάρξει, υπάρχουν, συνυπάρξουν*) που εμφανίζονται 6 φορές. Τελικώς, η λέξη «ύπαρξη» καταγράφεται συνολικά 37 φορές. Η λέξη «αλήθεια» εμφανίζεται 40 φορές.

Από τα αποτελέσματα της αναζήτησης εξαιρείται ένα που αφορά τη λέξη «φιλαλήθεια». Επομένως, η λέξη εμφανίζεται 39 φορές. Η λέξη «δημιουργία» εμφανίζεται 42 φορές, αλλά από αυτές τις 3 εμφανίζεται ως επίθετο (*δημιουργικός*), άρα καταγράφονται εδώ 39 αποτελέσματα. Τέλος, η λέξη «κόσμος» εμφανίζεται συνολικά 178 φορές. Εξαιρουμένων των αποτελεσμάτων που εμφανίζονται στον πρόλογο και στα περιεχόμενα που ανέρχονται σε 5, εξαιρούνται ακόμη οι μοναδικές εμφανίσεις των λέξεων «υπέρκοσμο», «κοσμούν», «κοσμοσωτήριου», «κοσμοθεωρίας», «κοσμοειδωλο», και «κοσμογονίας». Επομένως, η λέξη εμφανίζεται εδώ 167 φορές.

Από άποψη θεματικής ανάλυσης, για τη λέξη «ύπαρξη» προκύπτουν τα εξής θέματα: (α) η ύπαρξη του Θεού ή πνευματική ύπαρξη, (β) η ύπαρξη ή δημιουργία του κόσμου, (γ) η ανθρώπινη ύπαρξη, (δ) η ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα, και (ε) η ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται, ενώ εντοπίζεται και μία αναφορά (στ) στην ύπαρξη του κόσμου. Για τη λέξη «αλήθεια», τα θέματα που εντοπίζονται αφορούν (α) την αλήθεια ως πραγματικότητα, (β) την αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη, (γ) την αλήθεια ως ειλικρίνεια, (δ) την αλήθεια με την έννοια του «πράγματι», και (ε) την αλήθεια ως παραδοχή. Αναφορικά με τη λέξη «δημιουργία», τα θέματα αφορούν (α) τη δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών, (β) τη Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν, (γ) τη δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή), και (δ) τη δημιουργία με την έννοια της «σύστασης». Τέλος, για τη λέξη «κόσμος» εντοπίζονται τα εξής θέματα: (α) η δημιουργία του κόσμου, (β) ο κόσμος ως σύμπαν, (γ) ο πνευματικός κόσμος, (δ) ο επίγειος κόσμος (Γη), (ε) ο κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία), (στ) ο κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης, και (ζ) ο κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας, αλλά και (η) ο κόσμος ως σύνολο. Τα αποτελέσματα φαίνονται αναλυτικότερα στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2. Οι λέξεις-κλειδιά στο εγχειρίδιο της Β' Λυκείου.

ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΘΕΜΑ	ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ΕΚΦΟΡΑΣ
ΥΠΑΡΞΗ			

1	1.3	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	«Να γεμίσουν τα νερά με ζωντανές υπάρξεις πλήθος, και να πετάνε πτηνά...» (σ. 16)
1	1.3	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	Και ό,τι όνομα έδινε ο άνθρωπος σε κάθε ζωντανή ύπαρξη, αυτό ήταν και το όνομά της. (σ. 18)
2	1.3	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...έτσι ώστε να υφίστανται εκτός από τον ίδιο άλλες υπάρξεις για να μετέχουν στη ζωή και την αγάπη.../ Η ύπαρξη είναι πάντα ένα δώρο από τον Θεό... (σ. 20)
1	1.3	ύπαρξη του κόσμου	...ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από τον Θεό. (σ. 20)
1	1.3	ανθρώπινη ύπαρξη	...ανταποκρίνονται σε διαφορετικές αξιολογικές ροπές και ανάγκες της ενιαίας ανθρώπινης ύπαρξης. (σ. 21)
1	1.4	ύπαρξη του Θεού ή πνευματική ύπαρξη	Το μυστήριο της ύπαρξης και της ουσίας του Θεού παραμένει απρόσιτο και ακατάληπτο... (σ. 22)
1	1.4	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	(δημιουργική ενέργεια, που δίνει την ύπαρξη στα όντα) (σ. 22)
1	1.5	ανθρώπινη ύπαρξη	...τò τέλος τής βιολογικής ζωής αλλά και με όλόκληρη τήν ύπαρξη του άνθρώπου. (σ. 27)
1	1.6	ανθρώπινη ύπαρξη	Λύτρωση από το κακό; τον θάνατο; [...] την ύπαρξη; τον εαυτό; (σ. 32)
1	1.7	ανθρώπινη ύπαρξη	...ένα αίσθημα ικανοποίησης, δεν αλλάζει όμως την ύπαρξή του. (σ. 37)
1	1.7	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...όλους τους ανθρώπους σε άφθαρτες, αναστημένες υπάρξεις, αλλά τους προσφέρει μια ολότελα νέα υπαρξιακή δυνατότητα... (σ. 40)

1	2.3	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...δηλώνουν τρόπους υπάρξεως του ανθρώπου από καταβολής της ιστορίας του. (σ. 52)
1	2.3	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...η επιβίωση χρειάζεται την συμβίωση και την πεποίθηση ότι η ύπαρξη είναι συνύπαρξη. (σ. 54)
1	2.4	ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται	Η παιδική εργασία είναι η ζοφερή απόδειξη της ύπαρξης άλλων προβλημάτων... (σ. 61)
1	2.6	ανθρώπινη ύπαρξη	...αυθυπέμβασης από κάθε αδιέξοδη εμμονή στην αυτάρκεια της ύπαρξης, το κοινωνικό και κενωτικό άνοιγμα του προσώπου... (σ. 72)
1	2.6	ύπαρξη του Θεού ή πνευματική ύπαρξη	...οικειώνεται αγαπητικά τον τρόπο υπάρξεως του Θεού. (σ. 72)
1	3.1	ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται	...δεν επιτρέπεται να αγνοεί την ύπαρξη και τη δυναμική της θρησκείας... (σ. 78)
1	3.2	ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται	Η ύπαρξη στερεοτύπων και προκαταλήψεων στον χώρο της θρησκείας (σ. 82)
2	3.6	ύπαρξη του Θεού ή πνευματική ύπαρξη	...αυτές οι εικόνες που δημιουργεί ο άνθρωπος ταυτίζονται με την ίδια την ύπαρξη του Θεού, ώστε ο Θεός να είναι μόνο προϊόν της ανθρώπινης σκέψης.../ Ή ποια λογική μπορεί να αποκλείσει την ύπαρξη του Θεού... (σ. 100)
1	3.6	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...η πίστη στον Θεό ήταν ασυμβίβαστη με την ύπαρξη της επιστήμης. (σ. 101)
1	3.8	ανθρώπινη ύπαρξη	...αποκαθιστώντας την κυριαρχία του νου μέσα στην ύπαρξή του κάνει δυνατή τη φανέρωση των ενεργειών του Αγίου Πνεύματος. (σ. 111)

1	4.1	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...επειδή οι θεοί θεωρούνταν ενδοκόσμιες υπάρξεις, ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος. (σ. 115)
2	4.5	ύπαρξη του Θεού ή πνευματική ύπαρξη	...ο Θεός είναι προσωπικός (=έχει μια ανθρωπομορφική ύπαρξη που διαθέτει προσωπικά χαρακτηριστικά... (σ. 132)/ Σε κάποιες ινδουιστικές παραδόσεις ο Θεός έχει ανθρωπομορφική ύπαρξη που διαθέτει προσωπικά χαρακτηριστικά... (σ. 133)
2	4.5	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...χαίρεται τη ζωή και την ύπαρξη και έχουν ως σκοπό, μέσω της παραγωγής καλού κάρμα, μια καλύτερη μετενσάρκωση.../ ...θηρησκευτικές δραστηριότητες που θεωρούν τον κόσμο και την ύπαρξη χωρίς αξία και θέλουν να επιστρέψουν στον παραδείσιο κόσμο του θεού της προτίμησής τους... (σ. 134)
1	4.6	ύπαρξη ως κάτι που υφίσταται	Όλες αυτές οι μορφές χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη του πόνου. (σ. 136)
3	4.6	ύπαρξη ως ζωή ή οντότητα	...με τις μετενσαρκώσεις διαιωνίζεται σε διάφορες μορφές ύπαρξης που έχουν την ίδια κατάληξη./ ...να αναζητήσει έναν τρόπο απελευθέρωσης από τον αιώνια ανανεούμενο κύκλο της ύπαρξης (σαμσάρα). (σ. 138)/ «Η ύπαρξη είναι πόνος»; (σ. 139)

ΑΛΗΘΕΙΑ

1	1.1	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...μέσα στην Εκκλησία ηχεί ο Λόγος της Αληθείας (σ. 9)
---	-----	---	--

		αλήθεια ως (πνευματική)	...στοχεύουν στην κατάκτηση της αλήθειας και την εξασφάλιση της ευτυχίας του. (σ. 21)
1	1.3	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως	Την αλήθεια αυτή διατυπώνει παραστατικά ο Απ. Παύλος... (σ. 23)
1	1.4	πραγματικότητα	
		αλήθεια με την έννοια του «πράγματι»	Αλήθεια, τώρα βλέπουμε τα πράγματα θαμπά, σαν μέσα από μεταλλικό καθρέπτη... (σ. 23)
1	1.4		
		αλήθεια ως (πνευματική)	...τό Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρά τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται... (σ. 24)
1	1.4	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως	Μήπως εἶν' ἡ αλήθεια στο θάνατο κι ἡ ζωὴ μήπως κρύβει τὴν πλάνη; (σ. 25)
1	1.5	πραγματικότητα	
		αλήθεια ως (πνευματική)	Ἐγὼ εἶμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή! (σ. 31)
1	1.5	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως	...λυτρώθηκε μόλις αποκάλυψε τὴν αλήθεια. (σ. 32)
1	1.6	πραγματικότητα	
		αλήθεια ως (πνευματική)	...ἀλλὰ ὡς ἡ μόνη, μεγάλη καὶ κεντρικὴ αλήθεια, ὡς ἡ διαχρονικὴ ἐμπειρία τῆς ἐκκλησίας... (σ. 38)
1	1.7	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως (πνευματική)	...«συντήρηση» ἐνὸς παρελθόντος ποὺ παύει νὰ εἶναι ζωογόνος αλήθεια. (σ. 44)
1	2.1	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως	Μεταδίδει τὴν μαρτυρία τοῦ Εὐαγγελίου τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀληθείας καὶ προσφέρει σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ... (σ. 57)
1	2.3	γνώση ή πίστη	
		αλήθεια ως	...δεν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ τὴν ὅποια διαπραγμάτευση αὐτῆς τῆς αλήθειας.
2	2.6	πραγματικότητα	Δεν μπορούμε νὰ διαπραγματευθούμε

			αυτήν την αλήθεια στο όνομα κανενός εθνικισμού... (σ. 73)
1	3.1	αλήθεια ως πραγματικότητα	Η αλήθεια είναι πως δεν υπάρχει δούλος ανώτερος από τον κύριό του... (σ. 79) ...οι γιοι σας κι οι θυγατέρες σας θα κηρύξουν την αλήθεια.../ ...θα χαρίσω, τις ημέρες εκείνες, πλουσιοπάροχα το Πνεύμα μου, κι αυτοί θα κηρύξουν την αλήθεια του Θεού. (σ. 88)
2	3.3	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...καμιά πολιτισμική ταυτότητα, που έχει περιεχόμενο της την αλήθεια, δεν κινδυνεύει. (σ. 89)/ Ο Χριστιανισμός από μόνος του, πλήρης από αλήθεια, δεν κερδίζει τις ψυχές παρά μόνο με την ειρήνη. (σ. 90)
2	3.3	αλήθεια ως ειλικρίνεια	...να είμαστε ανοικτοί χωρίς να παραιτούμαστε από την αλήθεια, να είμαστε σαφείς χωρίς αυταρέσκεια... (σ. 93)
1	3.4	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...μέσα από την εξέλιξη βαδίζουμε προς την αλήθεια ή προς το ψέμα;/ Ο επιστήμονας πρέπει να ψάχνει την αλήθεια, ακόμη και αν η αλήθεια είναι το αντίθετο από αυτό που πιστεύει... (σ. 98)/ Μπερντιάεφ, Ν., "Αλήθεια και Αποκάλυψη". (σ. 101)
4	3.6	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Όχι μόνον οι γενικές αλήθειες, αλλά και κάθε λεπτομέρειά τους είναι αναμφισβήτητα ορθή. (σ. 105)
1	3.7	αλήθεια ως παραδοχή	
1	3.7	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Κάθε μορφή βίας στο όνομα της αλήθειας (θρησκευτικής, εθνικής,

			ιδεολογικής) επονομάζεται φονταμενταλισμός... (σ. 106)
			...να διαδώσω την πίστη των εκλεκτών του Θεού και τη βαθιά γνώση της χριστιανικής αλήθειας. (σ. 110)/ ...η γεμάτη κακεντρέχεια ζήλια σε ζήλο για την αλήθεια, η σεξουαλική επιθυμία σε έρωτα αγνό... (σ. 112)
2	3.8	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...προσπάθησαν να εκφράσουν ότι θεωρούσαν ως αλήθεια, γύρω από διάφορα ζητήματα... (σ 115)
1	4.1	αλήθεια ως πραγματικότητα	...ο Θεός τον κάλεσε για να μεταφέρει στους ανθρώπους την αλήθεια που θα του αποκάλυπτε. (σ. 125)/ ...μπορεί να οδηγήσει όλη την ανθρωπότητα στην αλήθεια του ενός Θεού. Όλες οι ελπίδες των μουσουλμάνων στρέφονται γύρω από την αλήθεια της αποκάλυψής τους. [...] Ο Θεός εκλέγει αίφνης ένα προφήτη και του δίδει την εντολή να κηρύξει στο λαό του και τη χώρα του την αλήθεια και τον νόμο του. (σ. 129)
4	4.4	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...«ο Ινδουισμός» ονομάζει τον εαυτό του «σανάτανα ντάρμα» (=αιώνια αλήθεια)... (σ. 132)
1	4.5	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Οι τέσσερις ευγενικές αλήθειες/ Οι τέσσερις ευγενικές αλήθειες (καλύτερη μετάφραση=«οι τέσσερις αλήθειες του ευγενούς», δηλ. του Βούδα.../ Οι «τέσσερις ευγενικές αλήθειες»
5	4.6	αλήθεια ως πραγματικότητα	θεωρούνται παραδοσιακά η κεντρική διδασκαλία του αρχαίου Βουδισμού./

			ενώ τις «τέσσερις ευγενικές αλήθειες» ως μια σύντομη εκδοχή της «εξαρτημένης παραγωγής». (σ. 138)
1	4.6	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Αυτό το απόλυτο, που είναι η Αληθινή Πραγματικότητα, έχει διάφορα ονόματα (π.χ. "Σώμα της Αλήθειας", "Πρωταρχικός Βούδας" κ.α.). (σ. 138)
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ			
2	1.2	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Η ίδια η δημιουργία οφείλεται σε μια φανέρωση του Θεού, σε μια θεοφάνεια./ Δημιουργία, παράδεισος, πτώση, δραματικές συνέπειες... (σ. 13)
6	1.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Αντιλήψεις για τη δημιουργία και την προέλευση του κόσμου στις θρησκείες/ ...φράσεις για τη δημιουργία του κόσμου.../ Η βιβλική αφήγηση της δημιουργίας (σ. 15)/ Η δημιουργία του κόσμου «εκ του μηδενός» και η δημιουργία του ανθρώπου «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» Θεού (σ. 18)/ Θεϊκή αγάπη και δημιουργία του κόσμου (σ. 19)
2	1.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Δημιουργία του ανθρώπου/ Η δημιουργία του ανθρώπου, ψηφιδωτό... (σ. 19)
1	1.3	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	Το κίνητρο του Θεού για δημιουργία είναι η αγάπη του. (σ. 20)
6	1.3	δημιουργία του κόσμου, του	Ο σκοπός της διδασκαλίας για τη δημιουργία, επομένως, δεν είναι να

		ανθρώπου ή των ειδών	προσγράψουμε ένα χρονολογικά εναρκτήριο σημείο στον κόσμο.../ Συνθέσεις και αντιθέσεις στο ζήτημα της δημιουργίας/ ...κατανόηση της αρχής και της ιστορικής εξέλιξης της δημιουργίας επηρεάζουν την πίστη; (σ. 20)/ Η επιστήμη ερευνά τα μυστήρια της δημιουργίας, ασχολείται με το επιστητό.../ Η ευθύνη του ανθρώπου έναντι της δημιουργίας/ Σκηνές από τη δημιουργία του κόσμου... (σ. 21)
			Είναι μεν άκτιστες, όπως η ουσία Του, αλλά διαχέονται μέσα στη δημιουργία./ ...την παρουσία Του μέσα στην ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας και την αγάπη Του προς τη δημιουργία Του... (σ. 22)/ ...η αιώνια δύναμη του Θεού και η θεϊκή Του ιδιότητα,
3	1.4	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	μπορούσαν να τη δουν μέσα στη δημιουργία, από τότε που έγινε ο κόσμος. (σ. 23)
1	1.4	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...στη δημιουργία του ανθρώπου η χρήση του πληθυντικού αριθμού... (σ. 23)
1	2.3	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...το χάρισμα να αποκαλύπτουν άγνωστες πτυχές της θείας Δημιουργίας. (σ. 58)
1	2.3	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...καλλιέργεια στον άνθρωπο της συνειδήσεως ότι είναι «οικονόμος», και όχι κάτοχος της δημιουργίας. (σ. 58)

		δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Στη διήγηση της δημιουργίας είναι κατάδηλο, πέρα από τη διαλεκτική κτιστού και ακτίστου... (σ. 72)
1	2.6	δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...αναδεικνύει και φανερώνει την ευθύνη του απέναντι στην υπόλοιπη δημιουργία. (σ. 72)
1	2.6	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	...καλλιεργώντας την αισθητικά μέσω της προσωπικής δημιουργίας, του πολιτισμού του... (σ. 72)
1	3.3	δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	...η ιερότητα και ο σεβασμός του σώματος και της φυσικής δημιουργίας του Θεού, και όλα όσα συναφή με αυτά... (σ. 89)
3	4.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...το Σάββατο συμβολίζει τη θύμηση της δημιουργίας του κόσμου που διήρκεσε έξι ημέρες... (σ. 120)/ Επομένως, πριν τη δημιουργία δεν υπήρχε τίποτε./ Μετά τη δημιουργία του κόσμου το κύριο έργο του Θεού συνίσταται στη σωτηρία του. (σ. 121)
1	4.3	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	...να απέχει από κάθε είδους εργασία ή ακόμα και δημιουργία. (σ. 120)
1	4.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Η δημιουργία του ανθρώπου και η πτώση. Ο άνθρωπος δημιουργείται ως μια ψυχοσωματική ενότητα. (σ. 121)

1	4.3	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	...ο Σιωνισμός, δηλαδή ένα κίνημα που στόχευε στη δημιουργία ιουδαϊκού κράτους στο Ισραήλ. (σ. 122) ...δύναμη με τη δημιουργία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας./ ...συνέβαλε στη δημιουργία πολλών σχολών μέσα στο Σηιτισμό.../ ...οδήγησαν από τον 8ο αι. μ.Χ. στη δημιουργία του ισλαμικού μυστικισμού, που πήρε το όνομα Σουφισμός. (σ. 128)/ ...η πρώτη από αυτές είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία λιγότερο ή περισσότερο εκσυγχρονισμένων ισλαμικών κρατών [...] Η δεύτερη είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία
5	4.4	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	κινημάτων που επιδιώκουν την ανάκτηση της κυριαρχίας του Ισλάμ. (σ. 129)
1	4.7	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...έχει ως σκοπό τη δημιουργία του ιδανικού ανθρώπου και της ιδανικής κοινωνίας. (σ. 141)

ΚΟΣΜΟΣ

2	1.1	κόσμος ως σύμπαν	Η νεωτερικότητα θέτει διλήμματα αδιέξοδα: ο Θεός ή ο κόσμος, ο Θεός ή ο άνθρωπος. Μέσα όμως στην πνοή του Αγίου Πνεύματος, ο κόσμος είναι το δημιούργημα του Θεού, απλώνει ρίζες σ' αυτόν... (σ. 9).
1	1.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των	Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ (σ. 10)

ανθρώπων
(κοινωνία)

			Ο ΘΕΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ/ Αντιλήψεις για τη δημιουργία και την προέλευση του κόσμου στις θρησκείες/ ...να συσχετίσουμε τα εικονιζόμενα με φράσεις για τη δημιουργία του κόσμου... (σ. 15)
3	1.3	κόσμος ως σύμπαν	
		δημιουργία του	Η δημιουργία του κόσμου «εκ του μηδενός» (σ. 18)
1	1.3	κόσμου	...στολισμένο με όλα τα αγαθά, σαν ένα δεύτερο κόσμο, μικρό σε μεγάλο... (σ. 19)
1	1.3	κόσμος ως σύμπαν	
		δημιουργία του	Θεϊκή αγάπη και δημιουργία του κόσμου (σ. 19)
1	1.3	κόσμου	Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε άσκοπα ή από ανάγκη.../ Από εκούσια εκλογή ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο, με “εκστατική” αγάπη... (σ. 20)
2	1.3	δημιουργία του	...ο κόσμος δεν είναι αναγκαίος, δεν είναι αυτάρκης, αλλά σχετικός και εξαρτημένος.../ ...να προσγράψουμε ένα χρονολογικά εναρκτήριο σημείο στον κόσμο, αλλά να βεβαιώσουμε ότι ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από τον Θεό./ Η μοναδική θέση του ανθρώπου στον κόσμο φαίνεται πάνω απ’ όλα, από το γεγονός ότι έχει φτιαχθεί “κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσιν” του Θεού.../ Οι αντιλήψεις
2	1.3	κόσμου	
5	1.3	κόσμος ως σύμπαν	

			για την προέλευση του κόσμου ως παράγοντας πίστης... (σ. 20)
2	1.3	κόσμος ως σύμπαν	Η επιστήμη ερευνά τον αισθητό, το φυσικό κόσμο, ενώ η θρησκεία «περιγράφει» τον υπεραισθητό, τον υπερφυσικό κόσμο. (σ. 21)
		δημιουργία του κόσμου	Η επιστήμη ερευνά το πώς έγινε ο κόσμος καθώς και τους φυσικούς νόμους [...] η θρησκεία ασχολείται με το ποιος και γιατί δημιούργησε τον κόσμο. (σ. 21)
2	1.3		...τι σημαίνει για εμάς και για τον κόσμο
1	1.3	κόσμος ως σύμπαν	η παρακάτω αναφορά. (σ. 21)
		δημιουργία του κόσμου	Σκηνές από τη δημιουργία του κόσμου. Ψηφιδωτά... (σ. 21)
1	1.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...γνωστός με τις ενέργειές του προς τον κόσμο. (σ. 22)
1	1.4	επίγειος κόσμος (Γη)	εκδηλώνονται στις σχέσεις του Θεού με τον άνθρωπο και τον κόσμο. (σ. 22)
			...φανερώνουν την παρουσία Του μέσα στην ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας και την αγάπη Του... (σ. 22)
1	1.4	κόσμος ως σύμπαν	...μπορούσαν να τη δουν μέσα στη δημιουργία, από τότε που έγινε ο κόσμος. (σ. 23)
2	1.4	κόσμος ως σύμπαν	Ο ομοούσιος Τριαδικός Θεός ενεργεί και εκδηλώνεται προς τον κόσμο ενιαία και αδιαίρετα. (σ. 24)
1	1.4	κόσμος ως σύμπαν	

			Σ' ό,τι αγγίζουμε, ακούμε και βλέπουμε
1	1.4	κόσμος με την έννοια της ύπαρξης	της ζωής μας ο κόσμος τελειώνει; (σ. 25) ...χωρίς όμως καθόλου κατεστραμμένο τον κόσμο των ευαισθησιών του, παρακολουθεί εμφανώς συγκινημένος.
1	1.5	εσωτερικός κόσμος κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων	(σ. 31) ...μοιάζει να καλωσορίζει τον κόσμο (σ. 32)
1	1.6	(κοινωνία) επίγειος κόσμος	...θεωρείται ένα από τα επτά νέα θαύματα του κόσμου. (σ. 32)
1	1.6	(Γη) κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων	...να καταδείξει ότι ο Ιησούς είναι ο λυτρωτής και Σωτήρας του κόσμου από τις αμαρτίες... (σ. 33)
1	1.6	(κοινωνία)	...τονίζει έντονα ότι ο "Άρχων του κόσμου τούτου" έχει τεράστια δύναμη στον κόσμο./ "δί' ενός ανθρώπου ή άμαρτία εις τόν κόσμον εισήλθεν και διά τής άμαρτίας ό θάνατος" (σ. 37)
3	1.7	κόσμος ως σύμπαν κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων	...έγινες πηγή ζωής για τον κόσμο. (σ. 38)
2	1.7	(κοινωνία)	Ο ανθρώπινος κόσμος μοιάζει να αποτελεί τον κάτω όροφο ενός διώροφου κτιρίου.../ ...τόσο αιώνιος
2	1.7	επίγειος κόσμος (Γη)	

			είναι και ο θάνατος, αφού είναι το απαραίτητο όργανο για τη λύτρωση της ψυχής από τον κόσμο. (σ. 40)
1	2.3	κόσμος ως σύνολο	<p>Ο κόσμος των ιδεών πολλών κοινωνιών εμπλουτίστηκε με βασικές χριστιανικές αντιλήψεις... (σ. 54)</p> <p>...έδωσε νέο νόημα στο αίτημα για ένωση με τον Θεό και μεταμόρφωση του κόσμου με την άσκηση./ ...τον γόνιμο προβληματισμό της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας για τον άνθρωπο και τον κόσμο. (σ. 54)</p>
2	2.3	κόσμος ως σύμπαν	<p>Η Εκκλησία δεν αντιμετωπίζει τον υλικό κόσμο ως απλό χώρο κυριαρχίας του ατόμου.../ Κατά τον Χριστιανισμό, ο άνθρωπος δεν έρχεται για να κυριαρχήσει στον κόσμο ή να τον «βελτιώσει».../ Εγκαθίδρυση της Βασιλείας του Θεού σημαίνει πλήρη μεταμόρφωση του κόσμου και όχι απλή βελτίωσή του. (σ. 55)</p>
3	2.3	επίγειος κόσμος (Γη)	<p>Οι μαθητές αλάτι και φως του κόσμου/ Ότι είναι το αλάτι για την τροφή, είστε κι εσείς για τον κόσμο./ Εσείς είστε το φως για τον κόσμο· (σ. 56)</p>
4	2.3	επίγειος κόσμος (Γη)	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης	
1	2.3	πραγματικότητας	<p>«Η αποστολή του χριστιανού στον σύγχρονο κόσμο». (σ. 57)</p> <p>...σοβαρά ηθικά και υπαρξιακά προβλήματα, στην αναζήτηση για το νόημα της ζωής και του κόσμου. (σ. 58)</p>
1	2.3	κόσμος ως σύμπαν	

1	2.3	επίγειος κόσμος (Γη)	«Υμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (σ. 59) ...αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο./ ...η προοπτική ενός κόσμου
2	2.4	επίγειος κόσμος (Γη)	όπου οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να μιλούν και να πιστεύουν... (σ. 60)
1	2.4	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...διαμορφώθηκε και διαδόθηκε στον δυτικό χριστιανικό κόσμο. (σ. 62)
1	2.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Οι θέσεις αυτές, που προβάλλονται ως υψηλές κατακτήσεις του πολιτισμένου κόσμου, έχουν τις ρίζες τους στην μακραίωνα χριστιανική παράδοση. (σ. 62)
4	2.4	επίγειος κόσμος (Γη)	...περιπτώσεις παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον κόσμο.../ ...εκατομμύρια χριστιανοί στον κόσμο στερούνται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας./ Παραβιάσεις σημειώνονται σε κάθε μέρος του κόσμου./ ...οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν ακόμα και σήμερα μάστιγα για τον κόσμο μας. (σ. 63)
2	2.4	επίγειος κόσμος (Γη)	...δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο»./ ...κάνοντας έτσι το Ιράκ τον πιο επικίνδυνο τόπο του

			κόσμου για τους δημοσιογράφους. (σ. 64)
1	2.5	επίγειος κόσμος (Γη)	«Ιησούς Χριστός ήλθεν εις τον κόσμον αμαρτωλούς σώσαι» (σ. 67)
1	2.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Να την φωνάζεις από την μια μεριά του κόσμου στην άλλη, σα να φωνάζεις ΒΟΗΘΕΙΑ! (σ. 68)
1	2.6	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Πώς θα κριθεί ο κόσμος (σ. 71)
1	2.6	κόσμος ως σύμπαν	...κληρονομήστε τη βασιλεία που σας έχει ετοιμαστεί απ' την αρχή του κόσμου... (σ. 71)
2	2.6	κόσμος ως σύμπαν	...ο άνθρωπος και ο κόσμος είναι δημιουργήματα «καλά λίαν» του Θεού./ Η σχέση του ανθρώπου με την ετερότητα του κόσμου και της φύσης αναδεικνύει και φανερώνει την ευθύνη του... (σ. 72)
2	2.6	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...πιο πολύ πιστεύεις στη δύναμη του κόσμου, απ' όσο του Θεού./ Κράτα στην καρδιά σου προσηλωμένη στον πόνο του κόσμου και έχεις γίνει κομμάτι της πιο δυνατής συνωμοσίας της Ιστορίας... (σ. 74)
1	2.6	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Αγωνιστές ενός καλύτερου κόσμου. (σ. 75)

1	2.6	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Μόνον έτσι θα σταματήσει αυτό το κακό κι όλα τ' ανάποδα του κόσμου. (σ. 75)
1	2.6	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Κορυφαία ΜΚΟ στην Ελλάδα για το 2016 αναδείχθηκε η «Κιβωτός του Κόσμου». (σ. 76)
1	3	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕ ΕΝΑ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ (σ. 77)
6	3.1	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η ευθύνη και ο αγώνας του χριστιανού ως πολίτη για τη μεταμόρφωση του κόσμου/ Ποια μπορεί να είναι η τελική μεταμόρφωση του κόσμου που επαγγέλλονται οι χριστιανοί...;/ Τι θα μπορούσαν να μεταμορφώσουν [...] από τον σύγχρονο κόσμο;/ ...για τη μεταμόρφωση του κόσμου;/ Χριστιανοί και μεταμόρφωση του κόσμου/ Η ευθύνη για μεταμόρφωση του κόσμου (σ. 80)
1	3.1	κόσμος ως σύμπαν	...ικανό να μπολιάσει τον κόσμο με το Άγιο Πνεύμα, για να τον δια φωτίσει... (σ. 80)
3	3.1	επίγειος κόσμος (Γη)	...ευθύνη του χριστιανού ως πολίτη του κόσμου.../ ...δεν πρόκειται να σώσω εγώ τον κόσμο. (σ. 81)

		Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΕ ΕΝΑ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ/	
2	3.3	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	...απέναντι στην πολιτιστική και θρησκευτική ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου (σ. 86) ...ευσεβείς Ιουδαίοι από όλα τα μέρη του κόσμου. (σελ. 88)/ ...δεν φαίνεται ότι ποτέ η ενοποίηση του κόσμου θα μείνει μόνη της, χωρίς δηλαδή τους συνυπάρχοντες με αυτήν παράγοντες...
2	3.3	επίγειος κόσμος (Γη)	(σ. 89) ...διακρίνεται από μια καταρχήν κατάφαση προς τον κόσμο και τους
1	3.3	κόσμος ως σύμπαν κόσμος με την έννοια της χωρικής	ανθρώπους... (σ. 90) ...σαν Ορθόδοξης μειονότητας μέσα στο δυτικό κόσμο. (σελ. 93)
1	3.4	(τοπικής) διάστασης	
2	3.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...θα φανερώσομε εμπρός στον κόσμο την αγάπη του Θεού, και έτσι θα αναγνωριστούμε ως αληθινοί μαθητές του.../ Προτάσεις διαλόγου για την ενότητα του κόσμου (σ. 94)
2	3.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...ίνα καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ᾧσιν, ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ ὅτι σὺ με ἀπέστειλας. (σ. 94)
1	3.5	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η εκκοσμίκευση ως φαινόμενο του μοντέρνου κόσμου (σ. 95)

			...αναφέρονται στη ζωή των χριστιανών στον κόσμο.../ «Οι χριστιανοί στον κόσμο»/ Η ζωή των χριστιανών στον κόσμο/ Ό,τι είναι για το σώμα η ψυχή, είναι και για τον κόσμο οι Χριστιανοί./ Όπως είναι διάχυτη σ' όλο το σώμα η ψυχή, με τον ίδιο τρόπο είναι και οι Χριστιανοί στον κόσμο./ ...και οι Χριστιανοί κατοικούν στον κόσμο αλλά δεν είναι του κόσμου. (σ. 96)
7	3.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Οι χριστιανοί στον κόσμο/ Μην προσαρμόζεστε στη νοοτροπία αυτού του κόσμου.../ ...εκκοσμικεύεται (αναιρείται) το βιβλικό-πατερικό πνεύμα της ζωής των χριστιανών στον κόσμο. (σ. 97)
3	3.5	επίγειος κόσμος (Γη)	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Υπάρχει Θεός σ' έναν άδικο κόσμο; (σ. 99)
1	3.6		...στο τέλος δεν παραδέχομαι αυτόν τον κόσμο του Θεού.../ Δεν είναι πως δεν παραδέχομαι το Θεό, νιώσε το αυτό, μα τον κόσμο που δημιούργησε αυτός, τον κόσμο του Θεού δεν τον παραδέχομαι... (σ. 99)
3	3.6	κόσμος ως σύμπαν	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Ο Feuerbach ξεκινά από το δεδομένο της θρησκευτικής αλλοτρίωσης, του αναδιπλασιασμού του κόσμου σε έναν θρησκευτικό και έναν εγκόσμιο. (σ. 100)
1	3.6		

			...ο μέσος άνθρωπος του πολιτισμένου κόσμου θεωρούσε πως έχουν πια απωθηθεί και εξοριστεί στις πιο σκοτεινές γωνιές της ιστορίας... (σ. 106)
1	3.7	επίγειος κόσμος (Γη)	
		κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	Η εξάπλωση του φαινομένου του θρησκευτικού φανατισμού και η μαρτυρία και το μαρτύριο των χριστιανών στο σύγχρονο κόσμο. Εισήγηση... (σ. 106)
1	3.7		...καταπολέμηση των παθών, που υποδουλώνουν τον άνθρωπο και ανατρέπουν τον εσωτερικό του κόσμο. (σ. 111)
1	3.8	εσωτερικός κόσμος	
		κόσμος ως σύμπαν	Η ισαριθμία επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θείων όντων/ ...καθεμιά από τις επιμέρους πραγματικότητες που αποτελούν τον κόσμο εξουσιάζεται από ένα θείο ον./ ...μεταξύ επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θείων όντων.../ ...τόσες μορφές, όσες πτυχές θεωρείται ότι έχει η επιμέρους πραγματικότητα του κόσμου, την οποία εξουσιάζει. (σ. 114)
4	4.1		...η φωτεινότητα είναι μια βασική πτυχή της πραγματικότητας του ουρανού, είναι κύριος του κόσμου (Ζεϋς Άναξ ή Πατήρ), γιατί η κυριαρχία πάνω από τον κόσμο είναι μια άλλη βασική πτυχή της πραγματικότητας του ουρανού./ ...απορρέει από την ιδέα της ισαριθμίας επιμέρους πραγματικοτήτων του κόσμου και θεοτήτων./ Η ιδέα ότι κάθε
5	4.1	κόσμος ως σύμπαν	

			<p>επιμέρους πραγματικότητα του κόσμου εξουσιάζεται από κάποιο θείο ον.../ ...όπως την προέλευση του κόσμου, τη λειτουργία του, τους νόμους που διέπουν τη ζωή... (σ. 115)</p>
		<p>κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης</p>	<p>Κάποια, όπως οι Δελφοί, είχαν μεγάλη φήμη σε όλο τον αρχαίο κόσμο. (σ. 115)</p> <p>...στην κορυφή της κοσμικής πυραμίδας υπάρχει ένας αιώνιος κόσμος με κέντρο τον ένα και μόνο θεό... Η ψυχή προέρχεται από αυτόν τον κόσμο και έχει εκπέσει στο επίπεδο του κόσμου που ζούμε. Σκοπός της θρησκευτικής ζωής είναι η κάθαρση της ψυχής κι η επιστροφή της στον κόσμο της καταγωγής της. (σ. 116)</p>
1	4.1	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	<p>...η πίστη σ' αυτά εξηγεί τα συμβαίνοντα στον κόσμο και δημιουργεί ένα γενικό πλαίσιο που δίνει νόημα στη ζωή... (σ. 118)</p>
4	4.1	κόσμος με την έννοια της υφιστάμενης πραγματικότητας	<p>...δεν εξουσιάζει κάποια επιμέρους περιοχή, αλλά το σύνολο του κόσμου, τον οποίο δημιούργησε... (σ. 118)</p>
1	4.2	κόσμος ως σύμπαν	<p>Ο θεός αυτός, αφού δημιούργησε τον κόσμο, για κάποιο λόγο...απομακρύνθηκε από αυτόν. (σ. 118)</p>
1	4.2	δημιουργία του κόσμου	<p>...η αιτία της εγκατάλειψης του κόσμου από τον δημιουργό θεό αποδίδεται στα πνεύματα. (σ. 119)</p>
1	4.2	επίγειος κόσμος (Γη)	

1	4.3	δημιουργία του κόσμου	<p>...το Σάββατο συμβολίζει τη θύμηση της δημιουργίας του κόσμου που διήρκεσε έξι ημέρες... (σ. 120)</p> <p>Άρα, ο κόσμος έχει μια αρχή, δημιουργήθηκε εκ του μηδενός. Εφόσον ο</p> <p>Θεός προηγείται του κόσμου, διακρίνεται από αυτόν, είναι εντελώς άλλος από αυτόν. Για τον ίδιο λόγο ο Θεός είναι κύριος του κόσμου./ Ο κόσμος είναι πολύ καλός. Ο κόσμος ως δημιούργημα του Θεού είναι καλός. Το κακό είναι μια κατάσταση, στην οποία περιέρχεται ο κόσμος από την κακή χρήση της ελευθερίας του ανθρώπου. Δεν είναι ο ίδιος ο κόσμος κάτι κακό./ Ως μέρος του κόσμου ο άνθρωπος εξαρτάται από το Θεό.../ Μετά τη δημιουργία του κόσμου το κύριο έργο του Θεού συνίσταται στη σωτηρία του. (σ. 121)</p> <p>...στην αγκαλιά εκείνου του Εραστή, εκείνου του Μάγου του Κόσμου. (σ. 125)</p> <p>Ο υπόλοιπος μουσουλμανικός κόσμος, που αποτελεί την πλειονότητα... (σ. 128)/ ...(jihād), «εντατικού αγώνα», γνωστού στον δυτικό κόσμο με τον όρο «ιερός πόλεμος». (σ. 129)/ ...έκανε το φαινόμενο να μεταμορφωθεί σε ωστικό κύμα σε κοινωνίες του Δυτικού κόσμου. (σ. 130)</p>
9	4.3	δημιουργία του κόσμου	
1	4.4	κόσμος ως σύμπαν	
3	4.4	κόσμος με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	

			Ωστόσο από τον κόσμο του Ισλάμ το τζιχάντ έχει μια δραστικότερη σημασία.
1	4.4	κόσμος ως σύνολο	(σ. 130) ...μια καλύτερη μετενσάρκωση, με κατάληξη κάποτε στο απώτερο μέλλον στον ουράνιο κόσμο του θεού τους./ ...θέλουν να επιστρέψουν στον παραδείσιο κόσμο του θεού της προτίμησής τους... (σ. 134)
2	4.5	πνευματικός κόσμος	...κατάγεται από τις Ουπανισάδες, όπου ο κόσμος θεωρείται μια οδυνηρή και λίγο πολύ ελλειπτική πραγματικότητα.../ ...όλες οι θρησκευτικές δραστηριότητες που θεωρούν τον κόσμο και την ύπαρξη χωρίς αξία... (σ. 134)
2	4.5	επίγειος κόσμος (Γη)	Στον αρχαίο Βουδισμό υπήρχε αρχικά ένας κόσμος. Όμως με τα χρόνια, βαθμιαία, ο αριθμός των κόσμων μεγαλώνει, ώστε, τελικά, στον Μαχαγιάνα να έχουμε άπειρους κόσμους. Αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τον πολλαπλασιασμό των Βουδών: όπως ο δικός μας κόσμος είχε το Βούδα του (τον Σακιαμούνι) και πριν από αυτόν άλλους και στο μέλλον τον Μαϊτρέγια, έτσι και οι άλλοι κόσμοι έχουν τους Βούδες τους. Κόσμοι υπάρχουν "καθαροί" (επειδή εκεί, στα όντα που τους κατοικούν, δεν υπάρχει η επιθυμία) και "ακάθαρτοι"... (σ. 138)
5	4.6	κόσμος ως σύμπαν	Οι Βούδες χωρίζονται ανάλογα σε
5	4.6	κόσμος ως σύμπαν	"Ουράνιους" (που κατοικούν και

διευθύνουν τους καθαρούς κόσμους) και σε "επίγειους". / ...στην κορυφή του παντός βρίσκεται το Απόλυτο, αμέσως κάτω από αυτό οι ουράνιοι κόσμοι, διαταγμένοι στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα... / Αυτή τη διάταξη του κόσμου εκφράζουν εικαστικά τα συμπαντογραφήματα... ο Βούδας Αμίντα, κύριος του "Δυτικού Καθαρού Κόσμου"... / Και αυτό διότι καθυστερούν την έξοδό τους από τους κόσμους και την είσοδο στη Νιρβάνα... (σ. 139)

Πραγματικότητες του κόσμου με αντιθετικό χαρακτήρα / ...ας καταγράψουμε πραγματικότητες του κόσμου, στον χώρο ή στον χρόνο, που έχουν αντιθετικό χαρακτήρα... / ...συμμορφώνεται με την ορισμένη λειτουργία και δομή του κόσμου, αλλιώς η φύση αντιδρά επικίνδυνα / Η βασική, ορισμένη λειτουργία και δομή του κόσμου ονομάστηκε Ντάο (σ. 140) / Συχνά αυτά τα χαρακτηριστικά αντανακλούν τη δομή του κόσμου (το Ντάο). (σ. 141)

5 4.7 κόσμος ως σύμπαν

...επιτελούσαν άτομα ικανά να περιπέσουν σε έκσταση και μέσω αυτής να μεταβούν στον κόσμο των πνευμάτων ή να καταληφθούν από αυτά (σαμάνοι). (σ. 142)

1 4.7 πνευματικός κόσμος

...ως θείου όντος που είναι προορισμένο να κυβερνήσει τον κόσμο.. (σ. 143)

1 4.8 κόσμος ως σύμπαν

3.3 Γ' Λυκείου

Στο σχολικό εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου, η λέξη «ύπαρξη» εμφανίζεται 17 φορές, εκ των οποίων εξαιρούνται οι 4 αναφορές στη λέξη «συνύπαρξη» και τα 3 ρήματα (*υπάρξει, υπάρχουν*). Επομένως, οι συνολικές αναφορές στη λέξη είναι 10. Για τη λέξη «αλήθεια», εντοπίζονται 6 καταγραφές, ενώ για τη λέξη «δημιουργία» 18. Στην τελευταία περίπτωση, εξαιρούνται δύο αναφορές, από τις οποίες η μία εντοπίζεται στη βιβλιογραφία και η άλλη αφορά το επίθετο «δημιουργική». Άρα, τα αποτελέσματα που θα απασχολήσουν εδώ είναι συνολικά 16. Τέλος, η λέξη «κόσμος» εμφανίζεται 75 φορές. Από αυτές, οι 11 εντοπίζονται στο εσώφυλλο, στα περιεχόμενα και στη βιβλιογραφία και γι' αυτό αφαιρούνται, διαμορφώνοντας το τελικό ποσό στις 64 καταγραφές.

Θεματικά, η λέξη «ύπαρξη» φαίνεται πως αφορά την ανθρώπινη ύπαρξη μονάχα. Αντίστοιχα, η λέξη «αλήθεια» εστιάζει στην αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη. Η λέξη «δημιουργία» είναι περισσότερο πολύπλευρη. Αφορά ως επί το πλείστον (α) τη δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών, αλλά εντοπίζονται ακόμη ως θέματα (β) η Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν, (γ) η δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή), και (δ) η δημιουργία με την έννοια της «σύστασης». Τελευταία μα σημαντικότερη, η λέξη κόσμος αγγίζει τις εξής θεματικές: (α) τη δημιουργία του κόσμου, (β) τον κόσμο ως σύμπαν, (γ) τον πνευματικό κόσμο, (δ) τον επίγειο κόσμο (Γη), (ε) τον κόσμο με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία), και (στ) τον κόσμο με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης. Τα αποτελέσματα φαίνονται αναλυτικότερα στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3. Οι λέξεις-κλειδιά στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου.

ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΘΕΜΑ	ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ ΕΚΦΟΡΑΣ
		ΥΠΑΡΞΗ	
1	1.2	ανθρώπινη ύπαρξη	...η εγγύηση της ποιότητας της ζωής του, με δύο λόγια, η νοηματοδότηση της ανθρώπινης ύπαρξης. (σ. 11)

1	1.3	ανθρώπινη ύπαρξη	Εκεί θα αναζητήσει να βρει απάντηση για το νόημα της ζωής και της υπάρξεως του ανθρώπου εδώ στη γη. (σ. 17)
5	2.1	ανθρώπινη ύπαρξη	Υπάρχουν δύο τρόποι ύπαρξης του ανθρώπου, αντίθετοι μεταξύ τους: Αφενός ο τρόπος ύπαρξης που βασίζεται στο «να έχεις», και αφετέρου ο τρόπος ύπαρξης που βασίζεται στο «να είσαι»./ ...κατά τον δεύτερο τρόπο ύπαρξης, η ζωή του ανθρώπου θεμελιώνεται στην ποιότητα της ίδιας του της ύπαρξης, στο «τι είδους» άνθρωπος είναι ο ίδιος. (σ. 28)
2	2.2	ανθρώπινη ύπαρξη	...δυνατότητα του ανθρώπου να φθάσει τον ιδανικό τύπο του, ώστε να γίνει ύπαρξη «καθ' ομοίωσιν» του Δημιουργού της, να του μοιάσει./ Έχει το δικαίωμα και το καθήκον να εργάζεται μέσα στον κόσμο για την ίδια του την ύπαρξη... (σ. 33)
1	2.3	ανθρώπινη ύπαρξη	...με τη δημιουργία σχέσεων οι άλλοι απλώς «προστίθενται» στην ύπαρξή του. (σ. 37)

ΑΛΗΘΕΙΑ

2	1.1	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	Η αλήθεια του ανθρώπου συνδέεται αδιάρρηκτα με την υπόλοιπη υλική κτίση (σ. 8)
---	-----	---------------------------------------	--

1	3.1	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...νά ανακαλύψουν τον δρόμον, ό οποίος οδηγεί εις την αλήθειαν, την δικαιοσύνην και τήν ειρήνην. (σ. 49)
3	3.2	αλήθεια ως (πνευματική) γνώση ή πίστη	...τον έχει πλάσει για να ζει με δικαιοσύνη και αγιότητα που προέρχονται από την αλήθεια./ ...διακρίνεται για την αγαθότητα, τη δικαιοσύνη και την αλήθεια./ ...ζωστείτε την αλήθεια σαν ζώνη στη μέση σας... (σ. 54)

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

5	1.1	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...πώς αντιμετωπίζει η ορθόδοξη θεολογία το θέμα της δημιουργίας του κόσμου... (σ. 7)/ Δημιουργία του κόσμου: Επιστήμη και θεολογία/ ...ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό στο τέλος της Δημιουργίας και αφού είχε προηγηθεί η δημιουργία του υλικού κόσμου και όλου του ζωικού βασιλείου./ ...εξάρτηση του ανθρώπου από όλη την προηγουμένη δημιουργία και ιδιαίτερα από το ζωικό βασίλειο. (σ. 8)
1	1.1	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	...πείθει περί της εξελικτικής δημιουργίας των ειδών. (σ. 8)
2	1.3	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Απαγορεύεται η δημιουργία ανθρωπίνων εμβρύων για

			ερευνητικούς σκοπούς. (σ. 15)/ Για την Εκκλησία ο σεβασμός στη δημιουργία είναι σεβασμός στο όνομα του Τριαδικού Θεού (σ. 16)
2	1.4	δημιουργία του κόσμου, του ανθρώπου ή των ειδών	Η ορθόδοξη προσέγγιση της Δημιουργίας/ Αγάπη για την Δημιουργία και τον Δημιουργό (σ. 20) ...για το καλό όλων των ανθρώπων και για τη φροντίδα της Δημιουργίας.../ Μας ανησυχούν οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρωπότητα και για όλη τη Δημιουργία/ ...μέσα στην προοπτική του θεϊκού σχεδίου για τη Δημιουργία./ ...του κοινού καλού και του εσωτερικού σκοπού της Δημιουργίας. (σ. 21)
4	1.4	Δημιουργία που ταυτίζεται με τον κόσμο ως σύμπαν	Ο άνθρωπος δεν είναι μόνον ο λόγος ο νοητικός, αλλά και ο λόγος ο οικονομικός του κόσμου, ο κύριος της δημιουργίας. (σ. 33)
1	2.2	δημιουργία ως δημιουργικότητα (ανθρώπινη ή θεϊκή)	...με τη δημιουργία σχέσεων οι άλλοι απλώς «προστίθενται» στην ύπαρξή του. (σ. 37)
1	2.3	δημιουργία με την έννοια της «σύστασης»	

ΚΟΣΜΟΣ

1	1.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	«Πώς θα ήταν ο κόσμος χωρίς την ιατρική...;» (σ. 7)
---	-----	--	--

2	1.1	κόσμος ως σύμπαν	<p>Η θέση της επιστήμης και της Ορθόδοξης θεολογίας στην κατανόηση του κόσμου/ ...πώς κατανοούν τον κόσμο η επιστήμη και η πίστη αντίστοιχα. (σ. 7)</p> <p>...εκτός από τον υλικό κόσμο υπάρχει άπειρος και ασύγκριτα υψηλότερος πνευματικός κόσμος.../ Διότι ο πνευματικός κόσμος δεν ερευνάται με τις μεθόδους που ερευνούμε τον υλικό κόσμο./ ...τον οποίο χρησιμοποιεί η επιστήμη για να γνωρίσει τον υλικό κόσμο. (σελ. 7)</p>
3	1.1	επίγειος κόσμος (Γη)	<p>...είμαστε σίγουροι πως εκτός από τον υλικό κόσμο υπάρχει άπειρος και ασύγκριτα υψηλότερος πνευματικός κόσμος.../ ...δικαίωμα της επιστήμης να ερευνά με τις μεθόδους της τον πνευματικό κόσμο. Διότι ο πνευματικός κόσμος δεν ερευνάται με τις μεθόδους που ερευνούμε τον υλικό κόσμο. Οι μέθοδοι αυτές είναι εντελώς ακατάλληλες για να ερευνούμε μ' αυτές τον πνευματικό κόσμο./ Από πού γνωρίζουμε ότι υπάρχει ο πνευματικός κόσμος;/ ...είναι και όργανο με το οποίο</p>
8	1.1	πνευματικός κόσμος	<p>...είμαστε σίγουροι πως εκτός από τον υλικό κόσμο υπάρχει άπειρος και ασύγκριτα υψηλότερος πνευματικός κόσμος.../ ...δικαίωμα της επιστήμης να ερευνά με τις μεθόδους της τον πνευματικό κόσμο. Διότι ο πνευματικός κόσμος δεν ερευνάται με τις μεθόδους που ερευνούμε τον υλικό κόσμο. Οι μέθοδοι αυτές είναι εντελώς ακατάλληλες για να ερευνούμε μ' αυτές τον πνευματικό κόσμο./ Από πού γνωρίζουμε ότι υπάρχει ο πνευματικός κόσμος;/ ...είναι και όργανο με το οποίο</p>

			γνωρίζουμε τον άλλο κόσμο και αποκτάμε την ανώτατη γνώση [...] μας δίνει την δυνατότητα να επικοινωνούμε με τον Θεό και τον άνω κόσμο./ ...με τις μεθόδους σας να ερευνάτε τον πνευματικό κόσμο... (σ. 7)
			...πώς αντιμετωπίζει η ορθόδοξη θεολογία το θέμα της δημιουργίας του κόσμου. (σ. 7)/ Δημιουργία του κόσμου: Επιστήμη και θεολογία/ ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό στο τέλος της Δημιουργίας και αφού είχε προηγηθεί η δημιουργία του υλικού κόσμου και όλου του ζωικού βασιλείου./ ...πριν δημιουργηθεί ο υλικός και ο ζωικός κόσμος./ ...πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος. (σ. 8)
5	1.1	δημιουργία του κόσμου	...όταν ο άνθρωπος αναζήτησε την σωτηρία του στον κόσμο αυτόν... (σ. 10)
1	1.2	επίγειος κόσμος (Γη)	Αλλιώςτικά μπορεί ο «Θαυμαστός καινούργιος κόσμος» να γίνει μια απέραντη φυλακή... (σ. 11)
1	1.2	επίγειος κόσμος (Γη)	Το αίτημα δημιουργικής επεμβάσεως στον κόσμο διασώζεται.../ ...αντιπροσφέρει ευχαριστιακά τον κόσμο στο Δημιουργό του. (σ. 11)
2	1.2	επίγειος κόσμος (Γη)	

1	1.2	κόσμος ως σύμπαν	Από κριτική αμφισβήτηση και ανατροπή του θείου σχεδίου για τον κόσμο, μπορεί να γίνει φύλακας και αρωγός του. (σ. 11)
1	1.3	κόσμος ως σύμπαν	...κατανοεί τη λογικότητα του κόσμου. (σ. 17)
1	1.3	πνευματικός κόσμος	...το κάτι άλλο έχει σχέση με τον άκτιστο κόσμο. (σ. 17)
1	1.4	κόσμος ως σύμπαν	...προσπάθεια να δούμε τους εαυτούς μας, ο ένας τον άλλον και τον κόσμο γύρω μας μέσα στην προοπτική του θεϊκού σχεδίου για τη Δημιουργία. (σ. 21)
1	1.4	επίγειος κόσμος (Γη)	Να σκεφτόμαστε τα παιδιά του κόσμου όταν εξετάζουμε και αξιολογούμε τις επιλογές μας για δράση. (σ. 21)
1	2.1	κόσμος ως σύμπαν	Γυμνός δεν ήρθες στον κόσμο; (σ. 26)
1	2.1	επίγειος κόσμος (Γη)	...την «Κιβωτό του κόσμου»... (σ. 29)
1	2.1	με την έννοια της χωρικής (τοπικής) διάστασης	...ή άλλες ιεραποστολικές προσπάθειες σε χώρες του τρίτου κόσμου. (σ. 29)
2	2.2	επίγειος κόσμος (Γη)	...ο λόγος ο οικονομικός του κόσμου, ο κύριος της δημιουργίας. Έχει το δικαίωμα και το καθήκον να εργάζεται μέσα στον κόσμο για την ίδια του την ύπαρξη... (σ. 33)

1	2.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Να εργάζεσαι σημαίνει να βγαίνεις ενεργητικά από τον εαυτό σου για να περάσεις μέσα στον κόσμο. (σ. 33)
1	2.4	επίγειος κόσμος (Γη)	Πήγε πέρα και βαθύτερα απ' όλους τους επαναστάτες του κόσμου. (σ. 43)
1	2.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	«Επαναστατήστε πρώτα εναντίον του εαυτού σας και ύστερα ενάντια στον κόσμο» (σ. 43)
2	3	επίγειος κόσμος (Γη)	ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΟΡΑΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΜΑΣ/ Η ελπίδα για τη μεταμόρφωση του κόσμου (σ. 46)
			...αποστολή της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο./ Η αποστολή της Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο/ ...της καρποφορίας της χριστιανικής αγάπης μεταξύ των ανθρώπων και των λαών του κόσμου. (σ. 47)/ ...εις διάφορα μέρη του κόσμου στερούνται των αγαθών της ειρήνης και της δικαιοσύνης./ Η Αποστολή της Όρθοδόξου Έκκλησίας εις τόν σύγχρονον κόσμον/ Οι πρωτοβουλίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ειρήνη στον κόσμο. (σ. 48)
6	3.1	επίγειος κόσμος (Γη)	

1	3.1	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Δε σας τη δίνω όπως τη δίνει ο κόσμος. (σ. 50)
1	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Υπάρχει δικαιοσύνη στον σύγχρονο κόσμο; (σ. 52)
1	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Ο Θεός αγαπά όλο τον κόσμο εξίσου... (σ. 53)
1	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...όταν βλέπουμε στον κόσμο πολλές αδικίες, ας μην αναρωτιόμαστε πού είναι η δικαιοσύνη του Θεού... (σ. 53)
1	3.2	επίγειος κόσμος (Γη)	...πώς αλλιώς θα κρίνει ο Θεός τον κόσμο; (σ. 54)
2	3.2	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Η ευθύνη του χριστιανού απέναντι στο όραμα για έναν δίκαιο κόσμο/ ...με άξονα την ευθύνη του χριστιανού απέναντι στο όραμα για έναν δίκαιο κόσμο. (σ. 56)
2	3.3	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...ανάμεσά μας θα στέκει ο πόνος, του κόσμου αδερφός./ Μακάριοι όσοι θλίβονται για τις αμαρτίες τους και το κακό που κυριαρχεί στον κόσμο... (σ. 59)
6	3.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Η ΕΛΠΙΔΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ/ Η ελπίδα για ένα καλύτερο κόσμο σήμερα και αύριο/ Πώς οραματίζομαι έναν καλύτερο κόσμο/ Η ελπίδα για

			τη μεταμόρφωση του κόσμου στον Χριστιανισμό (σ. 62)/ ...σχετικά με το χριστιανικό όραμα της μεταμόρφωσης του κόσμου./ ...για τη μεταμόρφωση του εαυτού και του κόσμου/ ...τι χρειάζεται να κάνουμε για τη μεταμόρφωση του εαυτού και του κόσμου. (σ. 63)
1	3.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	...αυτό δόθηκε όχι μόνο για μας, αλλά διά μέσου ημών και για τον υπόλοιπο κόσμο. (σ. 64) ...μεταμόρφωση των ανθρώπων και του κόσμου στο παρόν και στο μέλλον/ ...μπορούμε εμείς να δράσουμε για τη μεταμόρφωση του κόσμου. (σ. 65)
2	3.4	κόσμος με την έννοια του συνόλου των ανθρώπων (κοινωνία)	Έχουμε ανακαλύψει άγνωστες πτυχές της παρουσίας του Θεού στον κόσμο και ξεχασμένα στοιχεία των δικών μας χριστιανικών παραδόσεων. (σ. 65)
1	3.4	επίγειος κόσμος (Γη)	

4. Συμπεράσματα

Από την παραπάνω αναζήτηση, τα αποτελέσματα που αφορούν άμεσα την παρούσα έρευνα, δηλαδή αναφέρονται στην αλήθεια, την ύπαρξη και τη δημιουργία του κόσμου, είναι τα κάτωθι:

Πίνακας 4. Αναφορές στην κοσμική δημιουργία στο βιβλίο της Α΄ Λυκείου

ΠΟΣΟΣΤΑ	ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
ΥΠΑΡΞΗ 1/47 0,47%	1	4.3	<i>Η πρόνοια του Θεού εκδηλώνεται ως συντήρηση και κυβέρνηση του κόσμου για την ύπαρξη και κατεύθυνσή του προς την επιτυχία του σκοπού του, φανερώνεται στο ενδιαφέρον και την αγάπη του Θεού προς τον κόσμο και τον άνθρωπο. (σ. 150)</i>
ΑΛΗΘΕΙΑ 0%			
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ 7/18 38,89%	1	1.2	<i>Αναφέρονται στον τριαδικό Θεό, στον Θεάνθρωπο Χριστό, στη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου με κύριο σκοπό τη σωτηρία του από τις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος και στην έσχατη πραγματικότητα, την ανάσταση των νεκρών και τη μέλλουσα Βασιλεία του Θεού. (σ. 17)</i>
	1	1.5	<i>Για τη δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου υπάρχουν δυο διηγήσεις που αλληλοσυμπληρώνονται. (σ. 34)</i>
	1	1.5	<i>Η εικόνα του Θεού δηλώνει την ελεύθερη βούληση, τη λογική, την αίσθηση της ηθικής υπευθυνότητας του ανθρώπου, το καθετί δηλαδή που μας ξεχωρίζει από τη ζωική δημιουργία και μας καθιστά πρόσωπα. (σ. 35)</i>
	1	2.3	<i>Η άξια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἀπορρέουσα ἐκ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα Θεοῦ καί καθ' ὁμοίωσιν καί ἐκ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τό σχέδιον τοῦ Θεοῦ διά τόν ἄνθρωπον καί τόν κόσμον, ὑπῆρξε πηγὴ ἐμπνεύσεως διά τούς</i>

			<i>Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἐνεβάθυναν εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Οἰκονομίας... (σ. 68)</i>
	2	3.1	<i>«Ὅπως ἡ πρώτη δημιουργία ἀρχισε τὴν ἡμέρα τῆς Κυριακῆς, ἔτσι καὶ ἡ δευτέρα δημιουργία ἀρχισε πάλι ἀπὸ τὴν Κυριακῆ». (σ. 88)</i>
	1	4.3	<i>Ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ἰδιαίτερο γνῶρισμα τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ. Ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἀρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, τῆς ὁποίας κίνητρα ἦταν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλευθερία Του. (σ. 150)</i>
ΚΟΣΜΟΣ 6/110 5,45%	1	1.2	<i>Ἀναφέρονται στὸν τριαδικὸ Θεό, στὸν Θεάνθρωπο Χριστό, στὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου με κύριο σκοπὸ τὴ σωτηρία τοῦ ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ αμαρτήματος καὶ στὴν ἐσχατὴ πραγματικότητα, τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καὶ τὴ μέλλουσα Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. (σ. 17)</i>
	1	1.5	<i>Για τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουν δυο διηγήσεις ποὺ ἀλληλοσυμπληρῶνται. (σ. 34)</i>
	1	2.1	<i>...ἐπειδὴ εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θεός, ἀφ’ οὗ μετέβαλε τὸ σκοτάδι καὶ τὴν ὕλη, δημιούργησε τὸν κόσμον... (σ. 46)</i>
	1	4.3	<i>Ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἀρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, τῆς ὁποίας κίνητρα ἦταν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐλευθερία Του. (σ. 150)</i>

	2	4.3	<i>Από αγάπη δημιούργησε τον κόσμο, από αγάπη γεννήθηκε σαν άνθρωπος μέσα σ' αυτό τον κόσμο, από αγάπη πήρε πάνω του τη διασπασμένη ανθρώπινη φύση μας και την έκανε δική του. (σ. 151)</i>
--	---	-----	---

Πίνακας 5. Αναφορές στην κοσμική δημιουργία στο βιβλίο της Β' Λυκείου

ΠΟΣΟΣΤΑ	ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
ΥΠΑΡΞΗ 1/37 2,7%	1	1.3	<i>...ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από τον Θεό. (σ. 20)</i>
ΑΛΗΘΕΙΑ 0%			
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ 23/39 58,97%	2	1.2	<i>Η ίδια η δημιουργία οφείλεται σε μια φανέρωση του Θεού, σε μια θεοφάνεια./ Δημιουργία, παράδεισος, πτώση, δραματικές συνέπειες, εκλογή περιούσιου λαού, μετακινήσεις, έξοδοι, πόλεμοι, προφήτες ιερείς βασιλιάδες... (σ. 13)</i>
	6	1.3	<i>Αντιλήψεις για τη δημιουργία και την προέλευση του κόσμου στις θρησκείες/ Στη συνέχεια, ας επιχειρήσουμε να συσχετίσουμε τα εικονιζόμενα με φράσεις για τη δημιουργία του κόσμου που θα εντοπίσουμε στο κείμενο της Γένεσης (1, 131)./ Η βιβλική αφήγηση της δημιουργίας (σ. 15)/ Η δημιουργία του κόσμου «εκ του μηδενός» και η δημιουργία του ανθρώπου «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» Θεού (σ. 18)/ Θεϊκή αγάπη και δημιουργία του κόσμου (σ. 19)</i>

	2	1.3	<i>Δημιουργία του ανθρώπου/ Η δημιουργία του ανθρώπου, ψηφιδωτό, καθεδρικός ναός Μονρεάλε, 12ος αι. (σ. 19)</i>
	6	1.3	<i>Ο σκοπός της διδασκαλίας για τη δημιουργία, επομένως, δεν είναι να προσγράψουμε ένα χρονολογικά εναρκτήριο σημείο στον κόσμο, αλλά να βεβαιώσουμε ότι ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από τον Θεό./ Συνθέσεις και αντιθέσεις στο ζήτημα της δημιουργίας/ Τα επιστημονικά επιτεύγματα για την κατανόηση της αρχής και της ιστορικής εξέλιξης της δημιουργίας επηρεάζουν την πίστη; (σ. 20)/ Η επιστήμη ερευνά τα μυστήρια της δημιουργίας, ασχολείται με το επιστητό, ενώ η θρησκεία ασχολείται με το μυστήριο του Δημιουργού, το υπεραισθητό./ Η ευθύνη του ανθρώπου έναντι της δημιουργίας/ Σκηνές από τη δημιουργία του κόσμου. Ψηφιδωτά από τη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, Βενετία. (σ. 21)</i>
	1	1.4	<i>...στη δημιουργία του ανθρώπου η χρήση του πληθυντικού αριθμού: «ποιήσωμεν άνθρωπον» (Γέν. 1, 27) (σ. 23)</i>
	1	2.6	<i>Στη διήγηση της δημιουργίας είναι κατάδηλο, πέρα από τη διαλεκτική κτιστού και ακτίστου, ότι ο άνθρωπος και ο κόσμος είναι δημιουργήματα «καλά λίαν» του Θεού. (σ. 72)</i>
	3	4.3	<i>...το Σάββατο συμβολίζει τη θύμηση της δημιουργίας του κόσμου που διήρκεσε έξι ημέρες, ενώ την έβδομη ο Θεός</i>

			<i>αναπαύθηκε. (σ. 120)/ Ο Θεός είναι ο δημιουργός του παντός. Ο Θεός δημιουργεί το σύμπαν. Επομένως, πριν τη δημιουργία δεν υπήρχε τίποτε./ Ο Θεός σώζει. Μετά τη δημιουργία του κόσμου το κύριο έργο του Θεού συνίσταται στη σωτηρία του. (σ. 121)</i>
	1	4.3	<i>Η δημιουργία του ανθρώπου και η πτώση. Ο άνθρωπος δημιουργείται ως μια ψυχοσωματική ενότητα. Δημιουργείται «κατ' εικόνα και καθ' «όμοίωσιν» του Θεού. (σ. 121)</i>
	1	4.7	<i>Ο Κομφουκιανισμός είναι ένα ηθικοκοινωνικό σύστημα, που έχει ως σκοπό τη δημιουργία του ιδανικού ανθρώπου και της ιδανικής κοινωνίας. (σ. 141)</i>
ΚΟΣΜΟΣ 18/168 10,71%	1	1.3	<i>Η δημιουργία του κόσμου «εκ του μηδενός» (σ. 18)</i>
	1	1.3	<i>Θεϊκή αγάπη και δημιουργία του κόσμου (σ. 19)</i>
	2	1.3	<i>Ο κόσμος δεν δημιουργήθηκε άσκοπα ή από ανάγκη, αλλά είναι η συνέπεια της θεϊκής εκλογής.../ Από εκούσια εκλογή ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο, με “εκστατική” αγάπη, έτσι ώστε να υφίστανται εκτός από τον ίδιο άλλες υπάρξεις για να μετέχουν στη ζωή και την αγάπη που είναι δικά του... (σ. 20)</i>
	2	1.3	<i>Η επιστήμη ερευνά το πώς έγινε ο κόσμος καθώς και τους φυσικούς νόμους που ρυθμίζουν τη λειτουργία του, ενώ η</i>

			<i>θηρσκειά ασχολείται με το ποιος και γιατί δημιούργησε τον κόσμο. (σ. 21)</i>
	1	1.3	<i>Σκηνές από τη δημιουργία του κόσμου. Ψηφιδωτά από τη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, Βενετία. (σ. 21)</i>
	1	4.2	<i>Ο θεός αυτός, αφού δημιούργησε τον κόσμο, για κάποιο λόγο (π.χ. κακή συμπεριφορά των ανθρώπων ή κάποιο λάθος κτλ.), απομακρύνθηκε από αυτόν. (σ. 118)</i>
	1	4.3	<i>...το Σάββατο συμβολίζει τη θύμηση της δημιουργίας του κόσμου που διήρκεσε έξι ημέρες, ενώ την έβδομη ο Θεός αναπαύθηκε (σ. 120)</i>
	9	4.3	<i>Άρα, ο κόσμος έχει μια αρχή, δημιουργήθηκε εκ του μηδενός. Εφόσον ο Θεός προηγείται του κόσμου, διακρίνεται από αυτόν, είναι εντελώς άλλος από αυτόν. Για τον ίδιο λόγο ο Θεός είναι κύριος του κόσμου./ Ο κόσμος είναι πολύ καλός. Ο κόσμος ως δημιούργημα του Θεού είναι καλός. Το κακό είναι μια κατάσταση, στην οποία περιέρχεται ο κόσμος από την κακή χρήση της ελευθερίας του ανθρώπου. Δεν είναι ο ίδιος ο κόσμος κάτι κακό./ Ως μέρος του κόσμου ο άνθρωπος εξαρτάται από το Θεό, όμως ταυτόχρονα προικίζεται με ελευθερία έναντι του Θεού./ Μετά τη δημιουργία του κόσμου το κύριο έργο του Θεού συνίσταται στη σωτηρία του. (σ. 121)</i>

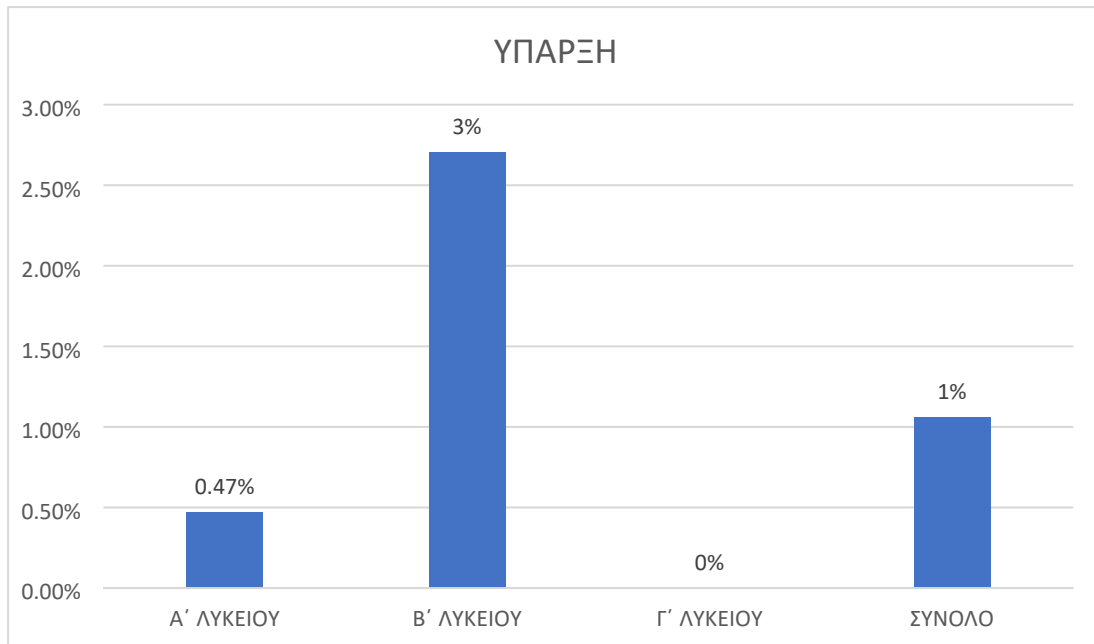
Πίνακας 6. Αναφορές στην κοσμική δημιουργία στο βιβλίο της Γ΄ Λυκείου

ΠΟΣΟΣΤΑ	ΠΟΣΟ	ΧΩΡΙΟ	ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
ΥΠΑΡΞΗ 0%			
ΑΛΗΘΕΙΑ 0%			
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ 10/16 62,5%	6	1.1	<i>...ας μελετήσουμε το πώς αντιμετωπίζει η ορθόδοξη θεολογία το θέμα της δημιουργίας του κόσμου... (σ. 7)/ Δημιουργία του κόσμου: Επιστήμη και θεολογία/ Η αλήθεια αυτή θεμελιώνεται στο ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό στο τέλος της Δημιουργίας και αφού είχε προηγηθεί η δημιουργία του υλικού κόσμου και όλου του ζωικού βασιλείου./ Αυτό δηλώνει την εξάρτηση του ανθρώπου από όλη την προηγούμενη δημιουργία και ιδιαίτερα από το ζωικό βασίλειο./ Μια προσεκτική μελέτη των ομιλιών του Μ. Βασιλείου στην «Εξαήμερο» πείθει περί της εξελικτικής δημιουργίας των ειδών. (σ. 8)</i>
	2	1.3	<i>Απαγορεύεται η δημιουργία ανθρωπίνων εμβρύων για ερευνητικούς σκοπούς. (σ. 15)/ Για την Εκκλησία ο σεβασμός στη δημιουργία είναι σεβασμός στο όνομα του Τριαδικού Θεού (σ. 16)</i>
	2	1.4	<i>Κάλλιστος Ware, μητρ. Διοκλείας, Αρχή Ημέρας. Η ορθόδοξη προσέγγιση της Δημιουργίας/ Αγάπη για την Δημιουργία και τον Δημιουργό (σ. 20)</i>
ΚΟΣΜΟΣ 5/64 7,81%	5	1.1	<i>...ας μελετήσουμε το πώς αντιμετωπίζει η ορθόδοξη θεολογία το θέμα της δημιουργίας του κόσμου. (σ. 7)/ Δημιουργία</i>

		<p><i>του κόσμου: Επιστήμη και θεολογία/ ο άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό στο τέλος της Δημιουργίας και αφού είχε προηγηθεί η δημιουργία του υλικού κόσμου και όλου του ζωικού βασιλείου./ ...στα γνωστικά συστήματα ο άνθρωπος εμφανίζεται πριν δημιουργηθεί ο υλικός και ο ζωικός κόσμος./ ...αναφέρεται όχι στο ποιος αλλά στο πώς δημιουργήθηκε ο κόσμος. (σ. 8)</i></p>
--	--	--

Βάσει των παραπάνω, φαίνεται πως κανένα από τα επισημαινόμενα χωρία περί αληθείας στα τρία βιβλία των Θρησκευτικών δεν αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην αλήθεια για τον κόσμο. Στις θεματικές που προέκυψαν, επαναλαμβάνονται οι αναφορές σχετικά με την αλήθεια του Θεού ή την πνευματική αλήθεια, αλλά κανένα από αυτά τα χωρία δεν αφορά τον κόσμο. Εντούτοις, μπορεί να εντοπιστεί μια πιο ανοιχτή αναφορά στην αλήθεια των πραγμάτων ως ευρύτερη γνώση του κόσμου. Έτσι, εντοπίζονται ενδεικτικά οι προτάσεις: «Έρχεσαι εις επίγνωσιν αληθείας, όταν αγαπάς με την αγάπη του Χριστού» (εγχειρίδιο Α΄ Λυκείου, σελ. 20), ή «Όπως λένε οι Πατέρες της Εκκλησίας, ο Δεσπότης του κόσμου είδε με φιλόφρονα μάτια τη διαφορά του ανθρώπου και θέλησε να τον επαναφέρει από την πλάνη στην επίγνωση της αλήθειας» (εγχειρίδιο Α΄ Λυκείου, σελ. 76), και «Ο επιστήμονας πρέπει να ψάχνει την αλήθεια, ακόμη και αν η αλήθεια είναι το αντίθετο από αυτό που πιστεύει ή ακόμη και αντίθετη με τον τρόπο ζωής του» (εγχειρίδιο Β΄ Λυκείου, σελ. 98). Ωστόσο, από τη στιγμή που δεν εξυπηρετείται η έρευνα της παρούσας εργασίας, η λέξη-κλειδί της αναζήτησης απορρίπτεται στα αποτελέσματα.

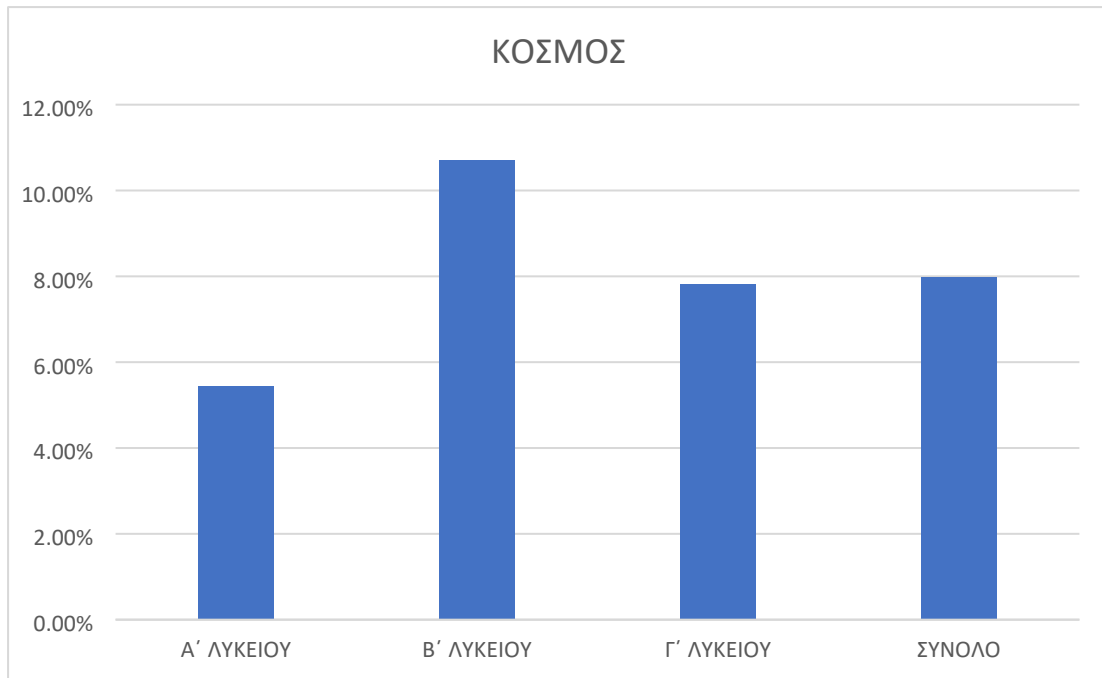
Διάγραμμα 1. Λέξη-κλειδί «ύπαρξη»

Διάγραμμα 2. Λέξη-κλειδί «δημιουργία»

Διάγραμμα 3. Λέξη-κλειδί «κόσμος»

5. Συζήτηση

Από ό,τι φαίνεται, εν αντιθέσει προς το μέγεθος των φιλοσοφικών και θεολογικών συζητήσεων περί αληθείας, δημιουργίας και ύπαρξης του κόσμου, τα σχολικά εγχειρίδια του Λυκείου δεν ανταποκρίνονται στις εν λόγω συζητήσεις. Η αλήθεια πολύ σπάνια αναφέρεται στον κόσμο και όταν το κάνει, αυτό συμβαίνει πάντοτε εμμέσως. Η ύπαρξη πάλι του κόσμου αναφέρεται ξεκάθαρα σε ελάχιστες περιπτώσεις, αγγίζοντας μονάχα ένα ποσοστό της τάξης του 1% στο corpus των τριών σχολικών εγχειριδίων. Ο ίδιος ο κόσμος, όπου φημιολογείται, λαμβάνει την έννοια του «σύμπαντος» στο 8% των περιπτώσεων. Όσο για τη δημιουργία, αυτή φαίνεται να αφορά κατεξοχήν τη δημιουργία του κόσμου στην πλειονότητα των αναφορών, και συγκεκριμένα σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50%.

Ειδικότερα, στη δημιουργία του κόσμου παρεμβάλλει πολύ συχνά το ποιητικό αίτιο, το ποιος δημιούργησε τον κόσμο. Τα εγχειρίδια των Θρησκευτικών φαίνεται πως κατά κανόνα αποδίδουν την ενέργεια της δημιουργίας στον ίδιο τον Θεό. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον Θεό, ο οποίος έπλασε το σκοτάδι και την ύλη (βιβλίο Α' Λυκείου, σ. 46), ενώ ο ίδιος ο κόσμος εξαρτά την ύπαρξή του από τον Θεό (βιβλίο Β' Λυκείου, σ. 20). Ο Θεός πάλι «είναι ο δημιουργός του παντός. Ο Θεός δημιουργεί το σύμπαν. [...] Μετά τη δημιουργία του κόσμου το κύριο έργο του Θεού συνίσταται στη σωτηρία του (βιβλίο Β' Λυκείου, σ. 121). «Ο κόσμος ως δημιούργημα του Θεού είναι καλός» (βιβλίο Β' Λυκείου, σ. 121), ενώ η

δημιουργία του ανθρώπου -αν όχι και του κόσμου- γίνεται κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού (βιβλίο Α' Λυκείου, σ. 68).

Εκτός από τον Θεό της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και λατρείας, έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στο σχολικό εγχειρίδιο της Β' Λυκείου δίνονται και άλλες θρησκευτικές απόψεις. Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου είναι αφιερωμένο στα κυριότερα θρησκευτά, με πρώτο εκείνο της αρχαίας ελληνικής λατρείας (κεφ. 4.1). Μεγάλο μέρος του εν λόγω κεφαλαίου αποτελεί ο μονοθεϊσμός ορισμένων μεγάλων φιλοσόφων, μεταξύ των οποίων και ο Πλάτων (βιβλίο Β' Λυκείου, σσ. 115-116), πράγμα που θέτει εκ νέου και υπό άλλους όρους το ζήτημα της σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας, και πώς τελικά αυτό προβάλλεται και διδάσκεται στους νέους και στις νέες στο σχολικό πλαίσιο.

Αυτό το τελευταίο ερώτημα δύναται και επιχειρείται εμπράκτως να απαντηθεί στο τρίτο μέρος της παρούσας εργασίας, με την εφαρμογή ενός διδακτικού σεναρίου που λαμβάνει χώρα σε ένα τμήμα της Β' Λυκείου κατόπιν της διδασκαλίας της τέταρτης ενότητας του σχολικού εγχειριδίου περί των άλλων θρησκευμάτων και δη εκείνων της αρχαίας Ελλάδας. Οι μαθητές και οι μαθήτριες σε μία τέτοια περίπτωση καλούνται να εντοπίσουν απόψεις περί κόσμου, χριστιανικές-θεολογικές από τη μία πλευρά και φιλοσοφικές-αρχαιοελληνικές από την άλλη. Για τους σκοπούς αυτούς, μπορούν να αξιοποιηθούν μάλιστα τα κείμενα δύο αντιδιαμετρικά αντίθετων στοχαστών, του Κέλσου, του νεοπλατωνικού φιλοσόφου που στράφηκε εναντίον της νέας θρησκείας, και του Ωριγένη, του εκκλησιαστικού φιλοσόφου, που ζώντας λίγα χρόνια αργότερα, ασπαζόμενος μία ασκητική ζωή, επιχείρησε να ανασκευάσει τις θέσεις αυτού του αντίμαχου του χριστιανισμού σε μία πραγματεία του με τίτλο *Κατά Κέλσου* (Πελεγρίνης 2013· Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΣΕΝΑΡΙΟ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΩΡΙΓΕΝΗ ΚΑΙ ΚΕΛΣΟΥ

Ο κόσμος, αισθητός και υπεραισθητός, και τα ζητήματα της ύπαρξης, της δημιουργίας και της αλήθειας του είναι θέματα που, όπως έχει ήδη διαφανεί, έχουν πολλαχώς συζητηθεί τόσο από τη θεολογία όσο και από τη φιλοσοφία. Παρουσιάζει, λοιπόν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο να αναζητήσει κανείς με ποιον τρόπο αυτές οι έννοιες διδάσκονται στους νέους και στις νέες στο πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος, αλλά ακόμα και να δει με ποιον τρόπο μετά από τη διδασκαλία τους, οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να διακρίνουν μεταξύ των θεολογικών και φιλοσοφικών απόψεων ως προς το θέμα, όπως και να επιλέξουν με κριτικό τρόπο τη μία ή την άλλη κατεύθυνση στα υπό διδασκαλία θέματα.

Για τους σκοπούς αυτούς, σχεδιάστηκε και εκπονήθηκε ένα δίωρο σχέδιο διδασκαλίας για τη Β΄ τάξη του Γενικού Λυκείου, με τίτλο «Οι θέσεις των Ωριγένη και Κέλσου». Το σενάριο αυτό αναπτύχθηκε με θεματικό άξονα τη συνάντηση δύο κόσμων, της αρχαίας φιλοσοφίας και του Χριστιανισμού. Τα παιδιά είχαν ήδη διδαχθεί το πρώτο κεφάλαιο της τέταρτης θεματικής ενότητας του σχολικού εγχειριδίου με τίτλο «Η αρχαία ελληνική θρησκεία».

Ο σημαντικότερος λόγος της επιλογής του θέματος αυτού υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, η δυνατότητα, την οποία παρείχε στους μαθητές να εκφραστούν πάνω σε ένα από τα περισσότερο ακανθώδη ζητήματα, τα οποία αφορούν την επιστήμη της Θεολογίας. Το τμήμα χωρίστηκε σε δύο ομάδες, καθεμία από τις οποίες ανέλαβε τη μελέτη, ανάλυση και παρουσίαση αποσπασμάτων από τους δύο διανοητές, επιδιώκοντας και καταφέροντας να αξιολογήσουν τις θέσεις τους και να εντοπίσουν τα κοινά τους σημεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οργάνωση Διδακτικού Σεναρίου

1. Ο Ωριγένης και ο Κέλσος

Ο Κέλσος, ήταν ένας παγανιστής και πλατωνικός φιλόσοφος, ο οποίος έζησε επί Μάρκου Αυρηλίου, και αμφισβήτησε τον Χριστιανισμό (Ράλλης 1959: 118). Ο Κέλσος (2^{ος} αι. μ.Χ.) είναι γνωστός για το έργο του *Αληθής Λόγος*, το οποίο υπολογίζεται ότι γράφτηκε το 179 μ.Χ. Το έργο καταστράφηκε μετά την καθιέρωση του χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία, ωστόσο λαμβάνουμε πληροφορίες για αυτό μέσω μιας άλλης πραγματείας, εκείνης του Ωριγένη (3^{ος} αι. μ.Χ.), του εκκλησιαστικού συγγραφέα, με τίτλο *Κατά Κέλσον* (Πελεgrίνης 2013: 953).

Φαίνεται πως ο Κέλσος απέρριπτε τον χριστιανισμό επειδή ερχόταν σε αντίθεση με τις πλατωνικές απόψεις περί της δημιουργίας του κόσμου. Συγκεκριμένα, υποστήριζε ότι ο κόσμος δεν φτιάχτηκε από τον Θεό, αλλά από τους δαίμονες, αγγέλους και ήρωες. Οι απόψεις του, βέβαια, έχουν παραποιηθεί τόσο από τους Εβραίους όσο και από τους χριστιανούς (Πελεgrίνης 2013: 953), ωστόσο έχει ανασκευαστεί ένα μεγάλο ποσοστό του έργου του. Ενδεικτικά, και για τους σκοπούς της διδασκαλίας επιλέγονται τα κάτωθι αποσπάσματα:

A. «Όποιος πιστεύει χωρίς πρώτα να ελέγξει λογικά ένα δόγμα, είναι βέβαιο πως θα απατηθεί. Έχουμε πολλά σημερινά παραδείγματα άλογης πίστης: τους ζητιάνους ιερείς της Κυβέλης, τους μάγους που δίνουν προφητείες παρατηρώντας ουράνια φαινόμενα, τους λάτρεις του Μίθρα και του Σαβαδία κι όσους βλέπουν φαντάσματα της Εκάτης ή κάποιας άλλης θεότητας θηλυκής ή αρσενικής. Ακριβώς όπως οι τσαρλατάνοι αυτών των λατρειών εκμεταλλεύονται την αφέλεια των εύπιστων και τους τραβούν από τη μύτη, έτσι γίνεται και με τους Χριστιανούς δασκάλους. Κάποιοι από αυτούς δε θέλουν καν να διατυπώσουν ούτε να ακούσουν ένα επιχείρημα πάνω σ' αυτά που πιστεύουν, προτιμώντας τα «πίστευε και μη ερεύνα» και «η πίστη σου θα σε σώσει» και «η σοφία αυτού του κόσμου είναι κακό πράγμα, ενώ το να 'σαι απλοϊκός είναι καλό.»

B. «Οι παλιοί μύθοι απέδιδαν θεία γέννηση στον Περσέα, τον Αμφίωνα, τον Αιακό και τον Μίνωα- ούτε κι αυτούς τους πιστεύουμε, αλλά τουλάχιστον

αυτοί οι μύθοι παρουσιάζουν σαν απόδειξη τα όσα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώσαν εκείνοι για το καλό των ανθρώπων, ώστε να αποκτήσουν κάποια αληθοφάνεια. Εσύ τι το καλό ή θαυμάσιο, σε έργα ή σε λόγια, έχεις να παρουσιάσεις; Σε μας δεν είχες να παρουσιάσεις τίποτα, παρ' όλο που σε προκαλούσαμε μες στο ναό, να μας δώσεις ένα χειροπιαστό σημάδι ότι ήσουν ο γιος Του Θεού. Ας δεχτούμε πως είναι αληθινές όλες οι τερατολογίες των μαθητών σου (οι θεραπείες, οι αναστάσεις, τα λίγα ψωμιά που έφαγαν οι πολλοί και που στο τέλος περίσσεψαν κιόλας).

Σε τι διαφέρουν από τα κατορθώματα των απατεώνων θαυματοποιών κι όσων έχουν μαθητεύσει πλάι σε Αιγυπτίους; Όλοι αυτοί αναλαμβάνουν να κάνουν ακόμα πιο δύσκολα και απίθανα πράγματα και μάλιστα μπροστά σ' όλο τον κόσμο, στην αγορά, έναντι ολίγων οβολών: και δαίμονες βγάζουν και διώχνουν μέσα από ανθρώπους, και αρρώστιες θεραπεύουν με ένα φύσημα, και πνεύματα ηρώων καλούν, και τραπέζια στρωμένα με πλούσια γεύματα και γλυκά και ψάρια, ανύπαρκτα στην πραγματικότητα, τα παρουσιάζουν κάνοντας τα να κινούνται σαν να ήταν ζωντανά ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι, απλώς δίνουν αυτήν την εντύπωση. Πρέπει δηλαδή να τους θεωρήσουμε κι αυτούς υιούς του θεού, μιας και τα κατορθώνουν όλα αυτά; Δεν θα ήταν πιο σωστό να πούμε ότι μια τέτοιου είδους απασχόληση ταιριάζει σε ανθρώπους ελεεινούς και δυστυχισμένους;» (Κέλσος, Αληθής λόγος)

Από την άλλη πλευρά, ο Ωριγένης (π. 185-254 μ.Χ.) υποστήριξε ότι η νέα θρησκεία από την Ανατολή, ο Χριστιανισμός, είναι κάτι υπαρκτό. Για αυτόν, ο Θεός είναι η μονάδα που βρίσκεται πέρα και πάνω από τον νου και την υλική ύπαρξη. Ο υιός του Θεού, ο Χριστός, είναι ο λόγος του και αποτελεί ένα ιδεώδες πρότυπο για τον κόσμο. Αυτοί οι δύο μαζί με το Άγιο Πνεύμα συνιστούν την αδιαίρετη Τριάδα. Ακόμη, ο Ωριγένης μίλησε για την ελευθερία της βούλησης του ανθρώπου. Θεώρησε ότι ο Θεός έπλασε όντα αυτόνομα και ελεύθερα. Η ορθή επιλογή, το καλό, οδηγεί τον άνθρωπο στον απεγκλωβισμό του από τον υλικό κόσμο και την αμαρτία. Όσοι, όμως, δεν τα καταφέρνουν καταδικάζονται να εξαγνιστούν από το πυρ, το κακό. Ο Ωριγένης μίλησε και για κάτι ακόμη, για τον τελικό εξαγνισμό του κόσμου, τον οποίο χαρακτήρισε ως «επανόρθωσις» (Πελεγρίνης 2013: 1414).

Ο Ωριγένης, εκτός από αγαπητός διδάσκαλος, ήταν επίσης δεινός συγγραφέας. Τα έργα του υπολογίζεται ότι ξεπερνούν τις έξι χιλιάδες, ωστόσο πολύ λίγα έχουν διασωθεί. Μεταξύ αυτών αναφέρονται ορισμένες αναλύσεις του της *Αγίας Γραφής*, η πραγματεία του *Περί Αρχών* που παραδίδεται σε τέσσερα βιβλία, καθώς και η πραγματεία του *Κατά Κέλσου*, όπου επιχειρεί να αναιρέσει τις θέσεις του φιλοσόφου κατά του χριστιανισμού (Πελεγρίνης 2013: 1413).

Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στα κεφάλαια A28-B79, τα οποία ενυπάρχουν στα δύο πρώτα βιβλία της *Κατά Κέλσου* πραγματείας, ο Ωριγένης αναιρεί τις θέσεις του Κέλσου για το ότι ο Χριστιανισμός δεν είναι ούτε θρησκεία, ούτε «συμπλήρωμα» του Ιουδαϊσμού και ότι ο Ιησούς δεν είναι ο Μεσσίας. Ειδικής μνείας αξίζουν τα βιβλία 3, 7 και 8. Αρχικά, στο βιβλίο 3, ο Ωριγένης ανατρέπει την θέση του Κέλσου ότι ο Χριστιανισμός απευθύνεται σε αμαθείς. Ακόμη, στο βιβλίο 7, προέβη στην αναίρεση μίας άλλης θέσης, η οποία υποστήριζε ότι η ιδέα καθόδου του Μεσσία είναι παράλογη. Η τελευταία -κατά σειρά- ιδέα, στην οποία έδωσε απάντηση ο Ωριγένης και υπάρχει στο 8^ο βιβλίο, αποτελεί η θέση του Κέλσου ότι οι Χριστιανοί περιφρονούν την κρατική θρησκεία (Μπαλάνος 1959: 118). Τέλος, στο βιβλίο 4 ο Ωριγένης κατηγορούσε ο ίδιος τον Κέλσο ότι, αν γνώριζε την χριστιανική πίστη, «ουκ αν ούτω διέσυρε τον αθάνατον εις θνητόν ερχόμενον σώμα, ου κατά την Πλάτωνος μετενσωμάτωσιν, αλλά κατ' άλλην τινά υψηλοτέραν θεωρίαν» (Μουστάκης, 1964).

Η συνάντηση φιλοσοφίας και Χριστιανισμού υπήρξε ένα αρκετά σύνθετο φαινόμενο, το οποίο μελετάται από το μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά έχει πολλαχώς συζητηθεί τόσο από τη θεολογία όσο και από το φιλολογία, όπως φάνηκε και στο πρώτο μέρος της εργασίας. Ακόμη και στον ίδιο τον Ωριγένη εντοπίζονται συγκρούσεις μεταξύ του θεολογικού και του φιλοσοφικού στοιχείου (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014: 246). Άλλωστε, αυτό που αποκαλείται «χριστιανική φιλοσοφία» γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, με την επικοινωνία των χριστιανών τόσο με την αρχαία φιλοσοφία, όσο και με τις άλλες πνευματικές παραδόσεις της εποχής (Κάλφας & Ζωγραφίδης 2014: 248). Αυτό ακριβώς επιδιώκεται, μάλιστα, και με το πρώτο κεφάλαιο της τέταρτης ενότητας στο σχολικό εγχειρίδιο των Θρησκευτικών της Β' Λυκείου, αυτός είναι και ο σκοπός του συγκεκριμένου διδακτικού σεναρίου.

2. Σκοποί και Στόχοι

Ο βασικός σκοπός του διδακτικού αυτού σεναρίου είναι να κατανοήσουν οι μαθητές τις διαφορές ανάμεσα στον λόγο του «εθνικού» φιλοσόφου Κέλσου (Κριαράς 1995: 209) και του Ωριγένη, ο οποίος υπήρξε υπέρμαχος του Χριστιανισμού. Οι στόχοι καθορίστηκαν με βάση μία μορφή αναθεωρημένης ταξινομίας. Στην ταξινομία αυτή, οι στόχοι διακρίνονται στο επίπεδο των γνώσεων, στο αντίστοιχο επίπεδο των δεξιοτήτων και, τέλος, στο επίπεδο των στάσεων (Dick & Carey 2000: 33).

Αναλυτικότερα, σε επίπεδο γνώσεων, οι μαθητές, μετά την ολοκλήρωση της διδασκαλίας θα έχουν τη δυνατότητα να γνωρίζουν τις βασικές θέσεις των Κέλσου και Ωριγένη και, εν συνεχεία, να διακρίνουν τις διαφορές τους. Φυσικά, οφέλη θα υπάρχουν και σε επίπεδο δεξιοτήτων. Συγκεκριμένα, οι μαθητές θα έχουν την ευχέρεια να καλλιεργήσουν μία γόνιμη κριτική σκέψη και, παράλληλα, θα αναπτύξουν το αίσθημα συνεργασίας (Τριλιανός 1991). Το τρίτο και τελευταίο επίπεδο είναι αυτό των στάσεων. Σαφέστερα, τα παιδιά θα είναι σε θέση να κάνουν διάλογο, έχοντας ως θεμελιώδες στοιχείο το σεβασμό απέναντι στον συνομιλητή τους.

Τα παραπάνω δεν είναι ασυμβίβαστα με τις οδηγίες του αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Ειδικότερα, το εν λόγω σενάριο θέτει άλλη μία βάση στην επιδίωξη του γενικού σκοπού για το μάθημα των θρησκευτικών, δηλαδή «συμβάλλει ώστε οι μαθητές και οι μαθήτριες να καταστούν ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες, που κατανοούν και σέβονται τις αρχές της Δημοκρατίας και των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (ΦΕΚ τ. Β' 699/04.03.2020, σ. 7741), πράγμα που επιτυγχάνεται με τον διάλογο που επιχειρείται να αναπτυχθεί ανάμεσα στα παιδιά.

Όσον αφορά τους ειδικούς σκοπούς του εν λόγω κεφαλαίου που αφορά τη σύγκριση αρχαίας φιλοσοφίας και χριστιανισμού, συμπεριλαμβάνεται και η «διάκριση της διαφοράς του προτύπου που πρότεινε η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων από αυτό του Χριστιανισμού» (ΦΕΚ τ. Β' 699/04.03.2020, σσ. 7805-7), πράγμα που επίσης επρόκειτο να επιτευχθεί με τη σύγκριση των απόψεων του Κέλσου από τη μια πλευρά και του Ωριγένη από την άλλη.

3. Η Διδακτική Μέθοδος

Για την επίτευξη των ανωτέρω σκοπών και στόχων, εφαρμόστηκε μία συγκεκριμένη θεωρία μάθησης, ο κονστρουκτιβισμός, μία συγκεκριμένη μέθοδος

διδασκαλίας, η ομαδοσυνεργατική και μία βασική τεχνική, η μέθοδος των «Six Thinking Hats».

Αρχικά, η θεωρία μάθησης, η οποία χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη του διδακτικού μας σεναρίου, ήρθε σε αντίθεση με την παραδοσιακή τεχνική μάθησης, κατά την οποία η γνώση μεταδίδεται με παθητικό τρόπο από τους εκπαιδευτικούς στους μαθητές. Σαφέστερα, χρησιμοποιήθηκε η θεωρία μάθησης με την ονομασία «εποικοδομητισμός».

Ο όρος «εποικοδομητισμός», ο οποίος είναι γνωστός και με την ονομασία «κονστρουκτιβισμός», δηλώνει τη διδακτική θεωρία, η οποία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αποκτά γνώσεις. Αρχικά, η θεωρία αυτή έχει ως βάση την παρατήρηση και, παράλληλα, τη μελέτη του γεγονότος της μάθησης. Ακόμη, πρωτεύουσα θέση στη θεωρία αυτή κατέχει η άποψη ότι ο άνθρωπος κατασκευάζει την προσωπική του κατανόηση για τον κόσμο, με δομικούς άξονες την εμπειρία και τον στοχασμό. Συμπερασματικά, ο άνθρωπος καθίσταται ενεργός δημιουργός και όχι αποδέκτης της γνώσης (Vygotsky 1978: 25-26).

Οι μαθητές, μέσω της δημιουργίας κονστρουκτιβιστικού περιβάλλοντος μάθησης, χρησιμοποιούν ενεργές τεχνικές για την επίλυση προβλημάτων, όπως η διεξαγωγή ενός πειράματος (Honebein, 1996). Επίσης, δημιουργούν μία νέα γνώση και, συγχρόνως, στοχάζονται ξανά -από το αρχικό στάδιο- ως προς τη διαδικασία και το αποτέλεσμα των ενεργειών τους. Το αντικείμενο των νέων τους στοχασμών αποτελείται από τις εμπειρίες τους, οι οποίες έχουν εμπλουτιστεί με νέα μαθησιακά ερεθίσματα. Επιπλέον, αποκτούν ικανότητες πρόσληψης μίας νέας γνώσης. Σε γενικές γραμμές, μετατρέπονται από απλοί δέκτες της πληροφορίας σε ενεργοί συμμετοχοί της μαθησιακής διαδικασίας (Honebein 1996).

Από την πλευρά του, ο δάσκαλος δεν μένει αμέτοχος. Εν πρώτοις, κατανοεί τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις των μαθητών και, εν συνεχεία, τις στηρίζει. Γίνεται αρωγός των μαθητών στην κατασκευή της γνώσης. Ακόμη, παρακινεί τους μαθητές στο να διατυπώσουν τις δικές τους ερωτήσεις (Κομνηνού 2018). Βέβαια, όλο αυτό το εγχείρημα μπορεί να πραγματοποιηθεί και διαδικτυακά (Oliver 2000: 24). Επίσης, αναρωτιέται για τις σκέψεις των μαθητών του και, συγχρόνως, για τη στρατηγική που θα εφαρμοστεί. Επιπροσθέτως, επιτρέπει πολλαπλές ερμηνείες και θεωρίες μάθησης. Οι ενέργειες αυτές αποσκοπούν στην μετατροπή των μαθητών σε “Expert Learners”.

Κλείνοντας, η αλληλεπίδραση αυτή, ανάμεσα σε εκπαιδευτικό και μαθητές, προάγει την συνεργατική μάθηση (Κομνηνού 2018).

Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, εξάγεται το εύλογο συμπέρασμα ότι ο επικοινωνιακός περιέχει πλεονεκτήματα. Πιο αναλυτικά, το πρώτο από τα πλεονεκτήματα αποτελεί το ότι αναπτύσσεται η ικανότητα της σκέψης. Ακόμη, πραγματοποιείται ανάπτυξη και ως προς τις διάφορες κοινωνικές και επικοινωνιακές δεξιότητες. Τέλος, ένα ακόμη σημαίνον πλεονέκτημα αποτελεί το ότι, χάρη στα περιβάλλοντα αυτά, επιτυγχάνεται η σύνδεση της τάξης με πραγματικές καταστάσεις (Κομνηνού 2018).

Τα παραπάνω οδηγούν και στην επιλογή της καταλληλότερης διδακτικής μεθόδου. Η έννοια «μέθοδος» χρησιμοποιείται στον χώρο των επιστημών. Σημαίνει τον δρόμο, ο οποίος χαράσσεται από κάποιον, ο οποίος επιδιώκει να φθάσει σε κάποιον σκοπό. Πάνω από όλα, η μέθοδος είναι ένα είδος σκέψης, σχετικά με τις ενέργειες και τη διαδοχική σειρά, με την οποία αυτές πρέπει να εκτελεστούν, ώστε να επιτευχθεί ο σκοπός. Φυσικά, η μέθοδος καθορίζεται από θεμελιώδεις παιδαγωγικές και, συγχρόνως, επιστημονικές αρχές (Τριλιανός, 1991).

Ένα γνωστό είδος μεθόδου αποτελεί η μέθοδος διδασκαλίας. Με τον όρο αυτό δεν εννοούμε μόνο την έννοια μίας σειράς διδακτικών ενεργειών κατά την διάρκεια μίας διδακτικής ώρας, αλλά περιλαμβάνει συστηματοποιημένες γνώσεις, στάσεις και ενέργειες, οι οποίες διέπονται από φιλοσοφικές και παιδαγωγικές αρχές. Ακόμη, η μέθοδος διδασκαλίας προσδιορίζεται από τους σκοπούς και στόχους του μαθήματος. Επίσης, μία σύγχρονη μέθοδος διδασκαλίας πρέπει να είναι επηρεασμένη από πορίσματα, τα οποία έχουν προκύψει χάρη στις μελέτες της σύγχρονης παιδαγωγικής, της ψυχολογίας, τους κανόνες της επιστημονικής έρευνας και, τέλος, τις γενικές αρχές της Διδακτικής (Φράγκου 1984: 74).

Έχοντας ως βάση τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι μία σύγχρονη μέθοδος διδασκαλίας πρέπει να συμβαδίζει με τις τελευταίες απόψεις ως προς την ψυχολογία της μάθησης, να συντελεί στη διαμόρφωση του παιδιού σε μία ανεξάρτητη προσωπικότητα και να το ωθεί στη δράση και στη συμμετοχικότητα. Μία τέτοια μέθοδος δίνει ευκαιρίες στους μαθητές να πετύχουν τις δραστηριότητές τους, αποφεύγοντας συγχρόνως -και πάντα- την αποτυχία. Όπως είναι φυσικό, μία τέτοια μέθοδος πρέπει να λάβει υπόψιν την ετοιμότητα, τις ικανότητες του παιδιού, τη φύση

του γνωστικού αντικειμένου και, τέλος, τις συνθήκες που επικρατούν σε ένα σχολικό περιβάλλον (Galton 1989: 100).

Ασφαλώς, καμία μέθοδος δεν διεκδικεί για τον εαυτό την απόλυτη ορθότητα. Ο εύστροφος και ικανός δάσκαλος βρίσκει πάντα τον τρόπο να συνδυάσει στοιχεία περισσότερων από μίας μεθόδων κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας. Ένας άλλος τρόπος αποτελεί το να προσαρμόσει μία μέθοδο στο περιβάλλον της τάξης του. Επί του παρόντος, κρίνεται σκόπιμη και καταλληλότερη η αξιοποίηση της μεθόδου των «Έξι Σκεπτόμενων Καπέλων» (Six Thinking Hats) του de Bono.

Πρόκειται για μία τεχνική παράλληλης σκέψης, η οποία αποσκοπεί στο να εξεταστεί μία απόφαση από διάφορες οπτικές γωνίες. Ακόμη, η μέθοδος αυτή επιτρέπει να υπεισέρχονται στις σκέψεις μας το συναίσθημα και ο σκεπτικισμός (Birdi 2005: 93). Επιπλέον, δίνεται η ευκαιρία για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας μέσα από τη λήψη αποφάσεων. Για σχέδια, τα οποία έχουν αναπτυχθεί μέσω της τεχνικής “Six Thinking Hats”, η έρευνα έχει αποδείξει ότι είναι αρκετά ανθεκτικά.

Το κάθε καπέλο έχει τον δικό του, ξεχωριστό συμβολισμό. Πιο αναλυτικά, το λευκό καπέλο συμβολίζει την επικέντρωση στα γεγονότα, τους αριθμούς, το τι χρειάζεται και, τέλος, τι μπορεί να επιτευχθεί. Το μαύρο την κριτική, κατά την οποία η μάθηση μπαίνει σε δεύτερη μοίρα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι το μαύρο καπέλο σηματοδοτεί κατωτερότητα και αρνητισμό. Ακόμη, το πράσινο συμβολίζει τη δημιουργικότητα και το ενδιαφέρον, την πρόκληση και τις αλλαγές. Το κόκκινο σημαίνει ότι πρωτεύουσα θέση κατέχουν τα συναισθήματα. Για την ακρίβεια, το κόκκινο καπέλο επιτρέπει στον καθένα να λειτουργεί με το ένστικτο και όχι με την λογική (De Bono 1985). Επίσης, το κίτρινο συμβολίζει τα πλεονεκτήματα, τα οποία υπάρχουν. Το καπέλο με το χρώμα αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δώσει έμφαση σε κάποιο όφελος, το οποίο έχουμε αποκομίσει από κάτι, που έχει γίνει. Τέλος, το μπλε καπέλο δηλώνει τη σφαιρική άποψη και την διαδικασία ελέγχου της κατάστασης (De Bono 1985).

Ο De Bono (1985) έχει εκφράσει την άποψη ότι το κλειδί για μία επιτυχημένη χρήση της μεθοδολογίας, αποτελεί η σκόπιμη εστίαση της συζήτησης ως προς μία συγκεκριμένη προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή απαιτείται από τη φύση της συνεργασίας και των σχέσεων, τις οποίες έχουν τα μέλη μίας ομάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα στάδια ανάπτυξης μίας μεθόδου. Ακριβέστερα, η μέθοδος θα χρησιμοποιηθεί σε πρώτο στάδιο για να εξεταστεί το πρόβλημα. Το δεύτερο στάδιο

αποτελεί η ανάπτυξη μίας σειράς λύσεων και, το τελευταίο στάδιο η επιλογή της κατάλληλης λύσης από το σύνολο των πιθανών λύσεων που προέκυψαν.

Η μέθοδος αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι είναι αδύνατο να προσεγγίζουμε κάποιο θέμα από όλες τις κατευθύνσεις και, μάλιστα, ταυτόχρονα. Συνεπώς, πρέπει να διαχωρίζουμε τους τρόπους σκέψης μας. Υπάρχουν τρία βήματα, η εφαρμογή των οποίων μας οδηγεί στο να εφαρμόσουμε αποτελεσματικά την μέθοδο αυτή (De Bono 1985).

Το πρώτο βήμα αποτελεί η παρουσίαση του θέματος στα μέλη της ομάδας. Συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτικός-συντονιστής οφείλει να εξηγήσει στους συμμετέχοντες μαθητές ότι το πρόβλημα θα επεξεργαστεί από έξι διαφορετικές σκοπιές, όσα δηλαδή είναι και τα καπέλα. Τα μέλη των ομάδων, στα οποία έχει χωριστεί η τάξη, επιλέγουν συνειδητά με ποιο καπέλο θα ξεκινήσει η διαδικασία. Το καπέλο, το οποίο ενδείκνυται για την περίπτωση αυτή αποτελεί το μπλε. Στη συνέχεια, η συζήτηση μπορεί να υιοθετήσει τον τρόπο σκέψης ενός άλλου καπέλου, με σκοπό να συλλεχθούν απόψεις και αντιδράσεις για την πρόσκληση. Επίσης, στη φάση αυτή δημιουργούνται και οι περιορισμοί για την οριστική λύση, όπως το ποιες πλευρές θα επηρεαστούν από το πρόβλημα. Για παράδειγμα, η συνεδρία θα μπορούσε να στηριχθεί στο κίτρινο καπέλο, ώστε να αρχίσουμε την συζήτηση, εμφορούμενοι από θετικές σκέψεις. Έπειτα, η συνεδρία μπορεί να μεταφερθεί στο πράσινο, ώστε να δημιουργηθούν οι πιθανές ιδέες, για την επίλυση του προβλήματος. Τέλος, η συνεδρία θα γίνει υπό το μαύρο καπέλο, για σχολιασμό και κριτική της λύσης.

Το δεύτερο βήμα είναι η επικέντρωση της ομάδας στη συζήτηση και πάνω σε μία συγκεκριμένη προσέγγιση. Πιο αναλυτικά, οι συμμετέχοντες συνεργάζονται καλύτερα μεταξύ τους, επειδή εστιάζουν σε μία συγκεκριμένη προσέγγιση κάθε φορά, εν αντιθέσει με το να εφαρμόζει ο καθένας διαφορετικούς τρόπους σκέψης (Οικονόμου 2019). Το τρίτο κατά σειρά -και τελευταίο- βήμα αποτελεί η επιλογή της οριστικής λύσης. Ακριβέστερα, μετά την ανάπτυξη του συνόλου των σκέψεων και των επιχειρημάτων, οι συμμετέχοντες μαθητές εξετάζουν τις λύσεις και, μετά από σκέψη, επιλέγουν μία (Οικονόμου 2019).

Χρησιμοποιώντας την τεχνική αυτή, οι μαθητές μπορούν να αποκομίσουν οφέλη. Τα βασικά πλεονεκτήματα της μεθόδου είναι τα ακόλουθα. Αρχικά, φορώντας τα καπέλα, ο κάθε μαθητής αποκτά τη δυνατότητα να λέει τη δική του γνώμη, με θάρρος, χωρίς να ρισκάρει την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία από τους συμμαθητές

του (Λυκεσάς 2014). Ένα άλλο πλεονέκτημα είναι το ότι μας βοηθά να δούμε και να εξετάσουμε τις διαφορετικές απόψεις και εναλλακτικές πάνω σε ένα σχέδιο εργασίας (project). Με άλλα λόγια, είναι σαν να μας «ανοίγει τα μάτια» σε μία διαφορετική διάσταση (Birdi 2005: 96). Ακόμη, αποτελεί πολύτιμο αρωγό μας στο να επικεντρώσουμε τη σκέψη και την προσοχή μας στον στόχο, τον οποίο έχουμε θέσει. Το σημαντικότερο ίσως όμως πλεονέκτημα αποτελεί το ότι, επειδή το κάθε μέλος της ομάδας επικεντρώνεται σε συγκεκριμένη προσέγγιση, η ομάδα αναπτύσσει την τάση να έχει περισσότερο συνεργατικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, αν ένα μέλος της ομάδας αντιδρά συναισθηματικά, επειδή χρησιμοποιεί το κόκκινο καπέλο, ένα άλλο μέλος επιχειρεί να είναι αντικειμενικό και, για τον λόγο αυτό φορά το λευκό καπέλο. Συν τοις άλλοις, ένα άλλο μέλος μπορεί να είναι κριτικό απέναντι στα σημεία τα οποία θα προκύψουν από την συζήτηση. Το μέλος αυτό φορά μαύρο καπέλο.

Ολοκληρώνοντας, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα έξι καπέλα σκέψης του de Bono αποτελούν κατηγορίες συμπεριφοράς της σκέψης και όχι ανθρώπινους χαρακτήρες. Ο μοναδικός σκοπός της συγκεκριμένης μεθοδολογίας αποτελεί, αναντίρρηση, η καθοδήγηση της σκέψης και όχι η ένταξη σε κάποια κατηγορία του ατόμου, το οποίο φορά το καπέλο και σκέφτεται (Οικονόμου 2019).

4. Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός

Ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός ορίζεται ως μία διαδικασία, με την οποία, αρχικά, καθορίζονται οι καταλληλότερες διδακτικές μέθοδοι. Οι μέθοδοι αυτές χρησιμοποιούνται για συγκεκριμένους εκπαιδευόμενους και για σαφή εκπαιδευτικό σκοπό. Ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός καθιστά τον δάσκαλο περισσότερο αποτελεσματικό στην προσπάθειά του για την επίτευξη των στόχων και, συγχρόνως, περισσότερο ικανό στην εκτέλεση του λειτουργήματός του. Συν τοις άλλοις, έχει αποδειχθεί ότι ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός βελτιώνει σημαντικά τις επιδόσεις των μαθητών μίας τάξης. Επιπροσθέτως, ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός δημιουργεί μία ζωντανή ατμόσφαιρα, αλλά δεν υπάρχουν προβλήματα πειθαρχίας ή διάσπασης της προσοχής των μαθητών, με αποτέλεσμα ο εκπαιδευτικός να λειτουργεί εν είδει χωροφύλακα. Τέλος, η διακίνηση των ιδεών γίνεται ομαλά και οι δραστηριότητες εκτελούνται πρόθυμα (Τριλιανός, 1991).

Για τον αποτελεσματικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό επαφίεται να ληφθούν υπ' όψιν τέσσερις προϋποθέσεις. Την πρώτη προϋπόθεση αποτελεί η γνώση των σκοπών

του μαθήματος. Η δεύτερη είναι η γνώση των μαθητών. Μία ακόμη προϋπόθεση είναι συνυφασμένη με τη γνώση του περιεχομένου του μαθήματος και, συγχρόνως, με ποιον τρόπο οργανώνεται το μάθημα. Η τελευταία προϋπόθεση σχετίζεται με τις διδακτικές μεθόδους και τα αντίστοιχα μέσα. Οι παραπάνω προϋποθέσεις κρίνονται απαραίτητες για κάθε διδακτικό σχεδιασμό, ο οποίος έχει ως γνώμονα την επίτευξη των καλύτερων δυνατών αποτελεσμάτων κατά την διδασκαλία.

Ωστόσο, σημαντική είναι και η ικανότητα του δασκάλου να βρει εναλλακτικές ενέργειες, από τις οποίες είναι υποχρεωτικό να επιλεγεί η καταλληλότερη, αφού πρώτα εκτιμηθούν η αξία και οι επιπτώσεις της στη διδασκαλία. Με άλλα λόγια, σε κάθε διδακτική ώρα, ο εκπαιδευτικός υποχρεούται να εφαρμόζει τον προσφορότερο τρόπο σύζευξης των σκοπών του μαθήματος με τις ανάγκες, τις οποίες έχει η πλειοψηφία των μαθητών. Τα αποτελέσματα από την υλοποίηση της σύζευξης αυτής, θα χρησιμεύσουν σαν μία πηγή ανατροφοδότησης στον δάσκαλο. Η πηγή αυτή θα τον ανατροφοδοτεί για την περαιτέρω βελτίωση της προσπάθειάς του.

Ο κάθε εκπαιδευτικός σχεδιασμός αποτελείται από πέντε συστατικά στοιχεία. Αναλυτικότερα, το πρώτο από τα στοιχεία αυτά είναι η διατύπωση του εκπαιδευτικού προβλήματος. Το δεύτερο αποτελεί η διατύπωση των εκπαιδευτικών στόχων. Ένα ακόμη στοιχείο, το τρίτο κατά σειρά, αποτελεί το σύνολο των χαρακτηριστικών, τα οποία διαθέτουν οι εκπαιδευόμενοι. Το τέταρτο στοιχείο είναι η επιλογή στρατηγικής. Πέμπτο και τελευταίο στοιχείο αποτελεί η αξιολόγηση της διαδικασίας, την οποία ακολουθήσαμε στον σχεδιασμό, τον οποίο επιλέξαμε (Smith & Ragan 1999).

Ως προς τον χρόνο, ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός μπορεί να γίνει σε μία ετήσια ή εξαμηνιαία βάση. Ακόμη, μπορεί να εφαρμοστεί και στο επίπεδο μίας διδακτικής ώρας. Ωστόσο, ο σχεδιασμός σε ετήσια ή εξαμηνιαία βάση μπορεί να είναι σημαντικός, αλλά καταντά πολύπλοκος και οδηγεί σε ανακρίβειες. Αντίθετα, ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός, ο οποίος καλύπτει μόνο μία διδακτική ώρα, θεωρείται ως εύχρηστος και, για τον λόγο αυτόν, προκρίνεται έναντι των άλλων (Slavin 1987: 215).

Επιπρόσθετα, με την διαδικασία του εκπαιδευτικού σχεδιασμού είναι συνυφασμένη και η ιεράρχηση των ενδιαφερόντων των δασκάλων σχετικά με το έργο τους. Πολλοί δάσκαλοι, ιδίως νεαρής ηλικίας, ενδιαφέρονται περισσότερο για το αν θα κερδίσουν την εμπιστοσύνη των παιδιών, παρά για το γνωστικό αντικείμενο. Αφού ξεπεράσουν, μετά από ένα χρονικό διάστημα, το πρόβλημα αυτό, εισέρχονται σε ένα δεύτερο στάδιο διδασκαλίας, στο οποίο επιδεικνύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη

διδασκαλία, σε πρακτικό επίπεδο και διερωτώνται αν κάλυψαν ικανοποιητικά τα θέματα ή αν ήταν επαρκείς οι πηγές και τα διδακτικά μέσα. Ο πανδαμάτωρ χρόνος οδηγεί τους εκπαιδευτικούς στο να κατανοήσουν καλύτερα τις ανάγκες των μαθητών.

Οι προαναφερθείσες φάσεις θεωρούνται ως φυσικά στάδια, τα οποία καλείται να διανύσει ένας εκπαιδευτικός. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να προσδιορίσει με ακρίβεια τα όριά τους. Συγκεκριμένα, είναι πιθανή η οπισθοδρόμηση του δασκάλου σε μία προηγούμενη φάση, όπως για παράδειγμα να αναλάβει μία τάξη, η οποία έχει μικρότερα παιδιά σε σχέση με αυτά που είχε ή να διδάξει ένα καινούριο μάθημα. Αυτό σημαίνει ότι οι φάσεις και τα στάδια ενός μαθήματος δεν αλληλοαποκλείονται. Με άλλα λόγια, στον κάθε δάσκαλο δεν μπορεί να κυριαρχεί μόνο ένα ενδιαφέρον, αλλά να υπάρχουν, παράλληλα, και μικρότερης έντασης ενδιαφέροντα γύρω από το διδακτικό έργο.

Ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός δέχεται επιρροή από την πλούσια σε ιδέες, συναισθήματα και αντιλήψεις εμπειρία του δασκάλου. Η εμπειρία αυτή δεν είναι εγγενής, αλλά αποκτάται από την καθημερινή του ενασχόληση με την διδασκαλία του μαθήματος (Τριλιανός 1991: 203).

Ένα βασικό στοιχείο του σύγχρονου εκπαιδευτικού σχεδιασμού αποτελεί η ύπαρξη ενός μοντέλου εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Με τον όρο αυτό εννοούμε γραφικές απεικονίσεις, οι οποίες παριστάνουν την διαδικασία του εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Φυσικά, έμφαση δίνεται στα δομικά συστατικά και τις σχέσεις, οι οποίες αναπτύσσονται μεταξύ τους (Smith & Ragan 1999: 28). Το κάθε εκπαιδευτικό μοντέλο διέπεται από αρχές και μία συγκεκριμένη διαδικασία.

Συγκεκριμένα, οι αρχές είναι πλήρως συνυφασμένες με το είδος των μαθησιακών εμπειριών. Επίσης, αντανακλούν τη θεώρηση αυτού που καταρτίζει το σχεδιασμό, είτε πρόκειται για πρόσωπο είτε για οργανισμό. Επιπλέον, η διαδικασία αφορά το πώς θα επιλεγούν και θα αναπτυχθούν οι μαθησιακές εμπειρίες, ώστε να εναρμονίζονται με τις αρχές, τις οποίες έχει ο μαθητικός σχεδιασμός.

Στον δικό μας εκπαιδευτικό σχεδιασμό, χρησιμοποιήθηκε, αρχικά, το εκπαιδευτικό μοντέλο των Dick και Carey, με ορισμένες μικρές τροποποιήσεις. Το μοντέλο αυτό βασίζεται αφενός στον συνδυασμό ερεθίσματος και κατάρτισης και, αφετέρου, στην κατάτμηση των διδακτικών ενεργειών σε μικρότερα στοιχεία. Επίσης, το μοντέλο αυτό απαρτίζεται από τέσσερα στάδια. Πρόκειται για την ανάλυση, τη σχεδίαση, την ανάπτυξη-εφαρμογή και την αξιολόγηση (Κομνηνού 2018).

Το στάδιο της ανάλυσης αποτελείται από υποδεέστερα στάδια. Αναλυτικότερα, το πρώτο κατά σειρά βήμα, το οποίο πρέπει να γίνει, αποτελεί η ανάλυση των αναγκών και, στη συνέχεια, ο προσδιορισμός του σκοπού. Το επόμενο βήμα πραγματοποιείται με την καταγραφή των στόχων. Το στάδιο αυτό ολοκληρώνεται με την ανάλυση μαθητών και πλαισίου. Ένα άλλο στάδιο, το οποίο επίσης αποτελείται από περισσότερα του ενός σταδίου, αποτελεί αυτό της ανάπτυξης και εφαρμογής. Σαφέστερα, το πρώτο βήμα είναι η αναθεώρηση. Το στάδιο ολοκληρώνεται με ανάπτυξη στρατηγικής και διδακτικού υλικού. Συν τοις άλλοις, η αξιολόγηση έχει δύο σκέλη, τη διαμορφωτική και την τελική. Το μόνο στάδιο το οποίο διαθέτει μία ενέργεια είναι αυτό της σχεδίασης. Συγκεκριμένα, η μοναδική ενέργεια, η οποία απαιτείται είναι η επιλογή της κατάλληλης στρατηγικής και των ανάλογων πόρων. Από την πλευρά του, ο μαθητής, με την εφαρμογή του μοντέλου αυτού, αποκτά, μέσω σχετικών διαδικασιών, γνώσεις και δεξιότητες. Οι γνώσεις και δεξιότητες αυτές ενισχύονται κατάλληλα, με στόχο να φτάσουμε στο επιθυμητό αποτέλεσμα (Κομνηνού 2018).

Έχοντας ήδη δει παραπάνω τη θεωρητική ανάλυση του παρόντος διδακτικού σεναρίου, θα πρέπει τώρα να αναλυθούν τα άλλα τρία στάδια, εκείνο της σχεδίασης, της εφαρμογής και της αξιολόγησής του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Εφαρμογή του Διδακτικού Σεναρίου

1. Σχεδίαση

Το διδακτικό σενάριο με τίτλο «Οι θέσεις των Ωριγένη και Κέλσου» απευθύνεται σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου, με αντίστοιχες κάθε φορά τροποποιήσεις. Μπορεί να διδαχθεί κυρίως στο μάθημα των Θρησκευτικών και σε δύο συνεχόμενες ώρες. Φυσικά, υπάρχει η δυνατότητα επέκτασης για ακόμη δύο διδακτικές ώρες.

Για να αποδοθεί κατάλληλα ένα διδακτικό σενάριο στην τάξη, απαραίτητο συστατικό αποτελούν οι πόροι. Οι πόροι αποτελούνται από υλικοτεχνική υποδομή και κείμενα, με βάση τα οποία οι μαθητές θα κληθούν να εξάγουν επιχειρήματα, που θα οδηγήσουν σε συμπεράσματα. Στην περίπτωση μας, οι πόροι οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ήταν κείμενα του πλατωνιστή Κέλσου και του Ωριγένη.

Αναλυτικότερα, το τμήμα χωρίζεται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα δίδεται απόσπασμα από το έργο του Κέλσου, με τίτλο *Αληθής Λόγος*, ενώ στη δεύτερη ομάδα ένα εκτενές απόσπασμα από το έργο του Ωριγένη με τίτλο *Κατά Κέλσου*. Εν συνεχεία, τα παιδιά καλούνται να αναλύσουν τα κείμενα που διάβασαν, να τα συγκρίνουν μεταξύ τους και να διεξάγουν συμπεράσματα, στο πλαίσιο πάντοτε των διδακτικών σκοπών και στόχων που έχουν τεθεί στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου.

Βασικά συστατικά στην εφαρμογή του διδακτικού σεναρίου θεωρούνται η αξιοποίηση της επιχειρηματολογίας και η αναπαράσταση των θέσεων στην τάξη. Φυσικά, και τα δύο δύνανται να πραγματοποιηθούν με τη συμμετοχή όλων των μαθητών και των μαθητριών και με την ίδια ποιότητα, με στόχο να εξασφαλιστεί ένα ικανοποιητικό σχέδιο δράσης. Τέλος, η αξιολόγηση βασίζεται στα έξι χρωματιστά καπέλα του de Bono, προκειμένου να αναπτυχθεί η κριτική σκέψη και η δημιουργικότητα των μαθητών και των μαθητριών.

2. Εφαρμογή

Το συγκεκριμένο σενάριο εφαρμόστηκε σε μαθητές και μαθήτριες που φοιτούν στην Β΄ Τάξη Λυκείου, στο Γενικό Λύκειο Καισαριανής. Πρόκειται για παιδιά ηλικίας

16-17 ετών, τα περισσότερα εκ των οποίων, μολονότι προέρχονταν από οικογένειες εργατών, είχαν υψηλές επιδόσεις στο σχολείο, πράγμα που αποδεικνύει και τις γνώσεις της τάξης στα Θρησκευτικά και την Αρχαία Ιστορία. Ακόμη, τα παιδιά είχαν εξοικειωθεί με την ομαδική εργασία και τον διάλογο.

Το σενάριο αυτό υπήρξε συνυφασμένο με αντίστοιχες ενότητες του μαθήματος των Θρησκευτικών (βλ. Θρησκευτικά Β΄ Λυκείου, κεφ. 4.1). Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στη διαδικασία ήταν η φιλόλογος, ως υπεύθυνη της τάξης, και η καθηγήτρια των Θρησκευτικών. Την επιστημονική επιμέλεια του όλου εγχειρήματος ανέλαβε μία διδάσκουσα του Τμήματος της Κοινωνικής Θεολογίας, από το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2.1 Προσανατολισμός

Στο αρχικό αυτό στάδιο, πραγματοποιήθηκε ο προσανατολισμός των μαθητών από τον εκπαιδευτικό. Ο προσανατολισμός των μαθητών είναι το πρώτο στάδιο ενός διδακτικού σεναρίου και αποτελείται από την εισαγωγή στο θέμα και, την πρόσκληση εισαγωγής. Αρχικά, λοιπόν, στην αίθουσα διδασκαλίας έγινε μία εισαγωγή για το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και, στη συνέχεια, παρουσιάστηκαν εν τάχει οι θέσεις των προσώπων.

Στην περίπτωσή μας, η καθηγήτρια των Θρησκευτικών μίλησε, αρχικά, για τις θέσεις του Κέλσου και την ανατροπή τους από τον Ωριγένη. Ακόμη, σημείωσε το ότι το έργο *Αληθής Λόγος* του Κέλσου, αν και δεν μας έχει σωθεί, μας είναι γνωστό μέσα από το έργο-απάντηση του Ωριγένη, διότι το έργο του δεύτερου περικλείει τα ¾ του αρχικού έργου (Καλδέλης 1978: 167)¹. Επιπλέον, η καθηγήτρια ανέφερε ότι, χάρη στην αναίρεση των θέσεων από τον Ωριγένη, ο Χριστιανισμός αναδείχθηκε ως θρησκεία, ισάξια με την ιουδαϊκή και με σαφές περιεχόμενο.

Φυσικά, η εκπαιδευτικός ολοκλήρωσε το λόγο της, υπενθυμίζοντας στους μαθητές ότι είναι υποχρεωτικό να κρατηθούν σημειώσεις. Μέσα από τις σημειώσεις αυτές, οι μαθητές επέλεξαν με ευκολία και το πλαίσιο, στο οποίο θα βασιζόταν η ανάλυση του διδακτικού σεναρίου (Κομνηνού 2018: 42).

¹ Όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Ωριγένης, προβαίνει σε επαναλήψεις: «Ὅσων αναγκάζειν ἡμᾶς ταυτολογεῖν ταυτολογῶν ὁ Κέλσος».

2.2 Εξερεύνηση

Με τον όρο «εξερεύνηση» εννοούμε την ενεργό παρακολούθηση των ζητημάτων, που αφορούν το θέμα, την ταξινόμηση σκέψεων και, συγχρόνως, την κατάθεση απόψεων. Το στάδιο αυτό αποτελείται από την επιλογή μίας ενδεδειγμένης στρατηγικής και των ανάλογων πόρων, οι οποίοι απαιτούνται. Οι πόροι αποτελούνται είτε από χρωματιστά κομμάτια από χαρτόνι είτε γραπτά, τα οποία περιέχουν κείμενα. Πολλές φορές, τα δύο προαναφερθέντα μέσα συνδυάζονται, με αποτέλεσμα να μιλάμε για σύνολο πόρων (Κομνηνού 2018).

Στην περίπτωση μας, πραγματοποιήθηκε παράδοση κειμένων και, εν συνεχεία, ξεκίνησαν οι δραστηριότητες των έξι χρωματιστών καπέλων, όπως περιγράφονται από τον de Bono. Αρχικά, η τάξη χωρίστηκε σε δύο ομάδες. Η μία ομάδα μελέτησε τα αποσπάσματα του Κέλσου ως προς το δόγμα του Χριστιανισμού και την αμφισβήτησή του στα θαύματα του Ιησού, τα οποία θεωρεί ως πράξεις, τις οποίες διαπράττουν οι απατεώνες. Στον αντίποδα, η δεύτερη ομάδα προέβη στην μελέτη των θέσεων του Ωριγένη από το έργο *Κατά Κέλσου*.

Και οι δύο ομάδες εργάστηκαν αξιοποιώντας την τεχνική “Six Thinking Hats” του de Bono. Πιο αναλυτικά, το πρώτο καπέλο το οποίο χρησιμοποιήθηκε, υπήρξε το μπλε καπέλο. Ο αρχηγός της ομάδας, ο οποίος φόρεσε το μπλε καπέλο, οργάνωσε τη διαδικασία, την οποία θα ακολουθούσε η ομάδα στη μελέτη του *Αληθούς Λόγου*. Μία ακόμη μαθήτρια φόρεσε νοερά το κίτρινο καπέλο, επειδή έπεισε τους συμμαθητές της, από την ίδια ομάδα, να σκεφτούν θετικά.

Ακόμη, οι μαθητές, οι οποίοι φόρεσαν το λευκό καπέλο, κατάφεραν να συλλέξουν πληροφορίες για τις θέσεις, τις οποίες χρησιμοποιεί ο Κέλσος στο περίφημο έργο του. Εν συνεχεία, δύο από τους μαθητές της ομάδας φόρεσαν το κόκκινο καπέλο, επειδή αντέδρασαν με βάση το συναίσθημα για τις αντιχριστιανικές απόψεις του υπό εξέταση πλατωνιστή. Έπειτα, αξιοποιώντας τη νοερή χρήση του πράσινου καπέλου, οι μαθητές έγραψαν τα ατομικά τους επιχειρήματα σχετικά με τις θέσεις, τις οποίες παραθέτει ο Κέλσος. Ολοκληρώνοντας, χάρη στο μαύρο καπέλο, αξιολογήθηκαν τα επιχειρήματα και, έπειτα, σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό, επέλεξαν τα περισσότερο σωστά.

Επιπλέον, με την τεχνική “Six Thinking Hats” του de Bono εργάστηκαν και οι μαθητές της δεύτερης ομάδας, οι οποίοι μελέτησαν τα αποσπάσματα του Ωριγένη

σχετικά με τη θρησκεία. Με άλλα λόγια, οι χειρισμοί, τους οποίους εφάρμοσαν, ήταν ίδιοι με τους αντίστοιχους της πρώτης ομάδας.

Η δεύτερη διδακτική ώρα αφιερώθηκε σε έναν ρητορικό αγώνα. Ο όρος «ρητορικός αγώνας» είναι γνωστός με τον αγγλόφωνο όρο “debate”. Επιλέχθηκε ένας μαθητής από κάθε ομάδα, για να εκφράσει τα επιχειρήματα της ομάδας του. Ο εκπρόσωπος των ομάδων ήταν σε επικοινωνία με την εκπαιδευτικό. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ο εκπαιδευτικός διαθέτει τον ρόλο του συντονιστή. Οι υπόλοιποι μαθητές αποτέλεσαν το ακροατήριο, το οποίο, ωστόσο, δεν μπορούσε να παρέμβει στην διαδικασία.

Ο κάθε εκπρόσωπος, βάσει του χρονοδιαγράμματος της εκπαιδευτικού, είχε δύο λεπτά για να εκφράσει τις θέσεις του. Ο ένας μίλησε για την πλατωνική φιλοσοφία του Κέλσου, ενώ ο δεύτερος αξιοποίησε στον λόγο του τις θέσεις του Ωριγένη, οι οποίες ανέτρεπαν τις απόψεις του Κέλσου. Οι συμμαθητές τους άκουγαν προσεκτικά και κρατούσαν σημειώσεις.

Ο ρητορικός αγώνας ολοκληρώθηκε με μία ψηφοφορία. Η ψηφοφορία πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της τρίτης διδακτικής ώρας. Οι επιλογές της ψηφοφορίας, η οποία διεξήχθη, ήταν τρεις. Η πρώτη επιλογή ήταν να ψηφίσουν οι μαθητές υπέρ της φιλοσοφίας του Κέλσου, η οποία προέρχεται από την ύστερη αρχαιότητα. Ακόμη, η δεύτερη επιλογή ήταν να υπεραμυνθούν των θέσεων, τις οποίες εξέφρασε ο Ωριγένης. Κλείνοντας, υπήρχε και μία ακόμη επιλογή. Συγκεκριμένα, η επιλογή αυτή ανέφερε ότι οι θέσεις Ωριγένη και Κέλσου μπορούν να συνδυαστούν, επειδή ο Ωριγένης βασίστηκε στην αρχαία σοφία και τον πλατωνισμό, αν και έθεσε το οικοδόμημά του πάνω σε χριστιανικές βάσεις (Καλδέλης 1978: 166). Η πλειοψηφία των μαθητών της τάξης επέλεξε την τελευταία από τις προαναφερθείσες επιλογές, διότι θεώρησε την φιλοσοφία και τον Χριστιανισμό ως μεγέθη, που, παρά τις διαφορές τους, αλληλοσυμπληρώνονται.

2.3 Κλείσιμο

Στη διάρκεια του σταδίου αυτού, γίνεται αφενός η αναγνώριση των σημείων, τα οποία αναδεικνύονται και αφετέρου, η ενημέρωση της προόδου ως προς το διδακτικό σενάριο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε. Αναλυτικότερα, κατά τη διάρκεια της συζήτησης πραγματοποιήθηκε μία περιληπτική έκθεση όλων των απόψεων, οι οποίες είχαν εκφραστεί ήδη από την έναρξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το δεύτερο

στοιχείο, το οποίο εξετάστηκε, υπήρξε η μαθησιακή και γνωστική πορεία των μαθητών. Η αξιολόγηση των μαθητών δεν έγινε μόνο από την καθηγήτρια των Θρησκευτικών, αλλά και από άλλα μέλη του συλλόγου Διδασκόντων, από το ίδιο σχολείο. Το τελικό αποτέλεσμα, το οποίο εξήχθη από την ψηφοφορία των μαθητών, υπήρξε το ότι η σχέση ανάμεσα στην φιλοσοφία και τον Χριστιανισμό μπορεί να αναπτυχθεί, επειδή τα δύο μεγέθη πρέπει να εκληφθούν όχι ως αντικρουόμενα, αλλά ως αλληλοσυμπληρώμενα.

3. Αξιολόγηση

Το υλικό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση, αποτελείτο από ερωτηματολόγια. Αρχικά, το πρώτο ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε στους μαθητές, ενώ το δεύτερο στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι υπήρξαν παρατηρητές της διαδικασίας για τα Θρησκευτικά. Η πρώτη από τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ανέφερε τον βαθμό αντίληψης των μαθητών ως προς την κατανόηση για τις απόψεις του Κέλσου και του Ωριγένη.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο αξιολογήθηκε, υπήρξε ο βαθμός της συνεργασίας μεταξύ των μαθητών, οι οποίοι συναποτέλεσαν τα δύο σύνολα, στα οποία χωρίστηκε η τάξη. Το δεύτερο ήταν το ποσοστό, στο οποίο ακολούθησαν οι μαθητές-εκπρόσωποι των ομάδων τους κανόνες ενός ρητορικού αγώνα και, συγχρόνως, η ορθή δομή των επιχειρημάτων.

Συγχρόνως, αξιοποιώντας τα χρωματιστά καπέλα του de Bono, εντόπισαν ότι πρόκειται για απόψεις δύο εκ διαμέτρου αντίθετων εκπροσώπων του πνεύματος, οι οποίες περιέχουν πολλά κοινά και θετικά σημεία. Κατά συνέπεια, δεν μπορούν να εκληφθούν ως αντικρουόμενες απόψεις.

Τελικά, το αποτέλεσμα των επιδόσεών τους υπήρξε το ότι χρησιμοποίησαν κατάλληλα τις γνώσεις, όπου χρειάζεται. Τέλος, λόγω των αναπτυγμένων γνώσεων και το ανεπτυγμένο επίπεδο διαλόγου, κατάφεραν να αξιολογήσουν τη διαμάχη μεταξύ των δύο φιλοσόφων και, να δημιουργήσουν νέες κατευθύνσεις στην προβληματική.

4. Ολοκλήρωση της διαδικασίας

Συνοψίζοντας, κρίνεται πως οι στόχοι, οι οποίοι είχαν τεθεί κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, κατάφεραν να επιτευχθούν. Σαφέστερα, η αναπαράσταση και η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας συνέβαλε στην ανανέωση της

καθημερινής διδασκαλίας και, συγχρόνως, τον εμπλουτισμό της με διάφορες δραστηριότητες, οι οποίες οδήγησαν στην ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων από τους μαθητές (Slavin 1987: 227).

Κλείνοντας, η μέθοδος, η οποία χρησιμοποιήθηκε στην διδασκαλία, ενθουσίασε τους μαθητές της Β΄ Λυκείου από το Γενικό Λύκειο Καισαριανής, ώστε εξέφρασαν την επιθυμία τους να επαναληφθεί και στα υπόλοιπα μαθήματα. Η πρότασή μας, λοιπόν, είναι να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο η επιχειρηματολογία κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας, αλλά και στη μάθηση γενικότερα. Οι παρεμβάσεις αυτές πρέπει να γίνουν συχνότερες σε όλα τα μαθήματα. Ο βασικότερος λόγος είναι ότι πρέπει να μεγιστοποιηθούν τα θετικά αποτελέσματα, τα οποία κατεγράφησαν από τις προαναφερθείσες δραστηριότητες.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία, θα επιχειρηθεί εδώ μία ανασκόπηση όσων ειπώθηκαν. Στο πρώτο μέρος της παρούσης αναφέρθηκαν ορισμένες απόψεις φιλοσόφων και θεολόγων για την ύπαρξη του θεού και τη δημιουργία του κόσμου. Είναι έντονο το ενδιαφέρον γύρω από την ιστορία της φιλοσοφίας, η οποία επεδίωξε ήδη από τον Θαλή να εξηγήσει την ύπαρξη του κόσμου. Ορισμένες φιλοσοφικές απόψεις φαίνεται να προσεγγίζουν αρκετά την εξήγηση που έδωσε αργότερα αυτό που ονομάστηκε χριστιανισμός.

Ο τελευταίος μελετάται από την επιστήμη της θεολογίας, η οποία πολλές φορές ήρθε σε ρήξη με τη φιλοσοφία, αν και ήταν το δικό της λεξιλόγιο που χρησιμοποίησε κατά τη διάδοση του χριστιανισμού στον κόσμο και, κυρίως, στον ελληνικό κόσμο. Πολλές φορές, λοιπόν, η θεολογία και η φιλοσοφία ήρθαν σε αντίθεση, ενώ άλλες φορές συμβίωσαν αρμονικά, αποδεχόμενες η μία την άλλη ως μέσο προς την επίτευξη των σκοπών τους.

Η αντίθεσή τους και η παράλληλη αλληλοαποδοχή τους φαίνεται έντονα στο έργο του Ωριγένη *Κατά Κέλσου*, όπου ο εκκλησιαστικός φιλόσοφος, με έντονη τη φιλοσοφική παιδεία, προσπαθεί να ανασκευάσει τις θέσεις ενός στοχαστή, του οποίου ολόκληρο το έργο, ο *Αληθής Λόγος*, επιχειρεί να ανατρέψει τον τότε αναδυόμενο ακόμη χριστιανισμό.

Αυτή τη σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και θεολογίας, αν και βρίσκεται πάντοτε υπόρρητα στη συζήτηση περί χριστιανισμού, τα σχολικά εγχειρίδια των θρησκευτικών δεν φαίνεται να την αναλύουν. Η μοναδική αναφορά στη φιλοσοφία -ή σε φιλοσοφικές απόψεις περί θεού- εμφανίζεται στο βιβλίο της Β΄ Λυκείου, το οποίο αναφέρεται αναλυτικά στα υπόλοιπα θρησκευόμενα. Ένα σενάριο διδασκαλίας, λοιπόν, όπως αυτό που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, οφείλει να προσεγγίσει αυτή τη σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας και με κριτικό διάλογο να επιδιώξει να κάνει τα παιδιά να σκεφτούν και να εξάγουν συμπεράσματα ως προς το θέμα.

Ασφαλώς η συζήτηση δεν εξαντλείται. Φαίνεται πως υπάρχει πραγματικά μια άβυσσος που χωρίζει τον φιλοσοφικό λόγο από τη θρησκευτική πίστη, ακόμη κι όταν οι δύο πραγματεύονται τα ίδια θέματα. Οι απόψεις που μπορεί να ισχύουν για τη σχέση μεταξύ των δύο είναι τρεις, είτε υποστηρίζεις τη μία πλευρά είτε την άλλη, είτε αντιλαμβάνεσαι ότι φιλοσοφία και θεολογία τελικά αλληλοεπικαλύπτονται και

αλληλοβοηθούνται. Τα παιδιά της Β΄ τάξης του Γενικού Λυκείου Καισαριανής κατέληξαν στο τελευταίο, με κριτικό στοχασμό και διαλογική συζήτηση. Ίσως, λοιπόν, είναι αυτό που λείπει από ορισμένους πολέμιους της μίας ή της άλλης θέσης, η διαλλακτικότητα και η ανοχή στο διαφορετικό, πράγμα που διδάσκεται άλλωστε και μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών του Λυκείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Ναζιανζηνός (χ.χ). *Λόγος ΚΕ΄. Εἰς Ἡρῶνα τὸν φιλόσοφον.* (PG 35, σσ. 1.197-1.225). Διαθέσιμο στο: <https://greekdownloads.wordpress.com/2014/10/06/%ce%ba%ce%bb%ce%b5%ce%b9%ce%b4%ce%af-%cf%80%ce%b1%cf%84%cf%81%ce%bf%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%af-%ce%b1%cf%82-migne-%cf%84%cf%8c%ce%bc%ce%bf%cf%82-35%ce%bf%cf%82-pg-35/> (τελευταία πρόσβαση 27 Απριλίου 2023).

Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Ναζιανζηνός (χ.χ). *Λόγος ΚΘ΄. Θεολογικός τρίτος. Περί Υιού. Κλειδί Πατρολογίας Migne*, τ. 36 (PG 36, σσ. 73-104). Διαθέσιμο στο: <https://greekdownloads.wordpress.com/2014/10/03/%CE%BA%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CE%AF-%CF%80%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%82-migne-%CF%84%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-36%CE%BF%CF%82-pg-36/> (τελευταία πρόσβαση 27 Απριλίου 2023).

Άγιος Μάξιμος, ο Ομολογητής (χ.χ). *Vita. Saint Maximus - Ελληνική Πατρολογία Migne*, τ. 90 (PG 90). Διαθέσιμο στο: <https://greekdownloads.wordpress.com/2014/08/31/%CE%AC%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%BC%CE%AC%CE%BE%CE%B9%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CE%BF-%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B7%CF%84%CE%AE%CF%82-maximus-the-confessor-pg-90-91/> (τελευταία πρόσβαση 27 Απριλίου 2023).

Αντωνιάδης, Βασίλειος (2009). *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας* (πρώτης έκδοση 1909, σειρά «Μεταφυσική της αρχαιότητας», τ. 1). Επιμ.-Μτφ. Θ. Πενολίδης. Αθήνα: Κρατερός.

Ασημακόπουλος, Μιχάλης, & Τσιαντούλας, Αναστάσιος (2008). *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ελλάδα, τ. Α΄, Η θεωρία και η ιστορία των επιστημών κατά τον Μεσαίωνα* (1^η έκδοση 2001). Πάτρα: ΕΑΠ.

- Αυγελής, Νίκος (2012). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* (έκτη έκδοση). Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.
- Βαλλιάνος, Περικλής (2008). *Η Επιστημονική Επανάσταση και η Φιλοσοφική θεωρία της Επιστήμης. Ακμή και Υπέρβαση του Θετικισμού* (β' έκδοση). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Γκότση, Χρ., π. Μεταλληνού, Γ., & Φίλια, Γ. (2019). *Θρησκευτικά Α' Λυκείου: Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία*. Αθήνα, ΥΠΑΙΘ: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Γκορίτσεβα, Τατιάνα (1989). *Η αθέατη πλευρά της Ρωσίας*. (1^η δημοσίευση στο περιοδικό *Παρνασσός*, 32(1992): 135-150). Αθήνα: Ακρίτας.
- Γκρίλλας, Βασίλειος (31 Οκτ. 2018). *Ο Τριαδικός Θεός και η κτίση*. Πεμπτουσία: Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες. Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2018/10/o-triadikos-theos-ke-i-ktisi/> (τελευταία πρόσβαση 27 Απριλίου 2023).
- Charlsworth, Max (2014). *Φιλοσοφία και Θρησκεία: Τυπολογία των σχέσεών τους από την αρχαιότητα έως σήμερα*. Μτφ. Χρίστος Τριανταφυλλόπουλος, Επιμ. Γιάννης Δημητρακόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δελικωνσταντής, Κωνσταντίνος (1990). *Το Ήθος της Ελευθερίας: Φιλοσοφικές απορίες και Θεολογικές αποκρίσεις*. Αθήνα: Δόμος.
- Δρίτσα, Δ.Δ., Μόσχου, Α.Ν., & Παπαλεξανδρόπουλου, Στυλ. Λ. (2019). *Θρησκευτικά Β' Λυκείου: Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα*. Αθήνα, ΥΠΑΙΘ: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Gigon, Olef (1995). *Σωκράτης: Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*. Μτφ. Άννα Γεωργίου. Αθήνα: Γνώση.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου (2005). *Το πρόσωπο στην ορθόδοξη παράδοση*. Πελαγία, Βοιωτία: Ι.Μ. Γενεθλίου της Θεοτόκου.
- Καλδέλλης, Γιάννης (1978). *Το θεολογικό και φιλοσοφικό σύστημα του Ωριγένη*. Μυτιλήνη: Παπαδήμας.
- Καλδής, Β. (επιμ.) (2008). *Κείμενα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κάλφας, Βασίλης, & Ζωγραφίδης, Γιώργος. (2014). *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι* (4^η ανατύπωση, 1^η έκδοση: 2006). Σειρά βιβλίων «Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση», τ. 4. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

- Κέλσος (2010). *Αληθής Λόγος. Κατά Χριστιανών* (σειρά «Οι τελευταίοι Έλληνες εθνικοί»). Μτφ. Π. Οικονόμου, Επιμ. Γ. Αβραμίδης. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Κομνηνού, Ιωάννα (2018). *Χριστιανική Αγωγή: Θεωρία και πράξη, τ. Α΄, Θεωρίες μάθησης, μοντέλα διδασκαλίας, αναλυτικά προγράμματα, διδακτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Κριαράς, Εμμανουήλ (1995). *Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κωστόπουλος, Κύριλλος Αρχιμανδρίτης (2006). *Θεολογικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις*. Πάτρα: Ιδιωτική Έκδοση.
- Λεμοντζής, Θεόφιλος Αρχιμανδρίτης (Ιανουάριος 2021). *Θεοσοφία: άρνηση του Θεού της Βίβλου και σύγχυση – ταύτιση μεταξύ Θεού και κόσμου*. Πεμπτουσία: Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2021/01/theosofia-arnisi-tou-theou-tis-vivlou-ke-sigchisi-taftisi-metaxi-theou-ke-kosmou/> (τελευταία πρόσβαση: 16 Απριλίου 2023).
- Μακράκης, Μιχάλης (1989). *Φιλοσοφία της θρησκείας στη λογοτεχνία*. Ιδιωτική έκδοση.
- Ματσούκας, Νίκος (1978). *Προτεσταντισμός*. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π.Σ.
- Ματσούκας, Νίκος (2016). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία, τ. Γ΄, Ανακεφαλαίωση και αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Μουστάκης, Β. (1964). «Ωριγένης», στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, σ. 188. Αθήνα: Αρχιεπισκοπή Αθηνών.
- Μπαλάνος, Δ.Σ. (1959). «Ωριγένης», στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 23, σ. 188. Αθήνα: Πυρσός.
- Μπεγζός, Μάριος (2009). *Διόνυσος και Διονύσιος: Ελληνισμός και Χριστιανισμός στη συγκριτική φιλοσοφία της θρησκείας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπόνταρ, Ανν (2001). *Σωκράτης και Ιησούς. Όλα τους χωρίζουν όλα τους ενώνουν*. Μτφ. Μ. Κατσιμίτσης. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Πάλλα, Μαρία (1992). Η Ανάλυση Περιεχομένου. *Φιλολόγος*, τ. 67, σσ. 45-54. Διαθέσιμο στο: <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/filologos/1992/67/129265> (τελευταία πρόσβαση: 16 Μαρτίου 2023).

- Πελεργίνης, Θεοδόσιος (2010). *Εισαγωγή στην Φιλοσοφία*. Αθήνα: Πεδίο.
- Πελεργίνης, Θεοδόσιος (2013). *Λεξικό της Φιλοσοφίας* (1^η έκδοση 2004 από τα Ελληνικά Γράμματα). Αθήνα: Πεδίο.
- Σβορώνος, Νίκος (1987). «Παρατηρήσεις για τη συμβολή του Βυζαντίου στην πνευματική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης: Η περίπτωση του Ιωάννου Δαμασκηνού», στο: *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985*. Αθήνα: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών. Διαθέσιμο στο: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/svoronos_symvoli_4.html (τελευταία πρόσβαση: 16 Απριλίου 2023).
- Scruton, Roger (2005). Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία – Από τον Φίχτε στον Σαρτρ, στο: Anthony Kenny (επιμ.), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, σσ. 267-326. Μτφ. Δ. Ρισσάκη. Αθήνα: Νεφέλη.
- Staniloae, Dumitru (1990). *Ο Θεός, ο κόσμος και ο άνθρωπος*. Μτφ. π. Κων. Coman - Γιω. Παπαευθυμίου. Αθήνα: Αρμός.
- Ράλλης, Κ.Μ. (1959). «Κέλσος», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, σ. 118 Αθήνα: Πυρσός.
- Τζιράκης, Νικόλαος (μτφ.) (2014). *Πλάτωνος: Απολογία Σωκράτους*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τριαντάρη, Σωτηρία, Τεμπέλης, Ηλίας, Τερέζης, Χρήστος, & Μαράς, Αναστάσιος (2008). *Η Ορθοδοξία ως Κληρονομιά, τ. Γ', Θεολογία και Φιλοσοφία στην Εποχή των Πατέρων*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Τριανταφυλλίδου, Κ., & Παπαϊωάννου, Εμμ. (επιμ.) (2019). *Θρησκευτικά Γ' Λυκείου: Χριστιανισμός και σύγχρονος κόσμος*. Αθήνα, ΥΠΑΙΘ: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Τριλιανός, Θανάσης (1991). *Μεθοδολογία της διδασκαλίας*. Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Φίλιος, Αθ. Ηρακλής (18 Ιουν. 2015). *Π. Παντελεήμων Μανουσάκης: Η στενή σχέση Φιλοσοφίας και Θεολογίας*. Πεμππουσία: Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες. Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2015/06/manoys2/> (τελευταία πρόσβαση 27 Απριλίου 2023).
- Φράγκος, Χ. (1984). *Ψυχοπαιδαγωγική*. Αθήνα: Κάκτος.

Ξενόγλωσση

- Birdi, K.S. (2005). No idea? Evaluating the effectiveness of creativity training. *Journal of European Industrial Training*, 29(2): 90-97. DOI: 10.1108/03090590510585073
- De Bono, Edward (1985). *Six Thinking Hats: An Essential Approach to Business Management*. Boston: Little, Brown, & Company Editions.
- Dick, W., & Carey, L. (2000). *The Systematic Design of Instruction*. Glenview, Illinois: Scott, Foresman, and Company.
- Galton, Maurice (1989). *Teaching in the primary school*. London: Fulton.
- Honebein, Peter. (1996). Seven goals for the design of constructivist learning environments. *Constructivist learning environments: Case studies in instructional design*, pp. 11-24. Englewood Cliffs, New Jersey: Educational Technology Publications.
- Kleinheksel, A.J., Rockich-Winston, Nicole, Tawfik, Huda, & Wyatt, Tasha R. (2020). Research in Pharmacy Education: Demystifying Content Analysis. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 84(1), article 7113, pp. 127-137. DOI: 10.5688/ajpe7113
- Oliver, K.M. (2000). Methods for developing constructivism learning on the web. *Educational Technology*, 40, pp. 22-27.
- Slavin, R. (1987). *Educational psychology. Theory and practice*. Boston: University of Boston.
- Smith, P.L., & Ragan, J. (1999). *Instructional Design*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychologic processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.